Zofia Sawicka

Trajektorie rozwoju obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski

Wydawnictwo Naukowe
Wydziału Zarządzania
Uniwersytetu Warszawskiego

Trajektorie rozwoju
obszarów wiejskich
Bawarii i Małopolski

Zofia Sawicka

Trajektorie rozwoju obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski

Warszawa 2013

Wydawnictwo Naukowe
Wydziału Zarządzania
Uniwersytetu Warszawskiego

**Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2008–2011
jako projekt badawczy.**

Recenzent: prof. dr hab. Wiesław Musiał

Redakcja: Teresa Pawlak-Lis

Projekt okładki: Agnieszka Miłaszewicz

© Copyright by Zofia Sawicka i Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania,
Warszawa 2013

Kopiowanie i powielanie w jakiegokolwiek formie całości lub fragmentów książki
bez zgody wydawcy i autora jest zabronione.

ISBN 978-83-63962-10-4
978-83-63962-11-1 (e-book)

DOI: 10.7172/2013.wwz.1

Opracowanie komputerowe, druk i oprawa:
Dom Wydawniczy ELIPSA
ul. Inflancka 15/198, 00-189 Warszawa
tel./fax 022 635 03 01, 022 635 17 85
e-mail: elipsa@elipsa.pl, www.elipsa.pl

***D**ziękuję mojemu dziadkowi Jerzemu Dietlowi, który zaszczerpił we mnie zainteresowanie polską wsią i był pierwszym krytycznym czytelnikiem mojej pracy.*

Dziękuję prof. dr. hab. Andrzejowi Piotrowi Wiatrakowi za cierpliwość i wszystkie uwagi na etapie pisania tej książki. Dziękuję też moim małopolskim przyjaciołom Jackowi i Małgorzacie Włodkom za wprowadzanie mnie w lokalne problemy i wielką gościnność. Dziękuję Theodorowi Häusslerowi za kontakty do bawarskich rolników.

Zofia Sawicka

Spis treści

Zagadnienia wstępne	11
----------------------------------	----

Rozdział I

Badania porównawcze nad rozwojem rolnictwa

i obszarów wiejskich w świetle literatury	35
--	----

1. Uwagi wstępne	35
1.1. Założenia przy wyborze literatury	35
1.2. Rodzaje prezentowanej literatury	36
2. Wybrana literatura przedmiotu	37
2.1. Cel i metodologia badań porównawczych	37
2.2. Drogi przemian i rozwoju wsi i rolnictwa	42
2.3. Uniwersalne trendy w funkcjonowaniu rolnictwa	47
3. Rekapitulacja literatury przedmiotu	53

Rozdział II

Drogi rozwoju obszarów wiejskich Bawarii

(ze szczególnym uwzględnieniem badanych gmin)	56
--	----

1. Gospodarczy rozwój Bawarii – ujęcie historyczne	56
1.1. Powojenna sytuacja gospodarcza Bawarii	57
1.2. Rozwój gospodarczy Bawarii w latach 1950–1970	58
1.3. Rozwój gospodarczy Bawarii od lat siedemdziesiątych XX wieku do dzisiaj	61
2. Czynniki wzrostu gospodarczego Bawarii	62
2.1. Ogólne (niespecyficzne) czynniki rozwoju gospodarczego Bawarii	62
2.2. Specyficzne czynniki rozwoju gospodarczego Bawarii	63
3. Sytuacja bawarskich obszarów wiejskich na początku lat pięćdziesiątych XX wieku	65
3.1. Warunki naturalne	65
3.2. Stan rozwoju rolnictwa	66

3.3. Sytuacja ekonomiczna ludności	68
3.4. Infrastruktura komunalna	69
4. Polityka wobec rolnictwa i obszarów wiejskich Bawarii	
w latach 1950–2005	70
4.1. Wspólny rynek, ingerencja cenowa i system dopłat	70
4.2. Polityka strukturalna i rozwój obszarów wiejskich	75
4.3. Wspieranie inwestycyjne gospodarstw	84
4.4. Ochrona środowiska i krajobrazu	88
4.5. Wsparcie gospodarstw dwuzawodowych	
i zrzeszeń rolniczych	93
4.6. Edukacja i doradztwo	94
4.7. Polityka wobec obszarów o niekorzystnych	
warunkach gospodarowania	95
5. Przeobrażenia bawarskich obszarów wiejskich	
w latach 1950–2005	96
5.1. Struktura obszarowa rolnictwa i zagospodarowanie terenu	97
5.2. Kierunki produkcji rolniczej	104
5.3. Struktura zatrudnienia	106
5.4. Zrzeszenia rolnicze	109
5.5. Sytuacja ekonomiczna rolników	110
5.6. Żywotność obszarów wiejskich	113
5.7. Koszty prowadzonej polityki	115
5.8. Podsumowanie	116

Rozdział III

Stan i scenariusze rozwoju obszarów wiejskich Małopolski

1. Sytuacja małopolskich obszarów wiejskich	
ze szczególnym uwzględnieniem gmin Pogórza Karpackiego	120
1.1. Położenie i uwarunkowania naturalne	121
1.2. Sytuacja rolnictwa	122
1.3. Sytuacja demograficzna	124
1.4. Infrastruktura ochrony środowiska	125
1.5. Gospodarka	126
1.6. Turystyka	127

ROZDZIAŁ IV

Bawaria i Małopolska – porównanie sytuacji wyjściowej

i wykorzystanie doświadczeń Bawarii

1. Porównanie sytuacji wyjściowej regionów	129
1.1. Cechy fizyczno-geograficzne	129

1.2. Charakter rolnictwa	130
1.3. Cechy demograficzne	132
1.4. Sytuacja gospodarcza	133
1.5. Turystyka	136
1.6. Kod kulturowy	137
1.7. Podsumowanie	137
2. Możliwości wykorzystania doświadczeń Bawarii w rozwoju obszarów wiejskich Pogórza Karpackiego	138
2.1. Rolnictwo i gospodarka gruntami	138
2.2. Inwestycje gminne	144
2.3. Przedsiębiorczość	151
2.4. Turystyka	153
2.5. LEADER	155
2.6. Podsumowanie	158
Zakończenie	160
Załączniki	163
Spis tabel	182
Bibliografia	183

Zagadnienia wstępne

Tytuł książki *Trajektorie rozwoju obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski* zawiera trzy elementy wymagające uzasadnienia. Po pierwsze, wskazuje na obszary wiejskie jako podstawowy przedmiot analizy. Po drugie, termin „trajektorie” oznacza, że będzie mowa o przeszłych (czyli doświadczeniach) i przyszłych (czyli prognozach) drogach rozwoju obszarów wiejskich. Po trzecie, będzie to studium porównawcze, oparte na regionach Bawarii i Małopolski.

Obszary wiejskie jako przedmiot analizy

Zainteresowanie rozwojem obszarów wiejskich wynika z trzech przesłanek. Po pierwsze, temat ten jest ważny, ponieważ dotyczy dużej części społeczeństwa. Po drugie, w ramach tego zagadnienia pojawia się wiele problemów, z którymi, jak dotąd, nie udało uporać się polskiej wsi. Po trzecie wreszcie, jest to temat aktualny, gdyż obecnie pojawia się wiele możliwości przekształcania obszarów wiejskich w Polsce. Społeczna waga zagadnienia obszarów wiejskich wyraża się zarówno w ujęciu przestrzennym, jak i demograficznym. Obszary wiejskie stanowią dziś 90% powierzchni naszego kraju, mieszka na nich ponad 38% Polaków [PROW 2007]. Funkcjonowanie obszarów wiejskich ma więc duży wpływ na ogólny wizerunek Polski i poziom życia jej mieszkańców.

Rozwój obszarów wiejskich wiąże się z wieloma dylematami i problemami. Rolnictwo nie daje już zatrudnienia wszystkim, a często także większości mieszkańców wsi, co zmusza ich do szukania pracy pozarolniczej lub skutkuje pojawieniem się bezrobocia ukrytego. Gorszy (w porównaniu z miastem) dostęp do edukacji osłabia pozycję mieszkańców obszarów wiejskich na rynku pracy, często jest też przeszkodą w rozpoczęciu własnej działalności gospodarczej. Warunki bytowe ludności wiejskiej zwykle też pozostają w tyle za sytuacją mieszkańców miast, chociażby ze względu na opóźnienia

w rozwoju infrastruktury technicznej. Sytuacja ta skłania do poszukiwania rozwiązań, które umożliwią poprawę warunków życia społeczności wiejskich. Istotnym argumentem skłaniającym do zajęcia się rozwojem obszarów wiejskich jest też wejście Polski do Unii Europejskiej. Polska wieś zaczyna funkcjonować w nowych warunkach. Uczestniczymy w otwartym rynku europejskim i mamy możliwość korzystania z funduszy europejskich. Jednocześnie nowa sytuacja wymusza na polskiej wsi strategiczne planowanie rozwoju i spełnienie unijnych wymogów w produkcji roślinnej i zwierzęcej. Oznacza to konieczność przekształcenia polskiego rolnictwa i polskiej wsi, czyniąc temat rozwoju obszarów wiejskich ciekawym i aktualnym.

Rozwój obszarów wiejskich jest odbierany przez autorkę jako temat ważny społecznie, wiążący się z wieloma problemami i trudnościami, ale jednocześnie i z szansami.

Analiza historyczna. Duża część pracy opiera się na opisie doświadczeń bawarskich w rozwoju obszarów wiejskich, ma więc charakter historyczny. Podejście to wynika z przekonania, że obecna sytuacja obszarów wiejskich jest wynikiem długotrwałych procesów społeczno-gospodarczych, jakie zachodziły w danym kraju i regionie [por. Poczta 1994]. Zatem analiza historii danego regionu pozwala zrozumieć jego aktualną kondycję przez badanie przebiegających na jego terenie procesów. Opis stanu wyjściowego, przemian i efektu końcowego pozwala wyróżnić związki przyczynowo-skutkowe, co ułatwia zrozumienie zachodzących zmian oraz ich ocenę, może także posłużyć do prognozowania dalszego rozwoju. Historyczne ujęcie doświadczeń bawarskich wynika z przekonania, że taka analiza może być pomocna w rozważaniach dotyczących rozwoju obszarów wiejskich Małopolski. Należy zaznaczyć, że uwarunkowania rozwoju wsi i rolnictwa, obserwowane w Bawarii w drugiej połowie XX wieku (tego okresu dotyczy analiza rozwoju obszarów wiejskich Bawarii, co będzie omówione w dalszej części) i w Małopolsce obecnie, istotnie się różnią, co narzuca ograniczenia przy wyciąganiu wniosków z przebiegu tych procesów.

Analiza porównawcza. Zasadniczym elementem tematu pracy jest wskazanie na wybór analizy komparatywnej jako metody pracy i oparcie jej na regionach Bawarii i Małopolski. Literatura potwierdza przekonanie autorki, że przyjrzenie się procesom rozwoju obszarów wiejskich w Europie Zachodniej może być pomocne w refleksji nad sytuacją i dalszym rozwojem polskich obszarów wiejskich. Europa Zachodnia ma bogatsze od polskich doświadczenia w oddziaływaniu na rozwój obszarów wiejskich. Warto więc przybliżyć, jak te procesy przebiegały, i jakie przyniosły efekty. A. Kotala pisze: „W wyniku

długofalowych i konsekwentnych działań proces wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w większości krajów zachodnich, jest dziś dużo bardziej zaawansowany niż w Polsce” [Kotala 1998]. Dalej twierdzi, że doświadczenia te „mogą być z powodzeniem wykorzystane w polskiej strategii rozwoju terenów wiejskich”. Choć dodaje, że trzeba wziąć pod uwagę specyfikę naszego rolnictwa [Kotala 1998].

Celowości korzystania z doświadczeń krajów rozwiniętych dowodzi W. Poczta w swojej pracy pt. *Rolnictwo polskie, a rolnictwo EWG (studium komparatywne)*. Autor ten twierdzi, że badania prowadzone w ten sposób mogą wskazywać na elementy rozwojowe, które dla naszego rolnictwa są konieczne i nieuniknione, na ich zakres, głębokość, tendencje oraz pożądaną tempo. Taka analiza pozwala także uzyskać informacje o tym, które przedsięwzięcia w europejskiej polityce rolnej były chybione lub są niewykonalne w polskich warunkach [Poczta 1994]. Natomiast F. Tomczak pisze o długiej tradycji korzystania z doświadczeń krajów wyżej rozwiniętych, także w dziedzinie wsi i rolnictwa. Twierdzi, że podejście takie umożliwia poznanie tendencji i sił rozwojowych oraz sposobów osiągnięcia modeli rozwojowych uznawanych za przykładowe. Pozwala również uniknąć błędów pojawiających się w tym rozwoju. „Szczególne znaczenie może mieć tu możliwość wykorzystania tych doświadczeń dla określenia sposobów prognozowania własnej przyszłości na podstawie pozytywnych i negatywnych przykładów i rozwiązań z innych krajów. W środowisku naszym występuje przekonanie, że może to mieć znaczenie zarówno teoretyczne, jak i praktyczne” [Tomczak 1998]. Korzystanie z doświadczeń krajów, znajdujących się na wyższych szczeblach rozwoju społeczno-ekonomicznego niż Polska, jest „istotną i mało kosztowną inwestycją rozwojową” [Tomczak 2004]. Trzeba tutaj dodać, że próba przewidywania rozwoju polskiej wsi na podstawie doświadczeń innych regionów spotyka się z ograniczeniami, wynikającymi z różnych uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych, które ponadto zmieniają się w czasie, uniemożliwiając zakładanie prostych analogii rozwojowych [Poczta 1994]. Ograniczenia te zostały opisane w trzecim rozdziale pracy.

Sięgnięcie do analizy porównawczej jest możliwe dzięki historycznemu ujęciu tematu. Bezcelowe jest porównywanie obecnie istniejących struktur, należy natomiast porównywać procesy i z ich przebiegu wyciągać wnioski. Analiza porównawcza będzie opierać się na niemieckim regionie Bawarii i na regionie Małopolski (uzasadnienie wyboru tych dwóch obszarów badawczych znajduje się w dalszej części wstępu). Decydujące o wyborze tematu było przekonanie o wadze zagadnienia rozwoju obszarów wiejskich dla Polski. Ponadto autorka chciała przedstawić ten rozwój w ujęciu dynamicznym,

pokazując drogi rozwoju – początki, poszczególne etapy i konsekwencje, których analiza może być pomocna przy planowaniu dalszego rozwoju. Jako region, któremu ta analiza ma służyć, wybrano Małopolskę. Natomiast wzorem czy też przestrogą dla Małopolski ma być rozwój obszarów wiejskich Bawarii, która wydaje się spełniać podstawowe kryteria podobieństwa regionalnego z Małopolską.

Cel i hipoteza badawcza

Podstawowym celem pracy jest **pomoc w programowaniu rozwoju obszarów wiejskich Małopolski** poprzez przyjrzenie się doświadczeniom w rozwoju obszarów wiejskich Bawarii. W związku z tak określonym celem pracy, sformułowano następującą hipotezę badawczą.

W rozwoju obszarów wiejskich w Polsce można wykorzystać doświadczenia zagraniczne z wcześniejszych lat, jeśli ich sytuacja wyjściowa była podobna jak w Polsce, a kierunek ich rozwoju został uznany za korzystny.

Tak postawiona hipoteza oznacza konieczność odpowiedzi na następujące pytania:

1. Czy Bawarię z drugiej połowy XX wieku i Małopolskę obecnie cechują podobne warunki geograficzne, gospodarcze i społeczne?
2. Które z wprowadzanych polityk i programów rozwoju obszarów wiejskich w Bawarii okazały się skuteczne i możliwe do zastosowania w Polsce, a które były nieefektywne lub nie nadają się do zastosowania w warunkach polskich?

Odpowiedź na te pytania umożliwi weryfikację hipotezy pracy. Jeśli odpowiedź będzie pozytywna, możliwe będzie sformułowanie postulatów dla rozwoju obszarów wiejskich Małopolski. Wówczas podstawowy cel zostanie osiągnięty – wnioski z pracy będą mogły być pomocne w programowaniu rozwoju obszarów wiejskich Małopolski. Jeśli odpowiedź na hipotezę pracy będzie negatywna, będzie to oznaczało, że regiony Bawarii i Małopolski nie mogą być porównywane. Taki wniosek uniemożliwi wyciągnięcie praktycznych wniosków dla Małopolski. Pokaże natomiast, jak istotne jest regionalne programowanie rozwoju obszarów wiejskich i jak silny wpływ mają na nie zmieniające się czynniki zewnętrzne. Prawdopodobną odpowiedzią na sformułowaną hipotezę jest odpowiedź: „tak, ale...”. Oznaczać to będzie, że pokrewne regiony są w wystarczającym stopniu podobne, by móc je porównać, uwzględniając przesunięcie w czasie. Ujawnią się jednocześnie istotne różnice, w wyniku których dokładne analogie nie będą możliwe. Wówczas będzie można mówić o wskazówkach dotyczących konkretnych rozwiązań, ale nie o imitacji całych programów.

Określenie obszaru i czasu badań

Pojęcie „obszaru” ma w pracy podwójne odniesienie. Po pierwsze, mowa jest o „obszarach wiejskich”, co wyznacza *typ* obszarów, które są przedmiotem badań. Po drugie, temat pracy określa *region* badań, wskazując na Bawarię i Małopolską. Określenie obszaru odnosi się więc do obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski.

Obszary wiejskie. Przyjmując za przedmiot badań konkretny typ obszaru, zakłada się możliwość jego wyodrębnienia z większej całości ze względu na zespół cech, jakie posiada. Konieczne jest na tyle precyzyjne jego scharakteryzowanie, aby w sposób jednoznaczny odróżniał się on od innych obszarów. Należy zaznaczyć, że nie istnieje definicja obszarów wiejskich, która by jednoznacznie opisywała, czym są obszary wiejskie i jednocześnie mogła być zastosowana w odniesieniu do wszystkich regionów świata. Większość określeń obszarów wiejskich ma charakter opisowy i pozostawia miejsce na subiektywną ocenę badacza [Bański 2006]. W opisach obszarów wiejskich najczęściej pojawiają się takie cechy, jak: niska gęstość zaludnienia, relatywnie duży udział użytków rolnych, „wiejski” krajobraz i styl życia mieszkańców [Sikora 1999]. Ze względu na silne różnice regionalne, cechom tym nie mogą być przypisane uniwersalne wskaźniki, które określałyby wiejskość terenu, niezależnie od regionu badań. W takiej sytuacji najbezpieczniejszym rozwiązaniem wydaje się skorzystanie z podziału, jakim posługują się organy administracji danego państwa czy regionu. Takie podejście umożliwia jednoznaczne określenie obszarów wiejskich, a jednocześnie gwarantuje, że zbierane dane statystyczne odnoszą się do tego samego przedmiotu, który jest przedmiotem badań. Podejście to ma jednak swoje ograniczenia. Widać to szczególnie na przykładzie Małopolski, gdzie wiele wsi zatraciło swoją „wiejskość”, a miejscowości posiadające prawa miejskie nie zawsze mają miejski charakter. Dlatego do badania zostały wybrane te obszary, które są obszarami wiejskimi nie tylko w ujęciu administracyjnym, ale także, zgodnie z celem pracy, posiadają wiejski charakter. Niemniej jednak formalnym kryterium wskazania obszarów wiejskich pozostaje administracyjny podział na gminy wiejskie, miejsko-wiejskie i miejskie.

Regiony badań: Małopolska i Bawaria. W temacie pracy jest określony nie tylko typ badanych obszarów (obszary wiejskie), ale także region badań. Różnice regionalne w charakterze i funkcjonowaniu obszarów wiejskich skłaniają do przekonania, że ich badanie jest celowe tylko w odniesieniu do konkretnego regionu, którego cechy geograficzne, społeczne i ekonomiczne można opisać. Argumentem za regionalnym ujęciem tematu jest także regionalizacja polityki (polityka regionalna) oraz regionalne zróżnicowanie ocze-

kiwań rozwojowych [Duczowska-Małysz 1998]. Ujęcie regionalne ma zatem swoje uzasadnienie zarówno teoretyczne, jak i praktyczne.

Małopolska. Do badań z terenu Polski wybrano obszar Małopolski. Wybór ten został podyktowany osobistymi zainteresowaniami autorki oraz stosunkowo dobrym rozpoznaniem tego terenu. Za granice Małopolski przyjęto granice województwa małopolskiego (pojęcia „województwo małopolskie” i „Małopolska” będą używane zamiennie). Województwo małopolskie nie odpowiada pojęciu „regionu”, definiowanego jako obszar podobnie ukształtowanego terenu pod względem cech naturalnego krajobrazu oraz klimatu, wspólnej historii i tradycji, który jest wyraźnie geograficznie wydzielony z większego terytorium [Heller 2000]. Przyjmując tę definicję regionu, należałoby uznać województwo małopolskie jedynie za część regionu Polski południowo-wschodniej [Zegar 2003] – megaregionu, w skład którego wchodzi województwa: małopolskie, śląskie, świętokrzyskie i podkarpackie [Michna 1999]¹. Wydaje się, że posługiwanie się w badaniach jednostką administracyjną, a nie regionem w jego rozumieniu geograficzno-społecznym, umożliwia prowadzenie bardziej precyzyjnych badań, a także stwarza większe możliwości zastosowania wyników w praktyce.

Wybór województwa małopolskiego był pierwszym etapem określenia obszaru badań. Następnie dokonano dalszego zawężenia badanego obszaru, tak aby miał on możliwie jednolite uwarunkowania rozwoju [Heller 2000]. Skorzystano tutaj z równoleżnikowego podziału Małopolski, zaproponowanego przez A. Kotalę [Kotala 1998, por. także Moskal 2006], w którym jako główne kryterium przyjmuje się liczbę osób przypadających na 100 ha użytków rolnych. Autorka zgadza się z tym podejściem, gdyż wydaje się, że parametr ten wynika z wielu innych właściwości, decydujących o charakterze i uwarunkowaniach rozwoju danego obszaru. Mówi on o gęstości zaludnienia w ogóle, o sposobie gospodarowania, o strukturze agrarnej, o uwarunkowaniach fizyczno-geograficznych, które w Małopolsce zróżnicowane są także równoleżnikowo. Podział ten opiera się na cechach wystarczająco różnicujących, by wyodrębnić mniejsze obszary wewnątrz województwa małopolskiego, a jednocześnie na tyle ogólnych, że możliwe jest określenie grup gmin posiadających zbliżony poziom różnicującej cechy.

Wybierając taki podział Małopolski, świadomie odrzucono inne możliwości dzielenia tego województwa. Główny Urząd Statystyczny wyodrębnia na przykład podregion krakowsko-tarnowski, nowosądecki i miasto Kraków. Jest to podział zbyt szeroki dla potrzeb tej pracy. Do podregionu krakow-

¹ Historycznie Małopolska oznaczała również obszar o wiele szerszy niż dzisiejsze województwo małopolskie.

sko-tarnowskiego wchodzą małopolskie kotliny, charakteryzujące się innymi warunkami fizyczno-geograficznymi, a także innymi cechami demograficznymi i agrarnymi niż, zaliczane także do tego podregionu, tereny Pogórza Karpackiego. J. Heller natomiast proponuje podział obszarów wiejskich wewnątrz regionu według kryterium bliskości do centrów miejskich i gęstości zaludnienia. Wyróżnia obszary wiejskie blisko miast i z dużym przyrostem ludności, obszary oddalone od miast z rolnictwem wielkoobszarowym i wreszcie obszary peryferyjne z niską gęstością zaludnienia i złą infrastrukturą [Heller 2000]. Taki podział wydaje się być zbyt szeroki dla potrzeb województwa małopolskiego. Większość terenów należałoby zaliczyć do obszarów wiejskich znajdujących się blisko miast, z dużą gęstością zaludnienia. Kryterium to nie dawałoby możliwości zróżnicowania wewnątrz województwa. S. Łojewski i Z. Skinder proponują wieloczynnikowy podział obszarów wiejskich. Jako cechy różnicujące podają gęstość zaludnienia na 1 km², udział ludności w wieku produkcyjnym, liczbę pracujących poza rolnictwem na 100 mieszkańców, liczbę podmiotów gospodarczych na 100 mieszkańców, udział ludności utrzymującej się wyłącznie lub głównie z rolnictwa, dochody budżetów gmin na 1 mieszkańca [Łojewski, Skinder 2003]. Są to istotne elementy oceny kondycji danego obszaru. Wydają się one jednak zbyt szczegółowe na etapie wyodrębniania całego obszaru o w miarę spójnym charakterze. Trudno byłoby znaleźć obszary, które cechowałby podobny poziom wszystkich wymienionych wskaźników. Podział ten korzystny może okazać się na etapie grupowania gmin w wybranym wcześniej obszarze, jednolitym pod względem najistotniejszych cech.

Podążając więc za podziałem proponowanym przez A. Kotalę, Małopolskę można podzielić równoleżnikowo na następujące pasma: od południa jest to pasmo gór (Karpaty), następnie pasmo podgórskie (Pogórze Karpackie) oraz pasmo kotlin. Z ukształtowaniem terenu łączą się cechy demograficzne i agrarne. Pasma górskie ma niekorzystne warunki gospodarowania, najmniej intensywne rolnictwo i najniższą (w Małopolsce) gęstość zaludnienia. Na przeciwnym biegunie leżą obszary kotlin karpackich, gdzie możliwe jest bardziej intensywne rolnictwo i większa gęstość zaludnienia.

Do pracy wybrano środkowy pas województwa małopolskiego – **Pogórze Karpackie**. Wybór tego obszaru wynikał z przekonania, że jest to teren, który w większym stopniu niż inne obszary województwa potrzebuje zdefiniowania swojego charakteru. Nie należą bowiem do niego obszary górskie, których charakter jest w dużej mierze określony przez samo ukształtowanie terenu. Terenom nizinnym tradycyjnie przypisuje się duże znaczenie rolnicze, gdyż rolnictwo może się tam rozwijać bez poważniejszych ograniczeń naturalnych. W przypadku terenów Pogórza Karpackiego sytuacja nie jest jednoznaczna.

Warunki gospodarowania rolniczego są utrudnione, choć jednocześnie łatwiejsze niż na terenach górskich. Tylko część obszarów podgórskich jest uznana za obszary o trudnych warunkach gospodarowania. Decyzja o zaniechaniu prowadzenia gospodarstwa rolnego nie jest więc tak oczywista. Jednocześnie, w porównaniu z terenami górskimi, nie są to obszary o wyjątkowej atrakcyjności turystycznej. Tym ciekawsze wydaje się poszukiwanie ścieżek rozwoju dla obszaru, którego rozwój nie może być jednoznacznie określony przez warunki naturalne.

Ostatecznie terenem Polski, którego obszary wiejskie zostały poddane analizie jest kilka pasm pogórza karpackiego województwa małopolskiego. Są to tereny podgórskie, do których zalicza się Pogórze: Wielickie, Rożnowskie i Ciężkowickie, które tutaj będą określane zbiorczym terminem Pogórze Karpackiego [Kondracki 2002]². Administracyjnie (choć podział administracyjny nie w pełni odpowiada podziałowi fizyczno-geograficznemu) wchodzą one w skład powiatów (od zachodu): wadowickiego, myślenickiego, bocheńskiego, brzeskiego, tarnowskiego i gorlickiego. Obszar ten charakteryzuje się wzniesieniami, sięgającymi od 400 do 900 m n.p.m., glebami średniej jakości. Lasy zajmują średnio 25% powierzchni. Demograficznie jest to obszar o dużej (jak na Polskę) gęstości zaludnienia (średnio dla gmin 159 osób na 1 km², średnia dla Polski 122 osoby na 1 km²) i relatywnie wysokim przyroście naturalnym (3,40‰ na 1000 mieszkańców, średnia dla Polski wynosi 0,9‰). W rolnictwie pracuje nadal 37% ludności zawodowo czynnej, a średnia wielkość gospodarstwa rolnego wynosi tu tylko 2,3 ha UR [Małopolska 2003; Powiaty 2009]. Dla tak zdefiniowanego obszaru³ (dokładny opis sytuacji gmin Pogórze Karpackiego znajduje się w trzecim rozdziale pracy) zostanie dokonana analiza obecnej sytuacji, podejmowanych działań i deficytów rozwojowych oraz zostaną zaproponowane rozwiązania bazujące na doświadczeniach Bawarii.

Uzasadniając temat pracy wspomniano o celowości prowadzenia badań komparatywnych. Przy tego typu badaniach wybór terenu do analizy ma decydujące znaczenie, gdyż od niego zależy, czy porównanie obszarów będzie zasadne i pożyteczne. Poddawane analizie regiony powinny wykazywać na

² Należy zaznaczyć, że Pogórze Karpackie ma zasięg szerszy niż granice województwa małopolskiego. Rozciąga się również na województwo śląskie i podkarpackie. Jednak ze względu na przesłanki praktyczne (sposób agregowania danych) analiza będzie się ograniczać do gmin Pogórze Karpackiego, leżących w granicach Małopolski.

³ Należy zaznaczyć, że w pracy sformułowanie „obszary wiejskie Małopolski” może być używane zamiennie z określeniem „obszary wiejskie Pogórze Karpackiego”. Mowa jest jednak zawsze o zdefiniowanym tutaj obszarze badawczym – gminach Pogórze Karpackiego, leżących w granicach województwa Małopolskiego.

tyle dużo cech wspólnych, by możliwe było ich porównywanie. Jako że badania nad rozwojem obszarów wiejskich mają charakter interdyscyplinarny, podobieństwo regionów powinno być widoczne na wielu płaszczyznach, wśród których istotne wydają się właściwości fizyczno-geograficzne, kulturowe, demograficzne i gospodarcze, szczególnie te charakteryzujące rolnictwo. Podobieństwo uwarunkowań rozwojowych stwarza możliwość porównania efektów rozwoju, bardziej obiektywnej oceny stosowanych polityk. Istotnym celem porównań jest także tworzenie prognoz rozwojowych na podstawie pozytywnych i negatywnych przykładów rozwiązań z innych regionów [Tomczak 1998]. W tym wypadku podobieństwo jest kluczowe. Im jest większe, tym większa szansa trafności prognozy.

Wybór obszaru do badań komparatywnych musi być zasadny nie tylko ze względu na międzyregionalne podobieństwo, ale powinien być oparty także na przekonaniu, że porównanie tych dwóch obszarów może być pożyteczne. Chodzi tu głównie o możliwość wykorzystania w praktyce wniosków płynących z porównania. Analizie należy zatem poddać region, którego rozwój został oceniony pozytywnie, który uznano za warty naśladowania lub chociaż dokładnego mu się przyjrzenia. Należy zaznaczyć, że nie chodzi tu o kopiowanie schematów rozwoju. Regiony nigdy nie są idealnie podobne, uwarunkowania zmieniają się w czasie, a żadna ścieżka rozwoju nie jest pozbawiona błędów. Chodzi więc o krytyczne przyjrzenie się procesowi rozwoju w regionie, będącym na wyższym etapie rozwoju niż obszar, dla którego badanie ma mieć zastosowanie praktyczne.

Bawaria. Opierając się na omówionych kryteriach, przyjęto, że region do badań poza Polską powinien zostać wzięty wyłącznie spośród krajów tzw. starej Unii (Unii Europejskiej przed jej rozszerzeniem w 2004 roku), zakładając, że po pierwsze, są one na wyższym poziomie rozwoju niż Polska i dlatego warto korzystać z ich doświadczeń, a po drugie, że mogą spełniać kryterium podobieństwa, dzięki czemu możliwe będzie obserwowanie analogii rozwojowych [por. Tomczak 1998]. Ze względu na bliskie położenie przyjrzano się głównie Niemcom. Następnie szukano regionu Niemiec, który jest możliwie najbardziej podobny do Małopolski, a jego doświadczenie w rozwoju obszarów wiejskich może być dla Małopolski przydatne. Za taki region uznano Bawarię. Dokładna analiza podobieństw i różnic Bawarii i Małopolski znajduje się w rozdziale czwartym pracy. Tutaj konieczne jest jedynie ich zarysowanie, w celu uzasadnienia wyboru tych dwóch obszarów. Podobieństwa międzyregionalne były rozpatrywane w ujęciu historycznym. Celem pracy jest przyjrzenie się doświadczeniom Bawarii w rozwoju obszarów wiejskich. Takie podejście oznacza, że analiza musi się rozpocząć w jakimś momencie historycznym, od którego można prześledzić poszczególne etapy rozwoju.

Za moment wyjściowy przyjęto rok 1945, rozpoczynający powojenną historię Niemiec. W przypadku Małopolski analiza będzie dotyczyć sytuacji obecnej i przyszłych dróg rozwoju.

Zarówno na Bawarię, jak i na Małopolskę składają się tereny górskie i pogórskie, położone w strefie klimatu umiarkowanego. W Planie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006 w załączniku poświęconym obszarom o niekorzystnych warunkach gospodarowania czytamy, że „o porównywalności przyrodniczej Karpat i Alp decydują warunki topograficzne i klimat”. Na podobnej bowiem wysokości zanika okres wegetacji, podobnie kształtują się piętra roślinności. Podobieństwa wynikają również ze zbliżonego położenia geograficznego, podobnej struktury i kierunków produkcji rolnej [*Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich*, załącznik D 2004]. Możliwość porównań Polski i Niemiec ze względu na zbliżone uwarunkowania przyrodnicze potwierdza także F. Budzyński w swojej książce pt. *Ekonomika porównawcza rolnictwa* [Budzyński 2001].

Wskaźnik gęstości zaludnienia w Bawarii i Małopolsce jest zbliżony – dla Bawarii jest to 174, a dla badanych obszarów Małopolski 159 osób na 1 km² [*Die Landwirtschaft* 2003; *Powiaty* 2009]. Trzeba tutaj zaznaczyć, że choć wskaźniki te są zbliżone, wielkości te mają różne znaczenie w Polsce i w Niemczech. Małopolska jest województwem o drugim – po Śląsku – najwyższym wskaźniku gęstości zaludnienia. Bawaria natomiast ma najniższą gęstość zaludnienia spośród niemieckich landów. Średnia gęstość zaludnienia w Niemczech wynosi 230 osób na 1 km² [*Die Landwirtschaft* 2002; 2003]. Mimo podobnej wielkości wskaźników o Bawarii mówi się, że jest słabo zaludniona, podczas gdy za cechę charakterystyczną Małopolski uważa się jej gęste zaludnienie. Przy porównywaniu warunków życia i gospodarowania w dwóch regionach podstawowe znaczenie ma podobna wysokość wskaźników gęstości zaludnienia. Jednak ich różna interpretacja przez dane państwo może mieć znaczenie przy formułowaniu celów rozwojowych.

Wśród cech społecznych decydujących o podobieństwie między regionami na pewno ważna jest tradycyjna religijność Bawarczyków. Dziś ma ona już mniejsze znaczenie. Ale spotykana tam liczba kościołów, świąt kościelnych i miejsc pielgrzymek odbiega od tego, co widzi się w innych częściach Niemiec. Wskazuje to też na tradycyjną, ludową religijność mieszkańców [por. *Knaurs* 1995; *Frey* 2003].

Sytuacja agrarna, ujęta historycznie, pozwala także na dostrzeżenie podobieństw między dwoma badanymi regionami. Bawaria po II wojnie światowej była najbiedniejszym i najbardziej rolniczym krajem związkowym Niemiec, przy jednoczesnych niekorzystnych naturalnych i strukturalnych warunkach gospodarowania [*Die Anpassung Bayerns* 1967]. W 1950 roku odsetek osób

pracujących w rolnictwie wynosił 31% i był najwyższy w całych Niemczech. W ponad połowie bawarskich okręgów było to ponad 40%. W latach pięćdziesiątych XX wieku dla 80% właścicieli gospodarstw o wielkości 3–4 ha, rolnictwo stanowiło główne źródło dochodu [Eichmüller 1997]. Gospodarstwa składały się z wielu małych, porozrzucanych po okolicy pól, co utrudniało pracę i czyniło ją mało opłacalną [Schlögl 1954]. Rozdrobniona struktura agrarna i duży udział ludności rolniczej, to także problemy dzisiejszej Małopolski. Ważny dla porównywania Bawarii i Małopolski jest również prywatny i rodzinny charakter rolnictwa. W Bawarii nigdy nie istniały duże farmy, a w 1960 roku tylko 1,5% gospodarstw nie należało do prywatnych właścicieli [por. Eichmüller 1997, Strauss 1979].

Przedstawione podobieństwa w ukształtowaniu terenu, sytuacji demograficznej, sytuacji agrarnej i cechach kulturowych uzasadniają porównanie dróg rozwoju obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski. Należy jednocześnie zaznaczyć, że oba regiony różnią się pod względem historycznych doświadczeń. Bawaria ma za sobą długą tradycję niezależności i kształtowania społeczeństwa obywatelskiego. W Małopolsce okres rozbiorów, a potem PRL, hamował rozwój świadomości obywatelskiej, która nie mogła się rozwijać tak prężnie, jak w Bawarii.

Bawaria, jako kraj związkowy Niemiec, spełnia kryterium posiadania dłużejletnich doświadczeń w gospodarce rynkowej i w planowanym oddziaływaniu na kształt obszarów wiejskich. A. Kotala pisze, że w Niemczech koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju wsi została w praktyce zastosowana już na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego stulecia [Kotala 1998]. K. Duczkowska-Małysz podaje, że Niemcy są przykładem kraju, w którym stworzenie miejsc pracy poza rolnictwem stało się sposobem na ucywilizowanie regionów peryferyjnych i przezwyciężenie opóźnień w ich rozwoju w stosunku do tzw. regionów centralnych, położonych w sąsiedztwie wielkich miast lub ośrodków przemysłowych [Duczkowska-Małysz 1991]. Ponadto Bawaria jest regionem, w którym wcześniej niż gdzie indziej rozwiązania ekonomiczne dla obszarów wiejskich planowano w zgodzie z wymogami ekologicznymi i krajobrazowymi [Wilkowski, Sobolewska-Mikulska 2002]. J. Łopato, opisując niemiecką gospodarkę rynkową, zauważa, że w obszarze rolnictwa Polska może skorzystać z niemieckich doświadczeń: „Czterdziestoletnie doświadczenia RFN mają dużą wartość dla Polski w momencie, gdy na nowo próbujemy określić stosunki między państwem i rolnictwem” [Łopato 1992]. W. Musiał z kolei wskazuje na zasadność korzystania z doświadczeń europejskich krajów górskich (Austria, Francja, Niemcy czy Włochy) przy planowaniu funkcji, jakie mogą pełnić polskie tereny górskie i podgórskie [Musiał 1998]. Wydaje się więc, że Bawaria spełnia warunek podobieństwa regionalnego z Mało-

polską (w ujęciu historycznym), a jej wieloletnia praktyka w kształtowaniu obszarów wiejskich, zachęca do skorzystania z jej doświadczeń rozwojowych.

Bawaria, jeden z krajów związkowych Niemiec, jest obszarem większym niż województwo Małopolskie, zróżnicowanym pod względem fizyczno-geograficznym, demograficznym i gospodarczym. Dlatego konieczne było zawężenie obszaru badań, by można było wyciągnąć jednoznaczne wnioski. Szukano terenu, który w jak największym stopniu odpowiadałby charakterystyce Pogórza Karpackiego. Za tereny najbardziej zbliżone pod względem cech fizyczno-geograficznych, demograficznych i charakteru rolnictwa do Pogórza Karpackiego uznano obszary środkowo-wschodniej Bawarii, tworzące **Bawarskie Góry Średnie** (niem. *Bayerische Mittelgebirge*)⁴. Administracyjnie jest to wschodnia część Górniego Palatynatu (niem. *Oberpfalz*) i północna część Dolnej Bawarii (niem. *Niederbayern*)⁵. Dokładny opis badanego obszaru znajduje się w rozdziale poświęconym sytuacji bawarskiej wsi. Tutaj zostaną tylko zaznaczone jego podstawowe cechy, tłumaczące wybór tych terenów do porównań z Pogórzem Karpackim.

Badany obszar 10 okręgów Gór Średnich charakteryzuje się, tak jak tereny Pogórza Karpackiego, wzniesieniami do 900 m n.p.m oraz średnią i wysoką bonitacją silnie kamienistych gleb [por. Leffler, Schall 1964]. Lesistość badanych okręgów była w 1950 roku wyższa w Bawarskich Górach Średnich niż obecnie w gminach Pogórza Karpackiego i wynosiła 36% [*Informationsdienst* 1951 a, b]. Istotną cechą demograficzną tego terenu był wysoki przyrost naturalny. W latach 1958–1960 wskaźnik ten dla Bawarii wynosił 6,6‰, a dla badanego obszaru 11,6‰ [por. Leffler, Schall 1964]. Wskaźnik ten dla powiatów Pogórza Karpackiego wynosi 3,40‰ [*Powiaty* 2009]. Zatem choć wskaźniki dla obydwu porównywanych terenów są tak różne, to jednak świadczą o podobieństwie pod względem tradycyjnego postrzegania rodziny. W obu przypadkach wskaźniki te są bowiem zdecydowanie wyższe niż średnia dla kraju i dla regionu (odpowiednio Małopolski i Bawarii).

Obszar Bawarskich Gór Średnich cechował też, podobnie jak Pogórze Karpackie, wysoki udział ludności rolniczej, wynoszący w 1961 roku jeszcze 43% (w powiatach Pogórza Karpackiego 37%). Gospodarstwa rolne były

⁴ Bawarskie Góry Średnie tworzą następujące krainy geograficzne: Przedni Las Górniego Palatynatu, Obniżenie Cham-Further, Przedni Las Bawarski, Środkowy Las Bawarski (niem. Vordere Oberpfälzer Wald, Cham-Further Senke, Bayerischer Vorwald, Mittlerer Bayerischer Wald).

⁵ Badany obszar do 1972 roku (przed reformą administracyjną) składał się z 10 okręgów. Są to okręgi (od zachodu): Regensburg, Nabburg, Vohenstrauß, Neunburg, Roding, Oberviechtach, Cham, Viechtach, Bogen, Deggendorf. Mapy ukazujące położenie obszarów badawczych przedstawia załącznik 1.

relatywnie małe – średnie gospodarstwo miało (w 1950 roku) 5,11 ha UR (średnia dla Niemiec 8,06) [BGKS 1949/1950], co także czyni ten obszar podobnym do terenów Pogórza Karpackiego.

W połowie XX wieku trudno było określić funkcję, jaką mogły pełnić obszary Bawarskich Gór Średnich, tak jak się to dzieje w przypadku Pogórza Karpackiego obecnie. Warunki do rozwoju rolnictwa były tam utrudnione (obszar pagórkowaty, rozdrobniona struktura agrarna), nie były jednak tak niekorzystne, jak na terenach górskich. Porzucenie rolnictwa nie było więc oczywiste, choć jego rentowność była niska. Trudno też było oprzeć się na turystyce. Tereny te, choć krajobrazowo atrakcyjne, nie były w stanie przyciągać tylu turystów co bliskie Alpy. Przemysł był słabo rozwinięty i też nie przewidywano, by mógł dać silny impuls rozwojowy tym terenom. Charakter obszaru bawarskich Gór Średnich nie dawał więc jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, w którym kierunku ma iść jego rozwój. Podobnie jest dziś z gminami Pogórza Karpackiego.

Metodyka pracy

Podstawowymi metodami badawczymi, które zostaną wykorzystane w tej pracy są: analiza literatury, analiza danych wtórnych, opisujących gminy wybranych obszarów Bawarii i Małopolski, oraz gromadzenie i analiza danych pierwotnych, dotyczących rozwoju obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski. Przyjęta metodologia opiera się zarówno na danych obrazujących sytuację badanego regionu i gminy, jak i na danych odnoszących się do badanych gospodarstw (w przypadku Bawarii). Takie dwutorowe podejście wynika z przekonania, że w skali mikro można lepiej ukazać kierunki zmian zachodzących w gospodarstwach, natomiast ujęcie makroekonomiczne i makrospołeczne umożliwia zobrazowanie efektów zachodzących zmian dla całego badanego obszaru [por. Budzyński 2001].

Badania pierwotne przeprowadzone dla celów realizacji pracy były badaniami jakościowymi, opierającymi się na wywiadzie pogłębionym z użyciem kwestionariusza otwartego⁶. W Bawarii respondentami byli właściciele gospodarstw domowych trzech kategorii, w Małopolsce wywiady zostały przeprowadzone z wójtami, innymi pracownikami urzędów gmin oraz ośrodków doradztwa rolniczego. W przypadku Bawarii celem badań było ukazanie historii rozwoju obszarów wiejskich w okresie ostatnich pięćdziesięciu lat. Przedmiotem wywiadów była więc głównie ocena prowadzonej polityki, jej

⁶ Badania wykonane były w ramach realizacji grantu promotorskiego Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz w ramach stypendium badawczego Katholischer Akademischer Ausländer Dienst.

wpływu na funkcjonowanie gospodarstw rolnych i jakość życia mieszkańców. Uznano, że takiej oceny najlepiej dokonają sami mieszkańcy, pamiętający lata pięćdziesiąte XX wieku i mogący spojrzeć na zachodzące zmiany z perspektywy kilku dziesięcioleci. Natomiast w przypadku Małopolski głównym celem przeprowadzonych wywiadów było ukazanie obecnej sytuacji, problemów, strategii i działań rozwojowych podejmowanych w gminach Pogórza Karpackiego oraz prognozowanie dalszych trendów rozwojowych. Uznano, że najbardziej wyczerpujących odpowiedzi w tym zakresie mogą udzielić wójtowie i inni pracownicy gmin, zaangażowani w planowanie rozwoju, mający pełny obraz działań, problemów i kierunków zmian zachodzących w małopolskich gminach. Różny cel prowadzonych wywiadów zdecydował więc o wyborze różnych grup respondentów. Uzyskane odpowiedzi posłużyły jako studia przypadków obrazujące zjawiska opisane w literaturze przedmiotu lub wynikające z analizy statystycznych danych wtórnych. Dane wtórne służą ukazaniu kontekstu rozwoju, natomiast opisane przypadki pokazują, jaki ma on wpływ na rozwój konkretnych gmin czy gospodarstw.

W celach badawczych na ogół porównuje się zjawiska występujące w jednym miejscu, ale w różnym czasie lub takie, które pojawiają się w różnych miejscach w jednym czasie [Budzyński 2001]. Proponowana w tej pracy metodologia jest o tyle innowacyjna i złożona, że przedmioty porównań są zróżnicowane zarówno w czasie, jak i przestrzeni. Cele obranych metod badawczych oraz źródła i rodzaje danych przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Metody badawcze i źródła danych

BAWARIA

Cel analizy	Metoda	Przykładowe dane/ zagadnienia	Źródła danych
Opis teorii rozwoju obszarów wiejskich i polityki rolnej Unii Europejskiej	Analiza literatury	Polityka strukturalna, rozwój obszarów wiejskich	Publikacje polskie i zagraniczne, dokumenty Unii Europejskiej
Opis ogólnogospodarczego rozwoju Bawarii od lat pięćdziesiątych XX wieku do dzisiaj	Analiza wtórnych danych statystycznych dotyczących sfery ekonomicznej, społecznej, środowiskowej	Wzrost gospodarczy, struktura zatrudnienia, stopień uprzemysłowienia, urbanizacja	Periodyki statystyczne, wyniki spisów powszechnych, inne dane udostępniane przez władze gminne lub regionalne
	Analiza literatury	Wzrost gospodarczy, struktura zatrudnienia, stopień uprzemysłowienia, urbanizacja	Publikacje opisujące sytuację gospodarczą Niemiec i Bawarii od lat pięćdziesiątych XX wieku

Tabela 1. (cd.)

Cel analizy	Metoda	Przykładowe dane/ zagadnienia	Źródła danych
Opis sytuacji bawarskiej wsi od lat pięćdziesiątych XX wieku do dzisiaj	Analiza literatury	Przemiany wsi i rolnictwa	Publikacje opisujące sytuację i przemiany obszarów wiejskich Bawarii
	Analiza wtórnych danych statystycznych dotyczących sfery ekonomicznej, społecznej, środowiskowej. Przedstawione będą dane z lat pięćdziesiątych, siedemdziesiątych XX wieku oraz współczesne	Dane dotyczące: struktury agrarnej, struktury demograficznej, sytuacji finansowej ludności, infrastruktury komunalnej, pozarolniczej działalności gospodarczej	Periodyki statystyczne, wyniki spisów powszechnych, inne dane udostępniane przez władze gminne lub regionalne
Opis stosowanych polityk rozwoju obszarów wiejskich w Bawarii od lat pięćdziesiątych XX wieku i ich wpływ na kondycję obszarów wiejskich	Analiza literatury	Przykładowe grupy zagadnień: polityka oddziaływania na strukturę agrarną, narzędzia ingerencji cenowej i podażowej, narzędzia wspierania inwestycji, polityka infrastrukturalna	Głównie niemiecka literatura, publikacje specjalistyczne, ustawy niemieckie i bawarskie, dokumenty Unii Europejskiej
	Zbieranie i jakościowa analiza danych pierwotnych	Informacje o zmianach, jakie zaszły w gospodarstwach domowych w badanym okresie (między innymi: zmiany powierzchni gospodarstw rolnych, zmiany w kierunkach produkcji, mechanizacja), wpływ wprowadzonych programów i instrumentów oraz Wspólnej Polityki Rolnej na funkcjonowanie gospodarstw, przyczyny podejmowania pracy pozarolniczej oraz przyczyny całkowitego porzucenia rolnictwa	30 wywiadów pogłębionych (z kwestionariuszem)* w 10 gminach wiejskich. W każdej gminie wywiad z przedstawicielami trzech typów gospodarstw domowych: – gospodarstwem utrzymującym się wyłącznie lub głównie z rolnictwa; – gospodarstwem, którego minimum 50% dochodu pochodzi z pracy poza rolnictwem; – gospodarstwem, które całkowicie porzuciło rolnictwo w badanym okresie i żyje obecnie z poza-

Tabela 1. (cd.)

Cel analizy	Metoda	Przykładowe dane/ zagadnienia	Źródła danych
Opis stosowanych polityk rozwoju... (cd.)			rolniczych źródeł dochodu. 8 wywiadów eksperckich z osobami zajmującymi się rozwojem obszarów wiejskich Bawarii**

MAŁOPOLSKA

Opis sytuacji obszarów wiejskich Małopolski	Analiza wtórnych danych statystycznych dotyczących sfery ekonomicznej, społecznej, środowiskowej	Wzrost gospodarczy, struktura zatrudnienia, stopień uprzemysłowienia, urbanizacja, sytuacja rolnictwa, infrastruktura	Periodyki statystyczne, wyniki spisów powszechnych, inne dane udostępniane przez władze gminne lub regionalne
	Analiza literatury	Wzrost gospodarczy, struktura zatrudnienia, stopień uprzemysłowienia, urbanizacja, sytuacja rolnictwa, infrastruktura	Książki i publikacje dotyczące kondycji gospodarczej Małopolski
Określenie podobieństw i różnic badanych regionów i dróg rozwoju obszarów wiejskich	Analiza własna	Uwarunkowania rozwojowe: naturalne, gospodarcze, społeczne, wprowadzane polityki, uwarunkowania zewnętrzne rozwoju obszarów wiejskich	Informacje zawarte w pracy
Opis sytuacji, podejmowanych działań i deficytów rozwojowych wybranych gmin Pogórza Karpackiego	Zbieranie i jakościowa analiza danych pierwotnych	Struktura agrarna, rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej, podejmowane inwestycje, plany rozwojowe	Pogłębione wywiady w 7 gminach Pogórza Karpackiego
Scenariusze rozwoju obszarów wiejskich Małopolski	Analiza własna	Narzędzia rozwoju obszarów wiejskich stosowane w Bawarii możliwe do wykorzystania w Polsce	Informacje zawarte w pracy

* Kwestionariusz wywiadu znajduje się w załączniku 2, wykaz przeprowadzonych wywiadów pogłębionych z mieszkańcami gmin wiejskich znajduje się w załączniku 3.

** Wykaz przeprowadzonych wywiadów eksperckich znajduje się w załączniku 4.

Źródło: Opracowanie własne.

Metodologia wyboru i podziału gmin Pogórza Karpackiego. Obszary małopolskiego Pogórza Karpackiego, choć są dość jednolite pod względem fizyczno-geograficznym, mogą być różnicowane ze względu na inne cechy poszczególnych gmin. Im dokładniejsze wyodrębnienie obszarów wewnątrz regionu, tym większa szansa na bardziej precyzyjny ich opis, a potem na stworzenie odpowiedniej prognozy. Dla potrzeb pracy skorzystano z kryteriów podziału proponowanych przez K. Duczkowską-Małysz, która dzieli gminy ze względu na poziom rozwoju rolnictwa, turystyki i przemysłu [Duczkowska-Małysz 1998]. Ostatnie kryterium zostało rozszerzone i uwzględnia nie tylko przemysł, ale także inne kierunki rozwoju, poza turystyką i rolnictwem (np. handel, rzemiosło, usługi). Ze względu na – w dużej mierze – prognostyczny charakter pracy, kryteria podziału odnoszą się do warunków rozwoju, jakie posiada dany obszar, a nie do jego obecnego profilu. Podział badanych obszarów ze względu na ich uwarunkowania rozwojowe przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Podział gmin ze względu na cechy uwarunkowań rozwojowych

Nazwa grupy gmin	Cechy rozwojowe		
	Korzystne warunki dla rozwoju turystyki	Korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa	Korzystne warunki dla rozwoju innej działalności
A1	TAK	NIE	NIE
A2	TAK	TAK	NIE
A3	TAK	NIE	TAK
A4	TAK	TAK	TAK
B1	NIE	TAK	NIE
B2	NIE	TAK	TAK
C1	NIE	NIE	TAK
C2	NIE	NIE	NIE

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pracy K. Duczkowskiej-Małysz [1998].

Kryteria podziału gmin. Do opisu *warunków rozwoju rolnictwa* przyjęto trzy kryteria:

- warunki gospodarowania,
- udział powierzchni użytków rolnych w powierzchni gminy,
- istnienie jakościowo konkurencyjnego produktu rolnego.

Warunki rozwoju rolnictwa, tj. cechy, miary i wielkości ukazuje tabela 3.

Tabela 3. Kryteria oceny warunków rozwoju rolnictwa badanych gmin

Cecha	Miara	Wielkości
Warunki gospodarowania	Wskaźnik Waloryzacji Rolniczej Przestrzeni Produkcyjnej	Punkty od 0 do 3, zgodnie z przyjętą zasadą kwartyli*
Udział powierzchni użytków rolnych w powierzchni gminy	Udział gruntów rolnych, łąk i pastwisk oraz sadów w powierzchni gminy	Punkty od 0 do 3, zgodnie z przyjętą zasadą kwartyli
Istnienie jakościowo konkurencyjnego produktu rolnego	Istnienie produktu rolnego, z którego region słynie w skali regionu/kraju/Europy	0 punktów – nie ma takiego produktu, 1 – produkt znany w regionie, 2 – produkt znany w kraju, 3 – produkt znany w Europie lub na świecie

* Zasada kwartyli oznacza, że punkty zostały przydzielone poprzez wyliczenie kwartyli dla danej cechy (w tym wypadku wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej) dla wszystkich badanych gmin. Gminy, dla których wskaźnik ten był niższy niż wartość pierwszego kwartyla otrzymały 0 punktów, potem odpowiednio 1 punkt dla wskaźników powyżej 1 kwartyla, 2 punkty powyżej 2 kwartyla i 3 punkty powyżej trzeciego kwartyla. Tę samą zasadę stosowano także przy punktacji innych cech, co zaznaczone jest w tekście. Metodę punktową, podobną do stosowanej tu zasady kwartyli proponuje F. Budzyński w swojej książce pt. *Ekonomia porównawcza rolnictwa* [Budzyński 2001].

Możliwa suma punktów: 0–9. Minimalna liczba punktów, oznaczająca spełnienie kryterium „korzystnych warunków dla rozwoju rolnictwa” – 5.

Źródło: Opracowanie własne.

- **Warunki gospodarowania.** Określenie jakości warunków gospodarowania danej gminy opiera się na definicji obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania [załącznik 5, 2004].
- **Procent powierzchni użytków rolnych w powierzchni gminy.** Ta informacja pozwala stwierdzić, jak duże obszary mogą być wykorzystywane rolniczo. Podaż ziemi pod zagospodarowanie rolnicze w obrębie danej gminy (wliczając w to także łąki, pastwiska i sady) trudno zwiększyć – rzadko zagospodarowuje się rolniczo tereny leśne lub budowlane [por. Budzyński 2001; Czyżewski, Henisz-Matuszczyk 2004]. Można więc przyjąć, że wskaźnik ten oddaje maksymalną możliwą podaż ziemi rolniczej w danej gminie.
- **Istnienie jakościowo konkurencyjnego produktu rolnego.** Niekiedy, pomimo niekorzystnych warunków gospodarowania lub małej powierzchni użytków rolnych, rozwija się jedna z gałęzi rolnictwa, na przykład eksten-sywna hodowla zwierząt na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, czy zyskowna uprawa ekologiczna, mimo małej powierzchni gruntów. Wytwarzanie przez dany obszar konkurencyjnego jakościowo

produktu rolnego, może stanowić dobre warunki do rozwoju rolnictwa, nawet jeśli aktualnie nie jest to sprzedaż na dużą skalę. Uwzględnienie tego warunku pozwala wychwycić obszary, które teoretycznie nie mają korzystnych warunków rozwoju rolnictwa.

Gmina, aby uznać, że posiada korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa, musi wykazywać ponadprzeciętny poziom minimum dwóch spośród trzech opisanych cech. Przy określaniu warunków rozwoju rolnictwa nie będą brane pod uwagę inne wskaźniki opisujące obecną jego kondycję (wielkość i liczba gospodarstw, liczba zatrudnionych na 100 ha użytków rolnych, stopień mechanizacji, towarowość, kondycja finansowa gospodarstw itp.). Wysokość tych wskaźników ukazuje aktualną sytuację rolnictwa danej gminy, nie jest jednak decydująca dla możliwości jego rozwoju. Wysokość ich zależy bowiem od czynników produkcji w postaci kapitału i pracy, które są mobilne i mogą się przemieszczać w wyniku procesów modernizacyjnych. Przechodzenie ziemi rolnej między właścicielami (a nie w sensie zmiany jej przeznaczenia) jest także prostym procesem, mogącym zachodzić szybko. Założono, że wskaźniki opisujące strukturę agrarną nie podają możliwości rozwoju rolnictwa, a raczej obrazują jego stan obecny. Mogą się zmieniać w czasie, jeśli warunki dla rozwoju rolnictwa: jakość gleb, ukształtowanie terenu, istnienie konkurencyjnego produktu i powierzchnia ziemi pod rolnicze zagospodarowanie będą korzystne.

Warunki rozwoju turystyki. Przyjęto, że o warunkach rozwoju turystyki w danej gminie decydują jej naturalne dobra turystyczne oraz produkty pracy ludzkiej [Gaworecki 2003].

Tabela 4. Kryteria oceny warunków rozwoju turystyki badanych gmin

Cecha	Podcechy lub opis cechy	Miara dla podcechy	Wielkości dla podcechy	Wielkości dla cechy
Naturalne dobra turystyczne	Możliwość kąpieli	Woda płynąca lub stojąca, w której można się kąpać, znajdująca się na terenie gminy	Od 0 punktów – brak jakiegokolwiek wody, w której można się kąpać do 3 – zbiornik z czystą wodą, bardzo dobry do kąpieli	Od 0 do 9
	Powierzchnia lasów	Udział powierzchni lasów w powierzchni gminy	Punkty od 0 do 3, zgodnie z przyjętą zasadą kwartyli	
	Malowniczość krajobrazu	Subiektywna ocena autorki w porównaniu z innymi gminami	0 – 3	

Tabela 4. (cd.)

Cecha	Podcechy lub opis cechy	Miara dla podcechy	Wielkości dla podcechy	Wielkości dla cechy
Zasoby będące efektem ludzkiej pracy	Istnienie muzeów, zabytków, tradycji			Subiektywna ocena od 0 do 3 w porów- naniu z innymi gmi- nami (okręgami)*

* Warunkom antropogenicznym nadano mniejsze znaczenie dla rozwoju turystyki niż warunkom naturalnym. Maksymalna miara dla tych pierwszych (3 punkty) może osiągnąć jedynie jedną trzecią maksymalnej miary dla warunków naturalnych (9 punktów). Wynika to z przekonania autorki, że badane tereny nie mają takich atrakcji kulturowych, które mogą decydować o znaczących możliwościach rozwoju turystyki. Dlatego nawet w gminach, gdzie zostaną one ocenione na 3 punkty, konieczne jest dodatkowo spełnienie podstawowych kryteriów atrakcyjności przyrodniczej, aby można było mówić o korzystnych warunkach dla rozwoju turystyki.

Możliwa suma punktów: 0–12. Minimalna liczba punktów oznaczająca spełnienie kryterium „korzystnych warunków dla rozwoju turystyki” – 7.

Źródło: Opracowanie własne.

Warto zaznaczyć, że mówimy o obszarach o umiarkowanej atrakcyjności turystycznej, czyli o terenach nieleżących w wysokich górach, na pojezierzach czy wybrzeżu. Mają one podobne ukształtowanie terenu, podobny klimat. Ich szanse na rozwój turystyki są określane, w odniesieniu do innych regionów, jako regiony o umiarkowanej atrakcyjności turystycznej. Nie ma tu więc mowy o korzystnych warunkach rozwoju turystyki w ujęciu bezwzględny, a jedynie w odniesieniu do podobnych terenów.

- **Warunki naturalne.** Badane gminy należą do jednego obszaru fizyczno-geograficznego, przez co charakteryzują się podobnym krajobrazem. Cechami różnicującymi atrakcyjność warunków naturalnych są: dostęp do zbiornika wodnego z możliwością kąpieli, udział lasów w powierzchni gminy, który decyduje o możliwościach spacerowych i o bogactwie fauny i flory, oraz malowniczość krajobrazu. Ten ostatni element jest w sposób subiektywny oceniany przez autorkę w skali od 0 do 3.
- **Zasoby będące efektem ludzkiej pracy.** Chodzi o zabytki, zbiory muzealne i zachowaną tradycję. Ich atrakcyjność może być oceniona jedynie relatywnie – w odniesieniu do innych gmin w okolicy.

Tak jak w przypadku warunków rozwoju rolnictwa, tak i przy określaniu warunków rozwoju turystyki, nie będzie brany pod uwagę obecny poziom rozwoju turystyki. Wynika to z założenia, że zarówno wielkość popytu na usługi turystyczne, jak i rozwój infrastruktury turystycznej mogą się zmieniać, jeśli gmina ma odpowiednie ku temu warunki. Obecny popyt i podaż usług turystycznych opisują stan obecny, a nie warunki rozwoju.

Warunki rozwoju pozarolniczej i pozaturystycznej działalności gospodarczej

Tabela 5. Kryteria oceny warunków rozwoju działalności pozarolniczej i pozaturystycznej badanych gmin

Cecha	Miara	Wielkości
Bliskość miasta	Odległość od miasta nie większa niż 50 km	Od 0 do 3 punktów, gdzie 0 oznacza miasto do 25 tysięcy lub oddalone o więcej niż 50 km; 1 punkt to miasto między 25 a 50 tysięcy mieszkańców; 2 punkty to miasto do 100 tysięcy mieszkańców; 3 punkty to każde miasto powyżej 100 tysięcy mieszkańców
Tradycje wytwórcze/ rzemieślnicze/ handlowe	Istnienie produktu lub usługi wytwarzanych lub sprzedawanych w danej gminie, znanych w skali regionu/kraju/Europy lub świata.	Od 0 do 3 punktów, gdzie 0 oznacza brak takiego produktu, 1 – produkt znany w regionie, 2 – produkt znany w kraju, 3 – produkt znany w Europie lub na świecie
Poziom wykształcenia	Odsetek mieszkańców gminy z wykształceniem wyższym	Punkty od 0 do 3, zgodnie z przyjętą zasadą kwartyli
Przedsiębiorczość	Liczba zarejestrowanych podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców	Punkty od 0 do 3, zgodnie z przyjętą zasadą kwartyli

Możliwa suma punktów: 0–12. Minimalna liczba punktów oznaczająca spełnienie kryterium „korzystnych warunków dla rozwoju pozarolniczej i pozaturystycznej działalności gospodarczej” – 7.

Źródło: Opracowanie własne.

- **Bliskość miasta.** Bliskość rynku zbytu w postaci większego miasta na ogół stymuluje rozwój okolicznych wsi. Przyjęte kryterium odległości (50 km) oznacza, że miasto jest oddalone nie więcej niż godzinę drogi samochodem. Możliwy jest więc codzienny kontakt z miastem i na przykład dowóz towarów. Poza tym bliskość dużego miasta oznacza możliwość znalezienia w nim pracy. Codzienne podróże do pracy nie są oczywiście dobrym długofalowym rozwiązaniem dla obszarów wiejskich. Jednak w krótkim, przejściowym okresie mogą oznaczać pomoc w dokapitalizowaniu wsi i w odciążeniu siły roboczej z rolnictwa. Bliskość miasta niesie też na ogół szanse na lepszą infrastrukturę drogową, telekomunikacyjną i lepszy dostęp do edukacji.
- **Tradycje wytwórcze, rzemieślnicze, handlowe.** Gminy, które już teraz słyną z wytwarzania znanego produktu lub świadczą niszową usługę, mają z reguły ułatwiony start rozwojowy.

- **Poziom wykształcenia.** Jest to kryterium, które w długim okresie może mieć decydujący wpływ na rozwój działalności gospodarczej i wsi w ogóle [por. Budzyński 2001; Zarębski 2002]. Wyższy wskaźnik osób z wyższym wykształceniem w porównaniu do innych gmin oznacza więcej wykwalifikowanej siły roboczej. Z wykształceniem idzie też w parze innowacyjność i przedsiębiorczość.
- **Przedsiębiorczość.** Opis przedsiębiorczości jako postawy nie daje się wyczerpać przez podanie liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych. Jednak wskaźnik ten pokazuje, na ile odważni i aktywni ekonomicznie są mieszkańcy danej gminy. Celem skorzystania z tego wskaźnika jest pokazanie chęci do prowadzenia własnej działalności na terenie danej gminy. Dlatego nie będą analizowane przychody tych firm, ani okres ich funkcjonowania⁷.

Według przedstawionych tu kryteriów zostaną zróżnicowane gminy Pogórza Karpackiego (28 gmin). Należy zaznaczyć, że obszar badawczy Bawarii (10 okręgów) nie został podzielony ze względu na uwarunkowania rozwojowe. Przyczyną takiego niesymetrycznego podejścia są opisane wcześniej różnice w wyborze respondentów. W przypadku Bawarii wywiady były przeprowadzone z właścicielami gospodarstw i to ich charakter w dużej mierze decydował o zachodzących przemianach i ich ocenie. Drobne różnice między gminami nie miały takiego znaczenia, jak specyfika danego gospodarstwa. W Małopolsce respondentami byli wójtowie i pracownicy urzędów gmin oraz ośrodków doradztwa rolniczego. Ich spojrzenie i plany rozwojowe są znacząco uzależnione od warunków rozwojowych danej gminy – trudno jest od tego abstrahować. Z tego względu uznano, że o ile nie jest konieczne bardziej szczegółowe różnicowanie obszaru badawczego w Bawarii, o tyle w Małopolsce jest ono konieczne ze względu na rodzaj respondentów oraz prognostyczny charakter rekomendacji.

Podział gmin Pogórza Karpackiego i wartości poszczególnych cech stanowi załącznik 5.

Struktura pracy

Sformułowany cel, hipoteza, pytania badawcze oraz metody pracy pozwalają określić jej strukturę. Po omówieniu zagadnień wstępnych, uzasadniają-

⁷ Należy zaznaczyć, że porzucanie rolnictwa przez gospodarstwa małe jest w krajach Północy często sztucznie spowalniane przez wypłacanie dopłat dla rolników. Jednak wraz z liberalizacją polityki rolnej, coraz większa część dopłat ukierunkowana jest na wsparcie pozarolniczych funkcji wsi, co umożliwia stopniowy powrót do naturalnych przemian struktury agrarnej.

cych wybór tematu oraz określających obszar, cele i metody pracy, przedstawiono literaturę dotyczącą badań porównawczych nad obszarami wiejskimi (rozdział pierwszy).

Następne dwa rozdziały ukażą rozwój obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski. Rozdział drugi – poświęcony Bawarii – ukazuje jej sytuację wyjściową (po II wojnie światowej), rozwój ogólnogospodarczy, prowadzoną politykę wobec wsi i rolnictwa oraz jej efekty dla rozwoju i dzisiejszej kondycji bawarskich obszarów wiejskich. Wnioski z tego rozdziału będą odpowiadały na drugie pytanie badawcze: *Które z wprowadzanych polityk i programów rozwoju obszarów wiejskich w Bawarii okazały się skuteczne?*, co umożliwi wstępną weryfikację hipotezy pracy pod kątem celowości korzystania z doświadczeń zagranicznych w programowaniu rozwoju polskich obszarów wiejskich.

W rozdziale trzecim opisano obecną sytuację celowo wybranych małopolskich obszarów wiejskich. Przedstawiono działania rozwojowe podejmowane w badanych gminach oraz zidentyfikowano te płaszczyzny rozwoju, które są zaniedbane lub dla których działania rozwojowe mogłyby być prowadzone w bardziej skuteczny sposób.

W rozdziale czwartym dokonano porównania sytuacji wyjściowej (przesuniętej w czasie) obu regionów badawczych. Są to jednocześnie te obszary, dla których warto szukać rozwiązań, korzystając z doświadczeń Bawarii. Analiza ta umożliwi odpowiedź na pierwsze pytanie badawcze: *Czy Bawarię w drugiej połowie XX wieku i Małopolskę obecnie cechują podobne warunki geograficzne, gospodarcze i społeczne?* i jednocześnie zweryfikuje hipotezę badawczą, mówiącą, że warunkiem skorzystania z doświadczeń zagranicznych w programowaniu rozwoju obszarów wiejskich jest podobna sytuacja wyjściowa obu obszarów badawczych.

W zakończeniu pracy sformułowano zalecenia dotyczące programowania rozwoju obszarów wiejskich Małopolski, opierające się na doświadczeniach bawarskich. Podsumowano zawarte w pracy wnioski oraz przedstawiono dalsze możliwe kierunki badań, bazujące na porównawczym spojrzeniu na rozwój obszarów wiejskich.

Rozdział I

Badania porównawcze nad rozwojem rolnictwa i obszarów wiejskich w świetle literatury

Celem analizy literatury przedmiotu jest próba teoretycznej weryfikacji hipotezy badawczej, sformułowanej we wstępie. Przytaczane pozycje literatury będą więc analizowane pod kątem odpowiedzi na pytanie: czy w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce można wykorzystać doświadczenia zagraniczne z wcześniejszych lat, jeśli ich sytuacja wyjściowa była podobna, a kierunek ich rozwoju został uznany za korzystny? Dodatkowym elementem prowadzonej analizy będzie przyjrzenie się stosowanej metodologii badań porównawczych w celu zweryfikowania metod badawczych zastosowanych w pracy oraz wyciągnięcie wniosków do wykorzystania w dalszej części rozprawy.

1. Uwagi wstępne

1.1. Założenia przy wyborze literatury

Część literaturowa pracy prezentuje wieloaspektową analizę wybranych pozycji literatury, ukazujących porównawcze spojrzenie na kwestię rozwoju wsi i rolnictwa. Na wstępie należy zaznaczyć do jakich pozycji i dlaczego wybór ten się ogranicza. Prezentowane i dyskutowane były jedynie pozycje porównawcze, ukazujące rozwój rolnictwa lub obszarów wiejskich w różnych krajach¹.

¹ Literatura porównawcza dotycząca rozwoju wsi i rolnictwa nie ogranicza się do pozycji opisujących przemiany wsi i rolnictwa w różnych krajach. Porównywana może być też sytuacja danej wsi w różnych okresach (monografie wsi) czy sytuacja gospodarstw rolnych (na przykład

Wybór ten wynika: po pierwsze, z charakteru niniejszej rozprawy, która bazuje na badaniach porównawczych, po drugie, z dużej liczby pozycji literaturowych syntetyzujących teorie rozwoju obszarów wiejskich. Tak szeroko zakrojona analiza literatury byłaby kolejną antologią teorii rozwoju obszarów wiejskich, co wydaje się bezcelowe. Drugim założeniem przy wyborze literatury było ograniczenie jej do polskich pozycji. Celem badań literaturowych było przede wszystkim przyjrzenie się czy i w jaki sposób literatura traktująca o rozwoju obszarów wiejskich innych krajów, regionów czy świata odnosi się do polskiej rzeczywistości i służy wyciągnięciu wniosków praktycznych dla polskiego rozwoju obszarów wiejskich (weryfikacja hipotezy badawczej). Interesująca więc była polska perspektywa w prezentowanych badaniach. Należy zaznaczyć, że przytaczane pozycje literaturowe w większości odnoszą się do dróg rozwoju rolnictwa, a nie do obszarów wiejskich. Nie ma polskich pozycji porównawczych z całościową analizą rozwoju wsi, a nie tylko rolnictwa. Choć często tytuły publikacji zapowiadają analizę zmian zachodzących na obszarach wiejskich, w rzeczywistości jest to na ogół opis ewolucji rolnictwa i ewentualnie jego wpływu na inne płaszczyzny funkcjonowania wsi. Dlatego też wnioski, możliwe do wyciągnięcia na podstawie prezentowanej literatury, będą odnosiły się głównie do dróg rozwoju rolnictwa i jego wpływu na oblicze obszarów wiejskich.

1.2. Rodzaje prezentowanej literatury

Polską literaturę porównawczą dotyczącą wsi i rolnictwa można podzielić na trzy grupy. Pierwszą z nich są pozycje, których celem jest odpowiedź na pytanie, czy istnieje wspólna, uniwersalna droga rozwoju wsi i rolnictwa oraz jakie wspólne cechy posiada rolnictwo we wszystkich krajach lub na wybranym kontynencie. Porównania odnoszą się więc nie do jednego kraju, ale do ich grup lub całego świata. Przykładami mogą być tu publikacje F. Tomczaka, dotyczące cech i ewolucji rodzinnych gospodarstw rolnych [Tomczak 1994; 2005], badania nad rolnictwem krajów przechodzących transformację do gospodarki rynkowej [Hunek 2002], czy książka Z. Smoleńskiego, opisująca wspólne trendy rozwojowe rolnictwa Europy Zachodniej [Smoleński 1988]. Druga grupa to prace koncentrujące się na różnicach w funkcjonowaniu i rozwoju wsi i rolnictwa wybranych krajów. Dobrym przykładem jest obszerna publikacja grupy badaczy opisujących różne oblicza rolnictwa rodzinnego

na bazie rachunkowości gospodarstw rolnych). Ze względu na charakter tej pracy zasadne jest jednak tylko przyjrzenie się pozycjom bazującym na porównaniach sytuacji wsi i rolnictwa między krajami.

w pięciu krajach świata [Lamarche 1992; 2002], książka J. Wiklina, analizująca rozwój rolnictwa w sześciu krajach o różnych systemach społeczno-gospodarczych [Wilkin 1986], a także publikacje konferencyjne, ukazujące różnice w funkcjonowaniu rolnictwa poszczególnych krajów [Gorlach 1995; Kaleta, Wierzbicki 1998]. Trzecia grupa to pozycje książkowe, opisujące rozwój i stan obecny wsi i rolnictwa w jednym wybranym kraju. Celem tych publikacji jest na ogół skorzystanie przez Polskę z prezentowanych doświadczeń. Przykładem są tu publikacje F. Tomczaka dotyczące rozwoju rolnictwa w Stanach Zjednoczonych i Japonii [Tomczak 1997; 2005], książka M. Halamskiej, opisująca przemiany wsi i rolnictwa Portugalii [Halamska 2005], opis ewolucji rolnictwa i obszarów wiejskich Holandii autorstwa J. Turowskiego [Turowski 1996] oraz inne publikacje w formie artykułów [Radkiewicz 1993; Broussard i in. 1998].

Choć przytaczane pozycje literatury mają różne formy (jak to przedstawiono powyżej) i stawiają sobie odmienne cele, można sformułować trzy podstawowe zagadnienia, z których przynajmniej jedno pojawia się w każdej z prezentowanych pozycji. Są to:

- cel i metodologia badań porównawczych;
- odpowiedź na pytanie, czy istnieje jedna uniwersalna droga rozwoju wsi i rolnictwa, czy są to zawsze drogi odmienne i w związku z tym, na ile celowe jest korzystanie z zagranicznych doświadczeń;
- określenie wspólnych cech i trendów rozwojowych współczesnego rolnictwa i obszarów wiejskich.

Na podstawie tych zagadnień będzie prezentowana treść wybranej literatury.

2. Wybrana literatura przedmiotu

2.1. Cel i metodologia badań porównawczych

W wielu pozycjach porównawczych znajdujemy opisy celu i metodologii takich badań. Warto je tutaj zaprezentować, gdyż badania do niniejszej pracy opierają się właśnie na metodologii badań porównawczych. Znajduje ona swoje uzasadnienie w prezentowanej literaturze przedmiotu.

Cel badań porównawczych. Doświadczenia rozwojowe innych krajów mają najczęściej na celu pomoc w przewidywaniu i programowaniu rozwoju polskich obszarów wiejskich. Tę ideę podkreśla F. Tomczak we wszystkich swoich publikacjach, argumentując, że ewolucja na zachodzie przybrała na tyle atrakcyjny model, iż uzasadnione jest powielanie go w polskich warunkach

[Tomczak 1994; 2004; 2005]. Uważa on jednocześnie, że najlepszymi przykładami dla Polski mogą być rozwinięte gospodarczo kraje Unii Europejskiej, które mają kilkudziesięcioletnie doświadczenia prowadzenia polityki rolnej. Można się od nich nauczyć sposobów interwencji na rynku rolnym, a zestawiając ich odmienne doświadczenia w tym zakresie odpowiedzieć na pytania, czy, na ile i jak interweniować. Argumentem formułowanym przez F. Tomczaka jest też niemożność skorzystania przez Polskę z własnych doświadczeń pięćdziesięciu powojennych lat, co tym bardziej zachęca do sięgnięcia po doświadczenia innych krajów [Tomczak 2005].

Na ten sam cel (wyciągnięcie wniosków dla Polski) wskazuje w swojej książce Z. Smoleński. Opierając się na bogatym materiale statystycznym, przedstawia on podstawowe trendy rozwojowe w rolnictwie, jakie miały miejsce po II wojnie światowej w krajach Europy Zachodniej. Twierdzi on, że można skorzystać z tych doświadczeń i założyć, iż te zjawiska będą zachodzić również w Polsce [Smoleński 1988]. Także M. Halamska w swojej książce poświęconej ewolucji rolnictwa w Portugalii [Halamska 2005] oraz J. Turowski, opisując wieś i rolnictwo holenderskie [Turowski 1996], twierdzą, że Polska może skorzystać z tych doświadczeń przy programowaniu rozwoju rodzimej wsi.

Z przedstawionych tutaj pozycji literatury wynika, że na ogół mają one na celu skorzystanie przez Polskę z doświadczeń rozwojowych innych krajów. Tak formułowany cel potwierdza hipotezę badawczą pracy o słuszności przyglądania się drodze rozwoju obszarów wiejskich innych krajów. Wypełnianie przez literaturę porównawczą tego celu ma jedno oczywiste ograniczenie, które wytrwale podkreśla F. Tomczak. Przy takich analizach muszą być wzięte pod uwagę różnice w obecnym stanie, warunkach i etapie rozwojowym porównywanych krajów [Tomczak 1994; 2004; 2005].

Drugim celem, który może nie jest formułowany wprost, ale wynika z treści prac o charakterze porównawczym, jest odpowiedź na pytanie, czy istnieje jedna uniwersalna droga rozwoju wsi i rolnictwa, którą kroczą wszystkie regiony i kraje. Zagadnienie to jest szeroko omówione szczególnie w dwóch publikacjach F. Tomczaka, dotyczących rodzinnych gospodarstw rolnych [Tomczak 1994; 2005], a także w opracowaniu *Współczesna kwestia agrarna* J. Wilkina [Wilkin 1986].

Metodologia porównawcza. Autorzy publikacji porównawczych w większości przedstawiają założenia metodologiczne, które warunkują prawdziwość i przydatność prezentowanych spostrzeżeń. Większość pozycji opiera się na badaniach wtórnych – interpretacji dostępnych danych statystycznych oraz na analizie literatury [por. między innymi Halamska 2005; Radkiewicz 1993; Smoleński 1998; Tomczak 1994; 2004; 2005; Turowski 1996; Wilkin 1986].

W tych przypadkach metodologia ogranicza się do określenia następujących założeń:

1. **Obszar badań** – jaki kraj/kraje są badane. Publikacje, których celem jest skorzystanie z doświadczeń innych krajów przy programowaniu i prognozowaniu rozwoju polskich obszarów wiejskich, odnoszą się z oczywistych względów do krajów wyżej rozwiniętych od Polski. Są to kraje Unii Europejskiej [Broussard i in. 1998; Halamska 2005; Radkiewicz 1993; Smoleński 1998; Tomczak 1994; 2005; Turowski 1996], rzadziej Stany Zjednoczone [Tomczak 2004] czy Nowa Zelandia [Kwieciński, Tomczak 1993]. W kontekście tej pracy ciekawa jest uwaga W. Radkiewicza, który twierdzi, że wśród krajów Europy Zachodniej najbardziej zbliżone warunki do polskich istnieją w rolnictwie zachodniej części Niemiec – „Istnieją między nimi na tyle znaczące podobieństwa, że może ono stanowić najlepsze pole obserwacji i podstawę do analizy porównawczej, a następnie – do formułowania niektórych przynajmniej wniosków dotyczących przewidywanego rozwoju i przemian strukturalnych w rolnictwie polskim” [Radkiewicz 1993]. M. Halamska zauważa natomiast podobieństwa między Polską i Portugalią, w ten sposób uzasadniając zainteresowanie tym krajem. Autorka wskazuje głównie na zbliżoną sytuację, w jakiej znajdowały się oba kraje tuż przed wstąpieniem do Unii Europejskiej. W obu przypadkach mówiono o zacofanych, rolniczych krajach. Wskazywano także na ich peryferyjność. Kraje te łączy również rozdrobniona struktura agrarna oraz podobne uwarunkowania społeczne (zniszczone struktury społeczne przez salazaryzm w Portugalii i komunizm w Polsce) [Halamska 2005]. Odmienne podejście do wyboru obszaru badań znajdujemy w publikacjach porównawczych, które ukazują różne oblicza rolnictwa lub jego elementów. Przykładem może być dwutomowe opracowanie ukazujące odmienne formy funkcjonowania rolnictwa rodzinnego w krajach o różnych systemach agrarnych. Kraje, a następnie regiony zostały dobrane tak, aby podkreślić różnice między nimi. Ukazano przykłady Brazylii (społeczeństwo o systemie kapitalistycznym zależnym), Tunezji (społeczeństwo rozwijające się), Polski (społeczeństwo o systemie kolektywistycznym), a wśród krajów rozwiniętych Francję i Kanadę, których zestawienie miało pokazać, jakie są różne sposoby przeżywania kapitalizmu oraz ograniczania ryzyka związanego z gospodarką rynkową (różna rola i oczekiwania wobec państwa) [Lamarche 1992; 2002]. Przykładami innych publikacji, które koncentrują się na ukazaniu różnic (pod tym kątem ich autorzy dobierali obszary badawcze), może być artykuł, opisujący różne modele rolnictwa rodzinnego w Estonii i Finlandii [Abrahams 1995], porównanie sposobów i momentu przekazywania wła-

sności gospodarstw swoim następcom we Francji i Anglii (badanie ilościowe) [Errington i in. 1995] oraz *Współczesna kwestia agrarna* J. Wilkina [Wilkin 1986].

Z przytoczonych przykładów wynika, że wybór obszaru badawczego zależy od celu badań i sprowadza się do dobierania obszarów jak najbardziej zbliżonych lub jak najbardziej różnorodnych. Oba podejścia mają swoje uzasadnienie i mogą prowadzić do pouczających wniosków.

2. **Okres badań** – autorzy zgadzają się, że chcąc korzystać z doświadczeń krajów wysoko rozwiniętych, musimy sięgnąć do okresu ich powojennego rozwoju. F. Tomczak pisze: „W odróżnieniu od rozwiązań stosowanych w krajach Europy Zachodniej w okresach podobnych do obecnego etapu rozwoju Polski (od lat pięćdziesiątych...)” [Tomczak 1994]. W innej publikacji także wskazuje na podobieństwa Polski obecnie i RFN w latach pięćdziesiątych XX wieku, akcentując jednocześnie zmianę uwarunkowań zewnętrznych: „Porównanie struktury rolnictwa RFN i Polski (mieszana struktura dużych i małych gospodarstw) wykazuje zaskakującą cechę: obecna struktura obszarowa gospodarstw rolnych w Polsce jest praktycznie identyczna ze strukturą w RFN w 1950 roku. Oznacza to, że RFN potrzebowała ponad 50 lat w warunkach powojennego rozwoju przemysłowego i ogromnej chłonności gospodarki pozarolniczej na siłę roboczą. Obecnie nie ma realnych szans, aby rolnictwo polskie znalazło się w tak korzystnym dla przemian strukturalnych otoczeniu zewnętrznym” [Tomczak 2005].

Do spojrzenia „historyczno-porównawczego” zachęca także J. Turowski w swojej książce, opisującej rozwój holenderskiego rolnictwa. Twierdzi on, że spojrzenie na długi pięćdziesięcioletni okres przemian, umożliwia stwierdzenie, które zjawiska miały charakter ciągły, a także jakie były przyczyny i następstwa zachodzących przemian. Uważa on, że analizę należy rozpocząć od lat powojennych – „obecna sytuacja polskiego rolnictwa i wsi stojącej na rozdrożu czyni studia nad procesami przemian wsi i gospodarstw rolnych po II wojnie światowej niezwykle aktualnymi” [Turowski 1996].

3. **Badania pierwotne** – jak wspomniano wcześniej, zdecydowana większość polskiej literatury porównawczej opiera się na analizie literatury i wtórnych danych statystycznych. W kilku pracach znajdujemy jednak opis rozbudowanej metodologii porównawczych badań pierwotnych, które warto zaprezentować, gdyż ten typ badań został przeprowadzony także dla celów niniejszej rozprawy. Z analizowanej literatury wynika, że częściej stosowaną metodą badań pierwotnych były badania jakościowe niż ilościowe [por. Oughton, Wheelock 1995; Halamska, Maurel 1998; Lamarche 1992;

2002]. Wynika to z dwóch podstawowych przyczyn. Całościowe spojrzenie na rozwój wsi i rolnictwa jest tak szerokim tematem, że trudno jest je ująć w konkretne pytania i porównywalne liczby, szczególnie gdy badanie dotyczy różnych systemów agrarnych czy państwowych. Opis funkcjonowania obszarów wiejskich wymaga wzięcia pod uwagę co najmniej trzech sfer oddziaływania na nie: działalność państwa – głównie w postaci redystrybucji dochodów, funkcjonowanie rynku, z jego siłą roboczą i produkcją oraz wewnętrzne stosunki panujące w danym gospodarstwie [Oughton, Wheelock 1995]. W takim wypadku skonstruowanie narzędzia, które pozwoliłoby na porównywalność wyników wydaje się niezmiernie trudne, szczególnie że często porównujemy „zjawiska równoważne, a nie formalnie identyczne” [Halamska, Maurel 1998]. Drugą przyczyną korzystania z badań jakościowych jest duże znaczenie „czynnika ludzkiego” przy badaniu funkcjonowania gospodarstw [Halamska, Maurel 1998]. Badanie systemów wartości, postaw itp. na ogół wymaga rozmowy z respondentem, co siłą rzeczy decyduje o ograniczonej liczbie przeprowadzonych wywiadów, a także często o niemożności ujęcia wyników w kategorie, które można by sumować w celu wyciągnięcia wniosków ilościowych. Z tych dwóch powodów prace porównujące całościowy system funkcjonowania wsi i rolnictwa, a także te, które badają „miękkie” czynniki funkcjonowania gospodarstw bazują na badaniach jakościowych.

Przykładem najobszerniej opisanej metodologii pierwotnych, jakościowych badań porównawczych nad sytuacją i rozwojem obszarów wiejskich jest wspomniana już wcześniej dwutomowa pozycja opisująca obszary wiejskie w 5 krajach (13 obszarach badawczych) [Lamarche 1992; 2002]. Narzędziem badania był otwarty kwestionariusz wywiadu, przeprowadzanego z osobami prowadzącymi gospodarstwa rolne. Były one dzielone na typy w danej kategorii, będącej według badaczy istotną kategorią opisującą funkcjonowanie gospodarstw rodzinnych. Kategorie wybrane przez autorów opracowania to: logiki produkcyjne, strategie wobec ziemi, strategie rodzinne, podejście do wielozawodowości, podejście do otoczenia lokalnego, podejście do społeczeństwa, podejście do państwa i polityki. W ramach tych kategorii badane gospodarstwa zostały podzielone na typy, w zależności od ich zachowań w poszczególnych kategoriach (ziemia, rodzina, polityka itd.). Dany typ, charakteryzujący się danym podejściem do którejś z wyznaczonych kategorii, zostaje potem opisany ze względu na inne cechy, niebędące różnicującymi dla typologii.

Warto zaznaczyć, że podobna metodologia została zastosowana w niniejszej pracy, z tym że typologia dotyczyła gmin, a nie gospodarstw. Obszar badawczy został wewnętrznie podzielony ze względu na uwarunkowania

rozwoju rolnictwa, rozwoju przemysłu i rozwoju pozaprzemysłowego. Jest to więc podobne wielopłaszczyznowe podejście metodologiczne: wybór krajów, wybór obszarów badawczych, typologia gmin ze względu na wybrane cechy, opis ich pozostałych własności i ewentualnie szukanie korelacji między zmiennymi typologizującymi a pozostałymi.

Rzadszą metodą stosowaną przy badaniach porównawczych nad rozwojem obszarów wiejskich są pierwotne badania ilościowe. Takie podejście wykorzystywane jest przy badaniu konkretnego aspektu funkcjonowania gospodarstw w różnych krajach czy regionach. Przykładem może być tu artykuł Erringtona, Barahoma i Comonta, zestawiający sposób i wiek, w którym właściciele decydują się przekazać gospodarstwo swojemu następcy we Francji i w Anglii. Badanie to opierało się na ankietach. Wypełniło je 1269 respondentów w Anglii i 5231 we Francji. Choć autorzy sami wskazują na ograniczenia tego narzędzia dla ukazania skomplikowanych mechanizmów funkcjonowania gospodarstw rolnych, możliwe było wyciągnięcie podstawowych wniosków ukazujących to zagadnienie. (Z badania m.in. wynika, że francuscy rolnicy przechodzą na emeryturę wcześniej i że w momencie tej decyzji całkowicie wyłączają się z pracy w gospodarstwie, podczas gdy Anglicy pracują dłużej, razem ze swoimi następcami) [Errington i in. 1995].

Podsumowując, przedstawione uwagi metodologiczne zawarte w literaturze porównawczej dotyczącej rozwoju wsi i rolnictwa, można stwierdzić, że potwierdzają one słuszność i trafność doboru metod wykorzystanych w tej pracy. Wybór obszarów badawczych na różnym etapie rozwoju, przesunięcie analizy w czasie i oparcie się na jakościowych badaniach pierwotnych – to założenia metodologiczne przyjęte w większości publikacji, których celem jest skorzystanie przez Polskę z doświadczeń zagranicznych w programowaniu rozwoju obszarów wiejskich. Literatura potwierdza więc poprawność przyjętej metodologii.

2.2. Drogi przemian i rozwoju wsi i rolnictwa

W literaturze przedmiotu dużo miejsca poświęcone jest refleksji, czy rolnictwo wszędzie rozwija się według podobnego schematu, czy drogi tego rozwoju są odmienne. Odpowiedź na tak postawioną kwestię jest o tyle ważna, że może uzasadniać lub podważać przyglądanie się rozwojowi innych krajów w celu przewidywania ewolucji rodzinnych obszarów wiejskich, a tym samym weryfikować hipotezę badawczą pracy.

Jedna droga rozwoju. W polskiej literaturze przedmiotu głównym zwolennikiem tezy o jednej uniwersalnej drodze rozwoju rolnictwa jest F. Tom-

czak [Tomczak 1994; 2004; 2005]. W swoich pracach przekonuje on, że przy całościowym spojrzeniu na trajektorie rozwoju rolnictwa, są one nie tylko podobne, ale wręcz wspólne dla wszystkich krajów. Pytanie jest tylko o siłę i tempo przemian. Kierunek jest znany [Tomczak 1994]. Jak przekonuje autor, kierunek ten jest wyznaczony przez ewolucję rolnictwa Stanów Zjednoczonych. Nawet najbiedniejsze kraje prędzej czy później pójdą amerykańską drogą rozwoju rolnictwa, przechodząc przez jej wszystkie etapy (koncentracja gospodarstw, farmeryzacja, wzrost towarowości [Tomczak 2004]). Obecny etap rozwoju rolnictwa określony jest przede wszystkim przez dwa czynniki: poziom PKB na mieszkańca oraz wydajność pracy w rolnictwie. Wszystkie kraje, w których mamy do czynienia z rozwojem ogólnogospodarczym pod wpływem wzrostu dwóch wymienionych czynników, podlegają uniwersalnym trendom rozwoju rolnictwa, wkraczając na jego kolejne etapy – od chłopów do agrobiznesmenów. Rozwój rolnictwa jest więc ściśle uwarunkowany zewnątrz – zależy od wzrostu całej gospodarki, która przejmując rolniczą siłę roboczą [Tomczak 2005]. Swoją teorię autor potwierdza bogatym materiałem statystycznym, obrazującym zależność między pozarolniczymi czynnikami wzrostu gospodarczego a etapem rozwoju rolnictwa w różnych krajach świata. Tomczak uważa, że trendy globalizacyjne i integracyjne są na tyle silne, iż rolnictwo nie ma dzisiaj szans nie poddać się temu uniwersalnemu schematowi rozwoju. Dotyczy to także Polski [Tomczak 2005]. Przekonanie to podziela K. Gilarek i K. Gorlach twierdząc, że to właśnie trendy globalizacyjne określają ramy rozwojowe polskiej gospodarki, w tym rolnictwa [Gorlach, Gilarek 1998].

Istnienie „uniwersalnych cech paradygmatu modernizacji” potwierdza także M. Halamska, analizując rozwój wsi portugalskiej. Portugalska wieś także kroczy drogą modernizacji, powtarzając te błędy, które wcześniej popełniały kraje wyżej rozwinięte [Halamska 2005]. J. Wilkin, choć twierdzi, że nie ma uniwersalnej drogi rozwoju i opisuje różne jego kierunki w wybranych krajach, wskazuje na wspólne cechy rolnictwa, występujące we wszystkich krajach świata. Mówi o dysparytecie dochodów ludności rolniczej i nierolniczej, niższej wydajności i słabszej elastyczności rolnictwa w porównaniu z innymi działami gospodarki oraz jego zależności od warunków naturalnych (niepewność) [Wilkin 1986]. Według tego autora rolnictwo ma zatem pewne immanentne wspólne (negatywne) cechy, ale różne kraje próbują je pokonywać na różne sposoby.

Należy zaznaczyć, że przytoczone tu argumenty wskazujące na istnienie „uniwersalnej drogi rozwoju” dotyczą prawie wyłącznie ewolucji samego rolnictwa, a nie obszarów wiejskich. W przypadku obszarów wiejskich o bardziej wielofunkcyjnym charakterze (jak w przypadku obszarów badawczych

tej pracy), modernizacja rolnictwa może mieć mniejszy wpływ na funkcjonowanie całych wsi, przez co ich drogi rozwoju mogą być bardziej zróżnicowane.

Różne drogi rozwoju. Zdecydowana większość autorów polskich publikacji porównawczych twierdzi, że nie może być mowy o uniwersalnej drodze rozwoju wsi i rolnictwa. Przedstawiają oni następujące argumenty:

1. Autorzy przytaczanego wcześniej opracowania opisującego rolnictwo pięciu krajów świata [Lamarche 1992; 2002] formułują tezę, że *różne historie agrarne* decydują o różnych obliczach wsi i rolnictwa. Różnice te są na tyle głęboko zakorzenione, że nie będą one niwelowane, a raczej zostają utrwalone przez odmienne polityki rolne prowadzone w poszczególnych krajach. Podobny pogląd jest zawarty w publikacji dotyczącej różnic tożsamościowych między rolnikami Europy [Halamska, Maurel 1998]. Autorki twierdzą, że niejednorodna historia krajów europejskich decyduje o ich utrwalonych różnicach i odmiennych kierunkach rozwoju. W tym duchu wypowiada się też J. Wilkin, twierdząc, że „różnorodność środowisk przyrodniczych, ekonomicznych i kulturowych nie dopuszcza do unifikacji rozwiązań strukturalnych” [Wilkin 1986].
2. Drugim argumentem za tym, że nie wszystkie kraje będą podążać uniwersalną drogą modernizacji rolnictwa, jest coraz częściej pojawiająca się *konceptja rolnictwa ekologicznego*. Coraz silniejsze tendencje do ochrony wsi (krajobrazu) i jej społeczności przed dominacją miejsko-przemysłową podważają przekonanie o nieuniknionej modernizacji i urbanizacji przestrzeni wiejskich [Wieruszewska 1998]. Myśl ekologiczna oznacza nie tylko dążenie do ochrony ekosystemów, ale także wzrost zapotrzebowania na produkowanie ekologicznej i zdrowej żywności, co także kłóci się z modelem intensyfikacji rolnictwa jako jedynej drogi rozwoju [Niemczyk 1993]. Rolnictwo uprzemysłowione „zjada własną bazę ekologiczną” i przez to dochodzi w swoim rozwoju do barier ekologicznych i społecznych [Kośmicki 1993].
3. Kolejnym argumentem za istnieniem różnych dróg rozwoju są *obecne różnice w funkcjonowaniu rolnictwa i obszarów wiejskich między regionami* o podobnym poziomie rozwoju ogólnogospodarczego (na przykład kraje Europy Zachodniej) [Wieruszewska 1998]. A. Bodenstedt twierdzi, że nie jest prawdą twierdzenie, iż rolnictwo w każdym kraju/regionie rozwija się po swojemu, ale nie ma też wspólnego schematu dla wszystkich. Twierdzi on, że kraje europejskie przyjmują różne drogi rozwoju swojego rolnictwa w zależności od udziału rolnictwa w tworzeniu PKB i odsetku osób w nim zatrudnionych. Biorąc pod uwagę te czynniki, dzieli kraje na nisko i wysoko uprzemysłowione lub te „w drodze do industrializacji”. Wewnątrz tych grup kraje są zróżnicowane poprzez inne czynniki, takie

jak warunki naturalne, czy PKB *per capita*, ale według autora można zbiorczo określać ich charakter rolnictwa jako nisko bądź wysoko uprzemysłowiony. Jednak w przeciwieństwie do F. Tomczaka, który także korzystał z tych wskaźników w celu stwierdzenia, na jakim etapie rozwoju znajduje się dany kraj, A. Bodenstedt twierdzi, że uwarunkowania te wskazują na różne drogi rozwoju, a nie na różne jego etapy. I tak korzystając z opisanych wskaźników dzieli on kraje uprzemysłowione w następujący sposób. Kraje Beneluksu i skandynawskie opisuje jako kraje z mniejszymi różnicami wewnętrznymi, gdzie proces zmniejszania się liczby gospodarstw jest wolniejszy, a rolnictwo jest mocno wspierane przez państwo. Pozostałe kraje rozwinięte: Niemcy, Francja, Wielka Brytania są bardziej zróżnicowane regionalnie, jest w nich bardziej widoczne powiększanie gospodarstw i spadek ich liczby, a także wyższy poziom industrializacji [Bodenstedt 1998]. Przykładem różnych dróg rozwoju wsi i rolnictwa wśród regionów o podobnym poziomie rozwoju ogólnogospodarczego jest znaczenie wiejskiej ludności dwuzawodowej. Podczas gdy na południu Niemiec jest to silnie ukształtowana grupa, ze swoją długą tradycją, tożsamością i systemem wartości, we Francji w ten sposób żyje nieliczny odsetek ludności wiejskiej, co skutkuje różnym obliczem wsi i rolnictwa w tych krajach [Lolliviet, Eizner 1996].

4. Z argumentem o odmiennych regionalnych drogach rozwoju nawet wśród europejskich krajów wysoko rozwiniętych wiąże się przekonanie o konieczności *regionalizacji polityki*. Podejście takie oznacza, że obszary wiejskie funkcjonujące w krajach rozwiniętych mają różne cele rozwojowe. Widać to chociażby we wspomnianym wcześniej podejściu do ludności dwuzawodowej, a także przy licznych innych sporach o Wspólną Politykę Rolną, wobec której różne oczekiwania zgłaszają różne kraje czy regiony, mimo że reprezentują podobny poziom rozwoju gospodarczego [Lolliviet, Eizner 1996]. Wynika to z odmiennych uwarunkowań rozwojowych i wiąże się z teorią rozwoju endogennego, który zakłada, że wybierana przez dany region droga rozwoju korzysta z regionalnych zasobów ekonomicznych, materialnych, kulturowych, naturalnych i społecznych. Założenie to wyklucza istnienie standardowych, uniwersalnych modeli rozwoju [Streifler 1998].
5. Ostatnim, choć może najistotniejszym i najczęściej pojawiającym się argumentem za porzuceniem teorii o jednej drodze rozwojowej wsi i rolnictwa, jest obserwowany *kryzys rolnictwa i obszarów wiejskich* w krajach z nowoczesnym rolnictwem. Przekonanie o konieczności całkowitego odrzucenia drogi prowadzącej do rolnictwa farmerskiego jest często formułowane w emocjonalny sposób i wyraża jednocześnie głęboką wiarę w możliwość

podążania przez Polskę taką drogą, która ocali funkcjonowanie małych gospodarstw rodzinnych [por. Młeczko 1998]. Wrogowie przemysłowego rozwoju rolnictwa twierdzą, że taka uniwersalna droga rozwoju istniała, ale teraz konieczne jest jej porzucenie. We wstępie do książki pt. *Wieś i rolnictwo w procesie integracji Polski z Unią Europejską* czytamy: „dotychczas dominujący model wielkoobszarowego rolnictwa uprzemysłowionego napotyka swe nieprzekraczalne bariery ekonomiczne, ekologiczne i społeczno-kulturowe” [Kośmicki, Januszek, Janik 1998]. Druga połowa XX wieku przyniosła zarówno kryzys modelu rolnictwa rodzinnego w krajach rozwiniętych, jak i rolnictwa kolektywistycznego w krajach socjalistycznych. Oznacza to, że kraje rozwijające się (w tym Polska) będą musiały znaleźć własną drogę rozwoju [Lamarche 2002]².

Reasumując, można więc stwierdzić, że choć liczba argumentów podważających istnienie uniwersalnej drogi rozwoju rolnictwa przeważa, trudno jednoznacznie przyznać rację przedstawiającym je autorom. Są to na ogół argumenty „miękkie”, dotyczące obserwacji polityki, czy obecnego funkcjonowania obszarów wiejskich, bez wnikliwej analizy ich przemian historycznych i tendencji rozwojowych. Analizy prezentowane przez F. Tomczaka są przekonujące, poparte bogatym materiałem statystycznym, i opisujące powszechne zjawiska gospodarcze, których nie można nie dostrzegać. Trudno zaprzeczyć twierdzeniu, że współczesne trajektorie rozwoju (nie tylko obszarów wiejskich) są wyznaczone przez wszechobecne trendy globalizacyjne i integracyjne [Tomczak 2005]. Wydaje się, że prezentowane poglądy wynikają z dwóch odmiennych założeń, choć nie jest to wprost zaznaczone w żadnej z przytaczanych pozycji. Publikacje F. Tomczaka i inne pomniejsze wtórujące jego poglądom, opisują „naturalny” rozwój rolnictwa, bez większego zaangażowania państwa w odwracanie czy modyfikowanie jego kierunku. Ten naturalny kierunek jest wyznaczony właśnie przez globalizację i coraz większe znaczenie sił rynkowych, którym musi poddać się rolnictwo i wieś. Natomiast autorzy negujący modernizacyjną drogę rozwoju, milcząco zakładają silną ingerencję państwa (środków publicznych) w przeciwstawianie się temu trendowi i polityczne kreowanie alternatywnej drogi rozwoju, dostosowanej do regionalnej specyfiki.

Słuszne jest więc może przekonanie A. Wosia, że o kierunku rozwoju rolnictwa decyduje z jednej strony jego poddawanie się uniwersalnym trendom i modelom rozwoju, z drugiej zaś jest ono wynikiem świadomych decyzji

² Przeszkodą w podążaniu wsi modernizacyjną drogą rozwoju rolnictwa może być też wypełnianie przez obszary wiejskie coraz większej ilości funkcji pozarolniczych, co skutkuje mniejszą presją na efektywność produkcji rolnej. Taka sytuacja dotyczy też obszarów badawczych przyjętych w tej pracy.

strategicznych. Te pierwsze są powszechne, te drugie różnią się regionalnie. Pytaniem otwartym pozostaje, jak duże mogą być różnice regionalne, a zatem jak silne są uniwersalne megatrendy. Dalej autor twierdzi, że polskie rolnictwo będzie podążać „europejską trajektorią rozwoju”, oznaczającą głównie modernizację i globalizację. Strategiczne decyzje powinny więc się sprowadzać do umiejętnego wpasowania się Polski w trendy, które decydują o rozwoju całego świata, a nie na szukaniu własnej drogi rozwojowej. Tylko takie podejście pozwoli uniknąć długoletniego eksperymentowania i porażki [Woś 1998]. Także F. Tomczak uważa, że możliwe jest modyfikowanie i regulacja przez Polskę tej uniwersalnej drogi rozwojowej, tak aby kształtować zrównoważone produkcyjnie i ekologicznie rolnictwo [Tomczak 2005]. Można więc powiedzieć, że na rozwój wsi i rolnictwa składają się dwa podstawowe elementy. Z jednej strony jest to, zgadzając się z F. Tomczakiem, uniwersalna droga ewolucji rolnictwa w kierunku jego modernizacji, wynikającej z ogólnego rozwoju gospodarczego, z drugiej jest to świadoma polityka oddziaływania na rozwój wsi i rolnictwa, która może przybierać różne cele i instrumenty działania w poszczególnych krajach, a nawet regionach. Stwierdzenie to jest o tyle istotne z punktu widzenia niniejszej pracy, gdyż oznacza, że interesujące jest przyglądanie się tym regionom, w których polityka wpływająca na rozwój obszarów wiejskich była na tyle silnie zarysowana, że mogła zmieniać naturalne trendy modernizacyjne. Jednocześnie oznacza też, że analiza taka ma sens tylko przy założeniu, iż także w Polsce przewidywane jest silne, świadome i konsekwentne oddziaływanie na sytuację wsi. W przeciwnym razie można by poprzestać na obserwacji uniwersalnej drogi rozwoju rolnictwa, którą zapewne kroczyłaby też Polska, przy założeniu braku oddziaływania na kierunek zachodzących zmian przez państwo. Odnosząc to spostrzeżenie do hipotezy badawczej, należy stwierdzić, że „w Polsce można wykorzystać doświadczenia zagraniczne z wcześniejszych lat, jeśli ich sytuacja wyjściowa była podobna jak w Polsce, a kierunek ich rozwoju został uznany za korzystny” (hipoteza pracy), dodając założenie, że w regionie, z którego doświadczeń Polska ma skorzystać, polityka wpływająca na rozwój obszarów wiejskich była na tyle silnie zarysowana, że mogła zmieniać naturalny kierunek ewolucji rolnictwa (a tym samym wsi), wynikający z ogólnego wzrostu gospodarczego. W innym przypadku moglibyśmy obserwować jedynie uniwersalną drogę rozwoju rolnictwa w kierunku jego modernizacji.

2.3. Uniwersalne trendy w funkcjonowaniu rolnictwa

Rolnictwo i wieś polska będą zatem poddane uniwersalnym trendom rozwojowym (przy założeniu wzrostu gospodarczego), choć siła i dokładny

przebieg tych zmian będzie zależał od prowadzonej polityki wobec obszarów wiejskich.

Warto tu więc przedstawić opisywane w literaturze uniwersalne trendy rozwojowe (rysunek 1), skoro w jakimś zakresie będziemy je obserwować także w Polsce.

Rysunek 1. Uniwersalne trendy rozwojowe rolnictwa*

* Cyfry w nawiasach oznaczają, że dane zjawisko zostało skomentowane w dalszej części tekstu.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Radkiewicz [1993]; Smoleński [1988]; Tomczak [1994; 2004; 2005]; Wilkin [1986].

1. W literaturze przedmiotu autorzy podkreślają, że *rodzinne gospodarstwo rolne* jest dominującą formą, na której opiera się funkcjonowanie rol-

nictwa w większości krajów świata [por. Lamarche 1992; 2002; Radkiewicz 1993; Smoleński 1988; Tomczak 1994; 2005; Wilkin 1986]. Wynika to z dużych zdolności dostosowawczych gospodarstw rodzinnych. Choć (w krajach rozwiniętych) mają one za sobą okres zatrudniania najemnej siły roboczej i odchodzenia od tradycyjnej formy gospodarstwa rodzinnego, to w następnym okresie wprowadzona mechanizacja, połączona ze wzrostem płac, umożliwiła i zmusiła gospodarstwa do ponownego ograniczenia zatrudnienia tylko do członków własnej rodziny. Gospodarstwa rodzinne w większości krajów dobrze przystosowały się też do funkcjonowania jako gospodarstwa dwuzawodowe, korzystające z pozarolniczych źródeł dochodu [Radkiewicz 1993]. Poza najistotniejszymi wspólnymi cechami gospodarstw rodzinnych, jakimi są ich zdolności przystosowawcze i ich dominacja w strukturze rolnictwa, F. Tomczak opisuje także pozostałe ich uniwersalne charakterystyki. Jest to: funkcjonowanie jako jednocześnie miejsce pracy i życia, stała tendencja do powiększania gospodarstw, występowanie konkurencyjności między gospodarstwami (szczególnie w okresach nadprodukcji), zależność od pozostałych działów gospodarki. Ta ostatnia cecha sprawia, że gospodarstwa rodzinne, mimo wykazywanych zdolności dostosowawczych, są nietrwałe. Dotyczy to szczególnie gospodarstw małych. Powiązanie z gospodarką światową oznacza konieczność podporządkowania się cenom i kosztom. Im mniejsze gospodarstwo, tym ma mniejszy wpływ na te elementy gry rynkowej i tym mniejsze szanse przetrwania [Tomczak 2005]. Gospodarstwa rodzinne na drodze swojego rozwoju napotykają więc bariery wynikające z konieczności ciągłego dostosowania się do zmian zachodzących w całej gospodarce. Do podstawowych czynników utrudniających rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych można zaliczyć [Tomczak 1994]:

- małą skalę produkcji;
 - niedobór siły roboczej – w momentach odpływu siły roboczej z rolnictwa, zanim przystosują się one do nowych warunków (mechanizacja);
 - niedostateczne zdolności inwestycyjne i akumulacyjne (brak kapitału);
 - brak odpowiedniego wyposażenia technicznego i niemożność zastosowania nowych technologii przez małe gospodarstwa;
 - bariery społeczne – różne style życia między miastem a wsią; brak czasu wolnego, brak dostępu do dóbr kultury itp.
2. Jak wspomniano wcześniej, wzrost gospodarczy jest tym czynnikiem zewnętrznym, który popycha rolnictwo w kierunku modernizacji. We wszystkich krajach przechodzących od niższego do wyższego poziomu rozwoju gospodarczego dokonują się zmiany w strukturze zatrudnienia w kierunku *zwiększenia zatrudnienia pozarolniczego* ludności rolniczej

i wiejskiej [Tomczak 2005]. Dzięki temu brak jest presji demograficznej na wsi – nie ma problemu z nadmiarem siły roboczej. Jednocześnie pojawiające się wciąż nowe możliwości zatrudnienia, dają szansę na dwuzawodowe funkcjonowanie właścicieli gospodarstw lub członków ich rodzin [Tomczak 1994]. Zależność między rozwojem gospodarczym a sytuacją mieszkańców wsi obserwowano już w XIX wieku. Rozwój miast w Europie w okresie 1870–1970 spowodował, że przynajmniej w jej zachodniej części przemysłowe ośrodki miejskie zaczęły wchłaniać siłę roboczą, prowadząc do powolnego zaniku warstwy chłopskiej. Ci, którzy zostali na wsi, musieli się wyspecjalizować, ich gospodarstwa musiały się stać towarowe [Kochanowicz 1998]. We wschodniej Europie (w tym w Polsce) miasta rozwijały się wolniej, dlatego tu silniejsze były zjawiska migracji zagranicznej. Wieś wyludniła się w mniejszym stopniu, ale podłoża procesu były podobne jak na Zachodzie [Williams, Znaniecki 1976].

3. Konieczność *porzucania rolnictwa przez gospodarstwa małe* jest uniwersalnym zjawiskiem, pojawiającym się zawsze w związku z rozwojem rolnictwa. Które z drobnych gospodarstw będą rezygnować nie jest oczywiste. Po pierwsze, wciąż zmienia się (rośnie) powierzchnia gospodarstwa, które może być dochodowe, po drugie, pojawiają się możliwości specjalizacyjne, dzięki czemu mogą dobrze funkcjonować także gospodarstwa o relatywnie małej powierzchni. Przyczyną upadku małych gospodarstw jest więc mała skala przedsięwzięcia, a nie ich mała powierzchnia [Tomczak 1994]. Decyzja o porzuceniu rolnictwa jest związana najczęściej ze zmianą generacji. Co 25–30 lat dochodzi do zmniejszenia zatrudnienia, wzrostu powierzchni uprawnej, przypadającej na jednego rolnika, a co za tym idzie wzrostu liczby konsumentów przypadających na jednego rolnika [Tomczak 2005]³.
4. Zjawisko *dwuzawodowości* jest szeroko omawiane w literaturze przedmiotu i określane jako ogólna prawidłowość rozwojowa. Nawet w najbardziej konkurencyjnym i skomercjalizowanym rolnictwie krajów silnie rozwiniętych, zjawisko to rozwija się i ma wszelkie cechy trwałości [Tomczak 1994; Turowski 1998; Wilkin 1986]. Potwierdzają to szczególnie doświadczenia Niemiec i Japonii. Takie gospodarstwa występują zawsze tam, gdzie następuje przejście od rolniczej jednozawodowości do wyłącznego zatrudnienia poza rolnictwem [Tomczak 2005]. K. Górlach we wstępie do publi-

³ Należy zaznaczyć, że porzucanie rolnictwa przez gospodarstwa małe jest w krajach Północy często sztucznie spowalniane przez wypłacanie dopłat dla rolników. Jednak wraz z liberalizacją polityki rolnej, coraz większa część dopłat ukierunkowana jest na wsparcie pozarolniczych funkcji wsi, co umożliwia stopniowy powrót do naturalnych przemian struktury agrarnej.

- kacji pt. *Family farming in the contemporary world: east – west comparisons*, powołując się na badanie przeprowadzone w 24 europejskich regionach, twierdzi, że poszukiwanie dodatkowych źródeł dochodu staje się normą dla europejskich gospodarstw rolnych. Przechodzenie do tego modelu widać było także we Francji, która przecież najbardziej walczyła o utrzymanie rolników jako grupy społecznej [Gorlach 1995]. Mimo prowadzonej przez dziesięciolecia oficjalnej europejskiej polityki selekcji i eliminacji gospodarstw, wszędzie w Europie (choć na różną skalę) zaczęła się utrzymywać dwuzawodowość ludności rolniczej. Część małych gospodarstw nie schodziła z rynku, ale sięgała po dodatkowe źródło dochodu, zostawiając gospodarstwo jako zabezpieczenie w obliczu kryzysu zatrudnienia lat osiemdziesiątych XX wieku. Utrwalanie się zjawiska dwuzawodowości w skali europejskiej spowodowało przestawienie polityki na akceptację i wspieranie wielozawodowości ludności wiejskiej [Smoleński 1988].
5. Pojawianie się *form kooperacyjnych w rolnictwie* wynika z konieczności silnego zaangażowania kapitałowego. Gospodarowanie w ten sposób pomaga przezwyciężyć podstawową barierę rozwoju rolnictwa rodzinnego – małą skalę produkcji. Różne formy kooperacyjne umożliwiają też uproszczenie i specjalizację pracy. Doświadczenia pokazują, że na ogół do uruchomienia rolniczej współpracy potrzebny jest impuls ze strony państwa. Inną formą eliminacji barier rozwoju gospodarki rodzinnej jest tworzenie systemu usług dla rolnictwa. Małe gospodarstwa nie są często w stanie we własnym zakresie organizować całej pracy. System usług umożliwia korzystanie z jej zewnętrznych dostawców [Tomczak 1994]. Wszędzie w Europie (z różnym nasileniem) rolnicy włączali się w spółki przemysłu rolno-spożywczego, organizowali się w zespoły producenckie, kółka maszynowe itp. [Smoleński 1988].
 6. Presja na zwiększanie wydajności w rolnictwie, związana z koniecznością sfinansowania mechanizacji i technizacji produkcji, prowadzi do wyodrębnienia *obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania*, które zaczynają się wyludniać i odchodzić od rolnictwa. Zjawisko marginalizacji rolnictwa na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) występuje prawie we wszystkich krajach europejskich. Nie zawsze są to tereny o niekorzystnych warunkach glebowo-klimatycznych, ale także o niskim ogólnogospodarczym poziomie rozwoju. W krajach zachodnich i północnych wyludnianie się tych obszarów oznacza także brak rąk do pracy przy zimowej gospodarce leśnej i zanik folkloru (na przykład alpejskiego, karpackiego). Pomoc tym terenom miała różne formy, choć wszystkie zasadzały się na doinwestowaniu infrastruktury i aktywizacji gospodarczej. W sukurs miała przyjść szczególnie idea dwuzawodowo-

- ści, głównie jako wielozawodowość samego gospodarstwa (turystyka, chałupnictwo), która pozwalała uniknąć migracji sezonowej czy wahadłowej, szczególnie na obszarach z utrudnioną komunikacją [Smoleński 1988].
7. Przemiany techniczno-ekonomiczne, pociągają za sobą *zmiany społeczne*. Świadczy o tym chociażby coraz powszechniejsze zainteresowanie wsią socjologów. Pojawia się konfrontacja środowisk wiejskich z miejskimi, urbanizacja wsi, ewolucja wyobrażeń o jakości życia, czasie wolnym itp. [Tomczak 1994]. Istotny jest też konflikt między racjonalizacją produkcji a przywiązaniem do tradycyjnej formy gospodarstwa rodzinnego. Wiąże się to z koniecznością oddzielenia warsztatu wytwórczego od gospodarstwa domowego, słabnięciem więzi rodzinnych i pokoleniowych, profesjonalizacją pracy [Tomczak 2005]⁴.
 8. Przejście od rolnictwa do agrobiznesu określa współczesną drogę rozwoju gospodarki żywnościowej. *Agrobiznes* wskazuje nowe możliwości rozwojowe, tkwiące w integracjach pionowych kolejnych szczebli. Jest to jedyny sposób poradzenia sobie z występującą wszędzie tendencją ograniczania roli rolnika w agrobiznesowym łańcuchu. Jest to o tyle konieczne, że siła nieprodukcyjnych szczebli agrobiznesu rośnie, często operując na międzynarodową skalę. Zmniejszenie udziału rolników w łańcuchu gospodarki żywnościowej przesuwają też kierunki zainteresowań polityki gospodarczej, która coraz bardziej koncentruje swoje działania na nieprodukcyjnych ogniwach agrobiznesu [Tomczak 1994].
 9. Pojawienie się *rolnictwa poprzemysłowego* (określenie F. Tomczaka [Tomczak 2005]) jest wynikiem z jednej strony działania sił rynkowych (popyt na żywność czystą ekologicznie, konieczność wykorzystywania najnowszycy technologii informatycznych), z drugiej strony wynika ze zmiany polityki, idącej w, najogólniej mówiąc, kierunku wspierania zrównoważonego rozwoju. Trudno więc powiedzieć, na ile jest to naturalny trend rozwojowy, a na ile obraz woli politycznych decydentów. Specyfikę takiego rolnictwa dobrze obrazują strategiczne cele polityki rolnej w kilkunastu najbardziej się liczących krajach świata syntetyzowane przez T. Hunka [Hunek 2002]. Będzie to:
 - ekspansja eksportowego i ekonomicznego potencjału rolnictwa, realizowanego poprzez wzrost rolniczej sprawności, a nie w wyniku zwiększania zasobów czynników wytwórczych;

⁴ Warto dodać, że takie zmiany społeczne nie ujawniły się na wsi dopiero w XX wieku. Profesjonalizacja pracy, wkraczanie reguł ekonomicznych w stosunki sąsiedzkie i rodzinne oraz stopniowe odchodzenie od rytuałów religijnych i gospodarskich były obecne także na ziemiach polskich już na przełomie XVIII i XIX wieku [Williams, Znaniecki 1976].

- wzrost znaczenia bezpieczeństwa żywnościowego i jego wsparcie budżetowe (żywność organiczna, żywność funkcjonalna);
- utrzymanie i zwiększanie potencjalnych narodowych zasobów rolnictwa, środowiska naturalnego, krajobrazu;
- poprawa warunków pracy i życia mieszkańców wsi;
- formowanie sprawnego systemu instytucji i organizacji na obszarach wiejskich (krótkie łańcuchy żywnościowe, aktywność obywatelska, rozwój usług).

W tym kontekście pojawia się też idea biotyczności, która polega na maksymalnym ograniczeniu stosowania nawozów mineralnych, chemicznych środków zwalczania chwastów i chorób roślin. Idea biotyczności znajduje swoje odzwierciedlenie w polityce UE, która określa jej standardy i poziom dofinansowania [Turowski 1998].

Przedstawione uniwersalne trendy rozwojowe rolnictwa pokazują, że tym co popycha rolnictwo w kierunku modernizacji jest wzrost gospodarczy. To on zmusza do zmiany relacji czynników produkcji, finansuje postęp technologiczny, umożliwia sfinansowanie inwestycji infrastrukturalnych. Jest mało prawdopodobne, aby ten naturalny kierunek zmian dało się odwrócić w regionach, gdzie mamy lub będziemy mieć do czynienia ze wzrostem gospodarczym. Pytanie pozostaje – jak podkreślają autorzy przedstawianej literatury, o tempo tych zmian. Ponieważ wieś i rolnictwo jest, i prawdopodobnie będzie nadal obszarem silnej interwencji publicznej, możliwe są określone modyfikacje w przedstawionej drodze ku modernizacji. To właśnie charakter tych interwencji pozostaje sferą, poprzez którą możemy wpływać na rozwój wsi i rolnictwa.

3. Rekapitulacja literatury przedmiotu

1. **Teoretyczne potwierdzenie hipotezy badawczej.** Zaprezentowane pozycje literatury potwierdzają hipotezę badawczą, że „w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce można wykorzystać doświadczenia zagraniczne z wcześniejszych lat, jeśli ich sytuacja wyjściowa była podobna jak w Polsce, a kierunek ich rozwoju został uznany za korzystny”. Jednocześnie, z analizy literatury wynika, że celowe jest przyglądanie się takim regionom, w których polityka wpływająca na rozwój obszarów wiejskich była na tyle silnie zarysowana, iż mogła modyfikować uniwersalne trendy rozwojowe, jakim podlega rolnictwo przy założeniu wzrostu gospodarczego.
2. **Wnioski metodologiczne.** Istotnym wnioskiem płynącym z analizy literatury przedmiotu jest potwierdzenie słuszności założeń metodologicznych

przyjętych w pracy. Obrona metodologia znajduje swoje uzasadnienie w przytaczanej literaturze na trzech podstawowych płaszczyznach. Po pierwsze, autorzy prezentowanych pozycji zgadzają się, że należy korzystać z doświadczeń krajów wyżej rozwiniętych od Polski, w tym szczególnie z doświadczeń krajów Unii Europejskiej. W kilku miejscach pojawia się także przykład Niemiec jako kraju, który szczególnie dobrze można przyrównywać do Polski. Potwierdza to wybór obszaru badawczego do niniejszej pracy. Kolejnym zagadnieniem metodologicznym jest okres badawczy. Kilka przytaczanych pozycji proponuje spojrzenie historyczno-porównawcze, odnoszące się do powojennych doświadczeń krajów europejskich. Takie przesunięcie porównania w czasie jest zastosowane także w tej pracy. Trzecią istotną płaszczyzną metodologiczną jest wybór pierwotnych badań jakościowych. W przytaczanej literaturze znajdujemy potwierdzenie, że ten typ badań jest najlepszy, gdy chcemy ukazać zjawisko rozwoju wsi i rolnictwa w sposób całościowy (gospodarstwo, rynek, państwo) i odnieść te doświadczenia do polskiej rzeczywistości.

3. **Nie można mówić o rozwoju obszarów wiejskich bez refleksji nad kierunkiem rozwoju rolnictwa.** Treść prezentowanych pozycji literatury pokazuje, że nie jest możliwe oddzielenie rozważań nad rozwojem obszarów wiejskich od rozważań o rolnictwie. Ponieważ w większości publikacje dotyczą nie obecnej sytuacji wsi i rolnictwa, ale ich rozwoju, widać w nich jak silnie rozwój wsi zależał od rozwoju rolnictwa. To modernizacja rolnictwa i polityka wobec niego zmieniała oblicze wsi, a nie na odwrót. Należy więc zaznaczyć, że opis rozwoju rolnictwa stanowi integralną, najczęściej decydującą część rozwoju wsi i nie może być marginalizowany w rozważaniach dotyczących obszarów wiejskich.
4. **Należy opisywać tylko to co specyficzne, bez opisywania elementów uniwersalnej drogi rozwojowej.** Podstawowe, uniwersalne prawidłowości rozwoju rolnictwa i wsi zostały na tyle przekonująco zaprezentowane w literaturze przedmiotu, że uznano, iż także Polska podlega i będzie podlegać tym najważniejszym trendom rozwojowym. Oznacza to, że nie jest uzasadnione prezentowanie wszystkich uniwersalnych prawidłowości rozwojowych na przykładzie Bawarii, skoro podstawowe trendy rozwoju rolnictwa nie różnią się regionalnie. Warto zatem w opisie rozwoju wsi bawarskiej skoncentrować się na tym co specyficzne, co dzięki interwencji publicznej lub uwarunkowaniom regionalnym odbiegało od tej uniwersalnej ścieżki rozwoju lub w ciekawy sposób ją modyfikowało. Nie zostaną więc zaprezentowane wszystkie elementy rozwoju, a jedynie bawarska specyfika rozwojowa.

5. **Brak w analizowanej literaturze polskich strategii rozwoju wsi i rolnictwa formułowanych na podstawie doświadczeń innych krajów.** W zdecydowanej większości przytaczanych pozycji literatury znajdujemy stwierdzenie, że opisywane doświadczenia mają pomóc Polsce w programowaniu własnych wizji i strategii rozwojowych. Postulat ten nie jest jednak realizowany. Oczywiście prezentowane analizy rozwojowe są na tyle głębokie, że umożliwiają wyciągnięcie takich wniosków. Jednak pozostawione jest to czytelnikowi. Takie podejście wynika prawdopodobnie z założenia, że takie wnioski należy pozostawić praktykom, najlepiej zorientowanym w lokalnych uwarunkowaniach i potrzebach. Rozumowanie takie jest uzasadnione. Wydaje się jednak, że dzięki wnikliwemu poznaniu zarówno Bawarii, jak i Małopolski, możliwe jest zaproponowanie konkretnych zaleceń, opartych na obcych doświadczeniach.

Rozdział II

Drogi rozwoju obszarów wiejskich Bawarii (ze szczególnym uwzględnieniem badanych gmin)

Bawaria jest największym z 16 krajów związkowych (landów) Republiki Federalnej Niemiec. Jej powierzchnia wynosi 70 550 km². Mieszka tam ponad 12 milionów ludzi, gęstość zaludnienia wynosi 176 osób na 1 km² [*Die Landwirtschaft* 2003]. Bawaria jest położona w południowo-wschodniej części RFN. Graniczy od wschodu z Republiką Czeską, od południa z Austrią, od północy i zachodu z innymi regionami Niemiec. Bawaria długo funkcjonowała jako niezależne księstwo i królestwo rządzone przez ród Witelshachów i dopiero po wojnie prusko-austriackiej w 1871 roku, stała się jednym z krajów związkowych cesarstwa niemieckiego. Stąd też ma silnie zarysowaną tożsamość regionalną i duże przywiązanie do swojej samodzielności. 67% społeczeństwa bawarskiego przynależy do kościoła rzymskokatolickiego, protestanci stanowią 24%.

1. Gospodarczy rozwój Bawarii – ujęcie historyczne

Jak wykazano w poprzednim rozdziale, literatura dotycząca ogólnosiato- wych prawidłowości rozwojowych wsi i rolnictwa, wskazuje na ich ściśle uzależnienie od rozwoju gospodarczego danego kraju i regionu. Wzrost gospodarczy jest podstawowym stymulatorem przekształceń w rolnictwie, które z kolei pociągają za sobą zmianę oblicza obszarów wiejskich. Konieczne jest więc ukazanie etapów i przyczyn rozwoju gospodarki Bawarii, aby zrozumieć, jak i dlaczego ewoluowały jej obszary wiejskie. Przedstawienie czynników i efektów rozwoju gospodarczego Bawarii umożliwi też wskazanie, które z nich mogą mieć miejsce także w Małopolsce, a które były specyficzne dla tego czasu i miejsca, i nie mają szans się powtórzyć.

1.1. Powojenna sytuacja gospodarcza Bawarii

Po zakończeniu II wojny światowej w Niemczech panował chaos organizacyjny i gospodarczy. Brakowało podstawowych artykułów konsumpcyjnych. Decydującym ruchem, który rozpoczął proces odbudowy gospodarki, była decyzja zachodnich państw okupacyjnych (w czerwcu 1948 roku) o reformie walutowej i wprowadzeniu marki niemieckiej. Jednocześnie zniesiono reglamentację artykułów żywnościowych i uwolniono ceny. Zniknął czarny rynek, szybko pojawiły się brakujące produkty, a przekazywane środki z Planu Marshalla umożliwiały stopniową odbudowę zaplecza gospodarczego [Schulze 1999].

Bawaria po II wojnie światowej znalazła się w amerykańskiej strefie okupacyjnej, a od 1949 roku, po wejściu w życie konstytucji, stała się częścią Republiki Federalnej Niemiec. Tak jak inne kraje związkowe zaczęła walczyć o rozwój swojej gospodarki. Był on uwarunkowany kilkoma specyficznymi cechami, które zadecydowały o kierunku i tempie tego rozwoju. Warto je tu przytoczyć.

1. **Rolniczy charakter** Bawarii jest podawany jako jedna z podstawowych cech odróżniających ją od pozostałych niemieckich regionów [por. Bergschmidt 1964; Emminger 1947; Frey 2003]. W 1950 roku odsetek pracujących w rolnictwie lub leśnictwie wynosił 31% (średnia dla Niemiec 23,5% [Siebert 2005]). Wyższy wskaźnik w RFN miała tylko Nadrenia-Palatynat. Rolnictwo bawarskie tworzyło w 1950 roku 15,3% bawarskiego PKB, podczas gdy w skali kraju odsetek ten wynosił 10% [Eichmüller 1997].
2. **Peryferyjne położenie.** Po II wojnie światowej Bawaria znalazła się na peryferiach „zachodniego świata” [por. *Bericht* 1976; *Die Anpassung Bayerns* 1967; Eichmüller 1997; Frey 2003]. Od północy graniczyła z Niemiecką Republiką Demokratyczną, od wschodu z Czechosłowacją. Powojenny podział Europy odciął Bawarię od jej podstawowych rynków zbytu. W wyniku przystąpienia RFN do Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali, Bawaria stała się automatycznie najbardziej wysuniętym na wschód regionem Wspólnoty. Członkostwo oznaczało także utrudniony handel z Austrią i Szwajcarią, które pozostawały poza EWWiS.
3. **Niski stopień uprzemysłowienia.** W parze z rolniczym charakterem Bawarii szedł jej niski stopień uprzemysłowienia. Choć już przed II wojną światową rozpoczął się w Bawarii proces uprzemysławiania i odsetek zatrudnionych w rolnictwie spadł poniżej 50%, to przemiany te rozpoczęły się tutaj później i przebiegały wolniej niż w innych częściach Niemiec [Emminger 1947]. W 1947 roku zatrudnienie w przemyśle wynosiło 14,1%, podczas gdy średnia dla RFN wynosiła 21,2%. Przemysł wytwarzał

24,6% bawarskiego PKB, w skali kraju było to 33% [Bericht 1976]. Widać zatem, że w poziomie uprzemysłowienia Bawaria pozostawała w tyle za innymi regionami Niemiec Zachodnich.

4. **Brak złóż.** Jedną z podstawowych przyczyn niskiego uprzemysłowienia Bawarii był brak złóż mineralnych i surowców, na których wydobywaniu w początkach XX wieku opierał się rozwój przemysłu [por. Bericht 1976; Emminger 1947; Frey 2003]. Bawaria musiała sprowadzać węgiel i metale.
5. **Niska koncentracja przemysłu,** przewaga małych i średnich przedsiębiorstw. Brak przemysłu wydobywczego i ciężkiego wiązał się z niską jego koncentracją. W 1939 roku Bawaria miała najwyższy (32,8%) w Niemczech odsetek pracujących w małych przedsiębiorstwach (do 10 zatrudnionych). Powojenna ustawa o przeciwdziałaniu nadmiernej koncentracji przemysłu (dotyczyła przedsiębiorstw powyżej 1000 zatrudnionych) dotknęła tylko jedną bawarską firmę M.A.N. [Emminger 1947].
6. **Niskie dochody.** Rolniczy charakter regionu w połączeniu z peryferyjnym położeniem i brakiem dużych ośrodków przemysłowych skutkowało niskimi płacami, a co za tym idzie także niskimi dochodami budżetowymi. W latach 1950–1961 w Bawarii były najniższe średnie zarobki spośród wszystkich landów Niemiec Zachodnich i najniższy poziom PKB *per capita* [Bergschmidt 1966]. W 1957 roku spośród 34 najbiedniejszych okręgów RFN 32 znajdowały się właśnie w Bawarii [Frey 2003].
7. Specyficzną cechą Bawarii, odróżniającą ją od innych regionów Niemiec była jej **stosunkowo niska gęstość zaludnienia**, wynosząca 130 osób na 1 km² [Frey 2003].
8. **Bogactwami naturalnymi Bawarii były lasy** (około 30% powierzchni) oraz duża ilość wód powierzchniowych, umożliwiających wytwarzanie energii. Bawaria w okresie powojenny wkraczała zatem jako region rolniczo-leśny, ze stosunkowo słabym, rozproszonym przemysłem. Jej peryferyjne położenie utrudniało wymianę handlową, co było jedną z przyczyn niższej zamożności społeczeństwa bawarskiego w porównaniu z innymi regionami Niemiec Zachodnich. Wydawało się, że jedyne bogactwa Bawarii to jej lasy, wody i w niektórych regionach rolnictwo.

1.2. Rozwój gospodarczy Bawarii w latach 1950–1970

W lata pięćdziesiąte XX wieku Niemcy Zachodnie weszły już z ustabilizowaną sytuacją polityczną (konstytucja i powstanie RFN) i gospodarczą (uwolnienie cen, a następnie reforma walutowa). Szybkie przejście z gospodarki wojennej do gospodarki rynkowej zaowocowało ożywieniem gospodarki na taką skalę, że można było mówić o „cudzie gospodarczym”. Liczba bezrobot-

nych kształtowała się w 1950 roku jeszcze na poziomie 1,6 mln osób (przesiedleni). W 1955 roku spadła o 900 tys., a pod koniec lat pięćdziesiątych minionego stulecia wynosiła już tylko około 100 tys. – poniżej 2%. W latach 1950–1970 w RFN doszło do podwojenia PKB [North 2005]. Już rok 1951 przyniósł wzrost PKB o 22% [Bergschmidt 1966], a średni roczny wzrost PKB *per capita* wynosił dla lat 1950–1960 7,1% [Siebert 2005]. Średnioroczna inflacja w okresie od 1954 do 1967 roku nie przekroczyła 3% [North 2005]. Niemcy się uprzemysławiały i odsetek zatrudnionych w rolnictwie w dekadzie 1950–1960 spadł o prawie 10 punktów procentowych, a do 1970 roku o kolejne 5 punktów procentowych do poziomu 8,6%. W tym samym okresie zatrudnienie w usługach wzrosło najpierw o 5,4, a potem o prawie 7 punktów procentowych [Siebert 2005].

Przyczyn dynamicznego rozwoju gospodarki Niemiec upatruje się przede wszystkim w szybkim przejściu do gospodarki rynkowej, dopływie środków z Planu Marshalla, wstrzemięźliwości w roszczeniach płacowych, integracji rynku europejskiego i w systematycznym wzroście eksportu, który w okresie wojny koreańskiej (1950–1953) stał się motorem niemieckiego rozwoju gospodarczego [Cziomer 2006; North 2005].

Bawaria także odczuła skutki „cudu gospodarczego”. Jednak ponieważ startowała z niższego poziomu gospodarczego niż inne regiony, w latach pięćdziesiątych XX wieku pozostawała jeszcze jednym z najsłabiej rozwiniętych landów RFN. W dekadzie 1950–1960 PKB Bawarii wzrósł o 197%. Niższy wzrost odnotowała tylko sąsiednia Badenia-Wirtembergia [Frey 2003]. Bezrobocie wynosiło 10–20% (głównie w wyniku przyjazdu przesiedlonych), zarobki były najniższe w całych Niemczech. Jeszcze w 1957 roku poziom PKB na mieszkańca był w Bawarii dwa razy niższy niż na przykład w Hamburgu (2740 DM w Bawarii, 5112 DM w Hamburgu) [Bergschmidt 1966]. Jednak lata sześćdziesiąte XX wieku przyniosły już zdecydowaną poprawę bawarskiej gospodarki, która zaczęła wykazywać większą dynamikę wzrostu niż w pozostałych regionach. W roku 1959 bezrobocie spadło do niezauważalnego poziomu 1–2% [Bergschmidt 1966]. Tutaj szybciej niż w pozostałych częściach Niemiec przybywało ośrodków przemysłowych. Liczba zatrudnionych w przemyśle wzrosła w tym okresie o 16,3% (średni wzrost dla Niemiec 4,7%) [Bericht 1976]. To w Bawarii lokalizowały się duże nowoczesne firmy: Siemens, Audi, BMW, Löwe, Bosch, M.A.N. [Frey 2003]. Dzięki rozwojowi przemysłu dynamicznie rósł bawarski eksport – w latach 1960–1974 o 477% (średnia dla Niemiec 355%) [Bericht 1976].

Poziom i dynamikę zmian podstawowych danych makroekonomicznych dla Bawarii i Niemiec przedstawia tabela 6. Dane te pokazują, jak Bawaria z regionu biednego, o wskaźnikach makroekonomicznych niższych niż śred-

nia dla Niemiec, stała się regionem przodującym w poziomie PKB na mieszkańca, wysokości wynagrodzenia i minimalizowaniu wielkości bezrobocia. W 1960 i 1970 roku miała ona jeszcze poziom bezrobocia wyższy niż średnio dla Niemiec, ale w dekadach kryzysowych 1970–1990, o których będzie mowa w dalszej części rozdziału, miała większą dynamikę wzrostu niż inne regiony i osiągnęła dzięki temu wyższy poziom PKB na mieszkańca, wyższy średni poziom wynagrodzenia oraz niższy poziom bezrobocia.

Tabela 6. Poziom i dynamika wzrostu podstawowych danych makroekonomicznych

Rok	Poziom PKB <i>per capita</i> w cenach bieżących (Bawaria/średnia dla Niemiec)	Poziom bezrobocia w procentach (Bawaria/średnia dla Niemiec)	Średni poziom wynagrodzenia miesięcznie; wynagrodzenie w drugim i trzecim sektorze (Bawaria/średnia dla Niemiec)
1960	4843/5458 DM	2,0/1,3	518/579 DM
1970	10805/11117 DM	1/0,7	1166/1263 DM
1980	22887/24000 DM	3,5/3,8	2713/2965 DM
1990*	22724/19186 euro	5,1/7,2	4140/4382 DM
2000	29487/25095 euro	6,3/9,6	6083/4705 DM
2005	32408/27229 euro	7,8/10,8 w 2006 roku	2538/3029 euro

* Dane dla Niemiec nie uwzględniają Niemiec Wschodnich.

Źródło: *Statistisches Jahrbuch für Bayern* 1961; *Statistisches Jahrbuch Bundesrepublik Deutschland* 1964; *Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung* 2006, www.statistikportal.de; *Statistisches Jahrbuch* 2006; *Statistisches Jahrbuch* 2007.

Nie ulega wątpliwości, że Bawaria w trzech powojennych dziesięcioleciach nie tylko pokonała dystans dzielący ją gospodarczo od innych niemieckich regionów, lecz także dzięki przekształceniu z regionu rolniczego w obszar lokalizacji nowoczesnych inwestycji, stała się regionem przodującym gospodarczo [por. *Bericht* 1976; Frey 2003]. Należy jednak zaznaczyć, że nie wszyscy uważali się za beneficjentów tego procesu. Choć można było znaleźć pracę w przemyśle i usługach, to ten kierunek rozwoju oznaczał często konieczność porzucenia dotychczasowej formy pracy. Oprócz rezygnujących z prowadzenia gospodarstwa rolników, o czym będzie mowa w dalszej części rozdziału, do zmiany zawodu zmuszeni byli często rzemieślnicy oraz pracownicy handlu detalicznego. Borykali się oni z ciągłym wzrostem płac, narzucanym przez dobrze prosperujący przemysł, a później także usługi. W szczególnie złej sytuacji były te rzemiosła, które wytwarzały produkty w branżach konkurujących z przemysłem. Były to więc głównie branże samochodowe, tekstylne, odzieżowe. W 1974 roku przychód w rzemiośle wzrósł o 2,3%, podczas gdy

w przemyśle o 9,8%. W handlu detalicznym w 1974 roku obserwowano wręcz spadek zatrudnienia o 2,2% [Bericht 1976].

1.3. Rozwój gospodarczy Bawarii od lat siedemdziesiątych XX wieku do dzisiaj

Lata siedemdziesiąte XX wieku przyniosły stopniowe zmniejszanie zatrudniania w przemyśle¹. Lata 1974–1975 i 1979–1980 cechowały kryzysy paliwowe, wywołując wzrost kosztów produkcji w przemyśle. Negatywne skutki deindustrializacji były odczuwane przez cały okres lat osiemdziesiątych XX wieku. Następnie przyszły problemy związane ze zjednoczeniem Niemiec, osłabieniem koniunktury światowej i rosnącym zadłużeniem finansów publicznych. Powojenny poziom prosperity gospodarczej już nigdy nie powrócił. Od roku 1970 zaczęło rosnać bezrobocie, wynosząc w 1980 roku 3,8%. W kryzysowym 1975 roku wzrost gospodarczy wyniósł tylko 1%. W latach osiemdziesiątych minionego stulecia gabinetowi Helmuta Kohla udało się zrównoważyć finanse publiczne i ograniczyć inflację. Jednak problem bezrobocia nie zniknął, wynosiło ono 7,2%, co dla Niemców pamiętających pełne zatrudnienie lat sześćdziesiątych XX wieku było szczególnie ciężkie do zaakceptowania [North 2005]. Obecnie finanse publiczne są w kryzysie, państwo nie jest w stanie finansować tak rozbudowanego systemu socjalnego, bezrobocie przekracza 10% [Siebert 2005; *Statistisches Jahrbuch* 2007].

Jednak to właśnie kryzys lat siedemdziesiątych XX wieku pokazał silne strony Bawarii i innych regionów, które nie miały na swoim terenie ośrodków z tradycyjnym przemysłem. Choć Bawaria również odczuwała osłabienie koniunktury (wzrost bezrobocia do 4%), nie była aż tak dotknięta przez deindustrializację lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. Jak wspomniano wcześniej, Bawaria nie posiadała starego przemysłu i dzięki temu wyszła obronną ręką z okresu ochłodzenia gospodarki [North 2005]. Bazując na nowoczesnych gałęziach przemysłu i rozwoju usług, właśnie w kryzysowej dekadzie 1970–1980 osiągnęła najwyższy wzrost gospodarczy spośród wszystkich landów niemieckich (132%, następna była Hesja – 130%). Najbardziej spektakularna była dynamika wzrostu gospodarczego Bawarii w latach 1990–2000. Choć niższa niż wcześniej, to aż o 8 punktów procentowych przewyższała drugi land w rankingu – w Dolnej Saksonii wzrost wyniósł

¹ Przyczyną ograniczenia zatrudnienia w przemyśle była z jednej strony automatyzacja pracy, z drugiej coraz bardziej zindywidualizowane potrzeby konsumentów. Wytwarzanie różnicowanych produktów wymagało coraz większego zaangażowania usług, a coraz mniejszej liczby pracowników przy taśmach (doradztwo, marketing itp.). Usługi nie zwiększały jednak zatrudnienia na tyle szybko, by zneutralizować wszystkie zwolnienia w przemyśle [North 2005].

49%, w Bawarii – 57% [Frey 2003]². Obecnie Bawaria cieszy się stosunkowo dobrymi wskaźnikami makroekonomicznymi. Poziom PKB na mieszkańca w 2006 roku wynosił 116,8 średniej dla Niemiec i był to najwyższy wskaźnik dla landów niebędących miastami. Bezrobocie w 2006 roku wyniosło 7,8% i było niższe niż średnio dla Niemiec – 10,8% [Statistisches Jahrbuch 2007].

Zarysowany powojenny okres rozwoju gospodarczego Niemiec i Bawarii pokazuje, że stała się ona jednym z najbogatszych niemieckich regionów. Choć na pewno w olbrzymim stopniu wynikało to z ogólnoniemieckiego cudu gospodarczego, Bawaria musiała mieć specyficzne cechy, które pozwoliły jej najpierw dorównać, a następnie wyprzedzić inne regiony w zawodach o najlepsze wskaźniki gospodarcze. Warto się przyjrzeć tym bawarskim cechom, które przez ostatnie pół wieku decydowały o wyjątkowo szybkim i trwałym rozwoju jej gospodarki.

2. Czynniki wzrostu gospodarczego Bawarii

Jak opisano wcześniej, po II wojnie światowej obserwowano w całych Niemczech szybki wzrost gospodarczy. Nie spodziewano się jednak, że Bawaria – ten peryferyjny, górzysty, rolniczy region może wykazać jego najwyższą dynamikę. Autorzy piszący o fenomenie powojennego rozwoju gospodarczego Bawarii wymieniają szereg czynników, które przyczyniły się do niego. Należy tu wskazać zarówno te przyczyny, które pojawiły się w całych Niemczech, jak i te, które były specyficzne właśnie dla Bawarii.

2.1. Ogólne (niespecyficzne) czynniki rozwoju gospodarczego Bawarii

1. **Niemiecki cud gospodarczy** (opisany powyżej);
2. **Środki z Planu Marshalla.** Niemcy otrzymały 99 mln USD w ramach Planu Marshalla oraz surowce przemysłowe w celu odbudowy swojej gospodarki. Ocena oddziaływania tej pomocy na rozwój gospodarczy Niemiec nie jest jednoznaczna. W polskich publikacjach nadaje się jej duże znaczenie, Niemcy na ogół podkreślają, że spodziewano się większej pomocy. Autorzy zgadzają się jednak, że program ten miał istotne znaczenie polityczne i psychologiczne. Zademonstrowano w ten sposób, że Niemcy będą częścią integrującego i rozwijającego się świata zachodniego.

² Należy pamiętać, że Bawaria wchodziła w okres powojenny z niższym PKB niż pozostałe regiony. Wyższa jego dynamika pozwalała więc stopniowo doganiać poziom rozwoju gospodarczego innych krajów związkowych.

Amerykanie, wysyłając swoje pieniądze, pokazali, że wierzą w stabilizację i rozwój Niemiec i Europy [Cziomer 2006; North 2005; Schulze 1999].

2.2. Specyficzne czynniki rozwoju gospodarczego Bawarii

1. **Przyjazd przesiedlonych ze Wschodu.** Bawaria była jednym z trzech niemieckich landów, do którego przybyło najwięcej osób przesiedlonych ze Wschodu (stanowili 18,8% bawarskiego społeczeństwa). Osiedlali się oni nie tylko w dużych miastach, ale także na terytorium całego regionu. W większości byli to rzemieślnicy i handlowcy, rzadziej rolnicy, dzięki czemu spadł odsetek zatrudnionych w rolnictwie. Nowi mieszkańcy zaczęli wykonywać swoje zawody w miejscu osiedlenia, przyczyniając się do powstawania nowych przedsiębiorstw. To właśnie „importowane uprzemysłowienie” znacząco wpłynęło na przekształcenie Bawarii z regionu rolniczego w region przemysłowo-usługowy [por. Bergschmidt 1964; Frey 2003].
2. **Obecność wojsk amerykańskich.** Czynnikiem wzrostu gospodarczego tuż po wojnie była obecność wojsk amerykańskich w Bawarii. Amerykańska armia postrzegana była jako gwarancja stabilizacji i sprzyjała wybieraniu Bawarii jako lokalizacji dla nowo powstających firm [Bergschmidt 1966].
3. **Brak starego przemysłu.** To, co uważano za słabą stronę Bawarii, czyli brak złóż i silnego przemysłu, okazało się jej atutem. Bawaria nie miała problemu ze starymi fabrykami i przekształcała się bezpośrednio z obszaru rolniczego w region nowoczesnego przemysłu i usług. To w Bawarii najszybciej rozwijały się nowe branże przemysłu: elektrotechnika, mechanika precyzyjna, optyka, budowa samochodów i maszyn. Dokuczliwy przed wojną brak złóż węgla został zniwelowany przez zaopatrzenie w stosunkowo tani gaz i energię atomową [Frey 2003].
4. **Przyczynianie się rolnictwa do wzrostu gospodarczego.** Po pierwsze, było ono rezerwuarem poszukiwanej siły roboczej. Po drugie, zgłaszało coraz większy popyt na maszyny rolnicze, co istotnie napędzało przemysł. Po trzecie, stało się bazą dla rozwoju turystyki.
5. **Kod kulturowy.** Badacze powojennego rozwoju gospodarczego Bawarii wskazują na potencjał kulturowy jej mieszkańców jako źródło jej gospodarczych sukcesów. To właśnie ich mentalność miała sprzyjać powstawaniu rodzinnych przedsiębiorstw, które szybko się rozwijały, dzięki uporowi ich właścicieli. Twierdzenie to trudno zweryfikować. Na pewno nie był to decydujący czynnik – charakter mieszkańców nie wystarczyłby bez pojawienia się innych źródeł gospodarczego sukcesu, jednak mógł decydować o tempie i skali rozwoju [Frey 2003].

6. **Przeniesienie firm z Berlina.** To właśnie do Bawarii przeniosło się kilka siedzib dużych firm, które uciekały z okupowanego Berlina. Najważniejsze z nich to Siemens, Audi, BMW, Löwe. Pojawienie się tak znaczących przedsiębiorstw musiało mieć silny wpływ na gospodarkę regionu.
7. **Przewaga małych i średnich przedsiębiorstw.** Niska koncentracja przemysłu, która w pierwszej połowie XX wieku decydowała o słabym uprzemysłowieniu i przez to o niskiej zamożności mieszkańców, powoli okazywała się atutem. Małe i średnie przedsiębiorstwa były elastyczne – łatwiej poddawały się przekształceniom strukturalnym niż duże fabryki. Dzięki temu mogły się rozwinąć w nowoczesne firmy.
8. **Polityka państwa.** Z jednej strony instytucje publiczne szybko stały się partnerami handlowymi, od których płynęły duże zamówienia do firm. Był to często znaczący impuls w ich początkowym rozwoju. Ponadto zarówno na poziomie federalnym, jak i regionalnym zaczęto prowadzić politykę sprzyjającą rozwojowi gospodarki, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o słabej strukturze gospodarczej (polityka strukturalna) [Frey 2003]. W literaturze działania ośrodków władzy dla rozwoju gospodarczego są oceniane jednoznacznie pozytywnie. Szczególnie podkreśla się zaangażowanie środków publicznych w edukację, co szybko skutkowało poprawą kwalifikacji Bawarczyków [por. Bergschmidt 1964; Frey 2003] oraz w rozwój infrastruktury (szczególnie lata 1957/1958) [*Die Anpassung Bayerns* 1967].
9. **Duża liczba miast.** Przekonująca jest teoria, że jednym z najistotniejszych czynników, który umożliwił szybki rozwój bawarskiej gospodarki była duża liczba miast na jej terytorium. To w nich powstawały nowe firmy przemysłowe, które wraz ze wzrostem tworzyły oddziały w coraz mniejszych ośrodkach miejskich, umożliwiając odpływ siły roboczej z rolnictwa. Tezę tę potwierdzają liczby: w 13 przemysłowych ośrodkach miejskich Bawarii³ w latach 1950–1960 zatrudnienie wzrosło o 36,5%, podczas gdy na jej pozostałym obszarze zaledwie o 0,6%. Miejskie rynki pracy zdominowane były przez duże firmy. W Akwizgranie 56% wszystkich zatrudnionych pracowało w firmie M.A.N., w Bambergu aż 85% było zatrudnionych w Boschu, a w Ingolstadt 67% w Audi. Do mniej więcej połowy lat siedemdziesiątych XX wieku rozwój gospodarczy był więc zdominowany przez rozwój miast, a ten zaś był uwarunkowany istnieniem dużych nowoczesnych firm. To, czego Bawaria nie знаła przed wojną, czyli koncentracji

³ 13 najbardziej uprzemysłowionych miast Bawarii to: Monachium, Norymberga, Akwizgran, Schweinfurt, Erlangen, Aschaffenburg, Bamberg, Hof, Fuerth, Ingolstadt, Ratyzbona, Bayreuth, Wuerzburg (w kolejności stopnia ich rozwoju) [Frey 2003].

przemysłu, po wojnie zaistniało z całą siłą. Z tą jednak różnicą, że był to przemysł nowoczesny, który przynosił duże zyski i dawał perspektywę dalszego rozwoju. Koniec lat siedemdziesiątych i lata osiemdziesiąte minionego stulecia przyniosły stopniowe lokalizowanie się firm także w małych miastach, a nawet na obszarach wiejskich, gdzie miały one lepszy dostęp do siły roboczej, dzięki wciąż postępującemu ograniczeniu zatrudnienia w rolnictwie [Frey 2003].

Trudno ocenić wagę czynników warunkujących wzrost gospodarczy w Bawarii. Wydaje się, że decydującymi, specyficznymi bawarskimi cechami była duża liczba miast, brak starego przemysłu, przyjazd wykwalifikowanej siły roboczej ze Wschodu oraz rolnictwo jako rezerwuár rąk do pracy. Na pewno zjawiska te tworzyły efekt synergiczny i nie można określić, jakie byłyby ich efekty, gdyby występowały pojedynczo. Trzeba też pamiętać, że bardzo istotne były niespecyficzne dla Bawarii czynniki rozwoju gospodarczego tamtych lat: ogólna dobra koniunktura gospodarcza, środki z Planu Marshalla, skuteczna polityka państwa. Rozwój Bawarii był więc wynikiem zarówno ogólnie korzystnej powojennej sytuacji gospodarczej oraz specyficznych regionalnych cech rozwojowych, które zadecydowały o szybszym niż gdzie indziej, tempie wzrostu gospodarczego oraz o trwałych podstawach gospodarczych, które stawiają Bawarię w czołówce gospodarczej Niemiec, mimo ogólnego ochłodzenia gospodarki.

3. Sytuacja bawarskich obszarów wiejskich na początku lat pięćdziesiątych XX wieku

Ukazanie drogi rozwoju obszarów wiejskich należy rozpocząć od przedstawienia ich sytuacji wyjściowej. Opis warunków naturalnych, sytuacji rolnictwa, struktury zatrudnienia oraz sytuacji finansowej ludności wskaże, na jakim poziomie rozwoju były badane obszary wiejskie w okresie powojennym.

3.1. Warunki naturalne

Obszar badawczy – Bawarskie Góry Średnie, jest częścią Masywu Czeskiego (niem. *Böhmen*), wchodzącego w skład Średniogórza Niemieckiego. Rozciąga się między rzekami Dunajem (na południu) i Regen (na północy i zachodzie). Od wschodu jest ograniczony górami Tylnego Lasu Bawarskiego, który nie wchodzi w skład obszaru badawczego, gdyż jest to obszar Parku Narodowego, a ponadto cechuje go większa lesistość i wyższe wzniesienia niż w badanym obszarze Małopolski. Administracyjnie badane gminy

położone są we wschodniej części Górnego Palatynatu (niem. *Oberpfalz*) i północnej część Dolnej Bawarii (niem. *Niederbayern*) (załącznik 1).

Badany obszar zbudowany jest ze skał krystalicznych – magmowych i metamorficznych, w 90% tworzą go granity i gnejsy. Obszar ten charakteryzuje się szerokimi grzbietami, stromymi stokami, rozczłonkowanymi dolinami i dużą liczbą małych źródeł. Poziom wód gruntowych jest niski, woda jest miękka, często agresywna [Kornkrumpf 1948]. Ziemia rolnicza należy głównie do gleb piaszczysto-gliniastych i cechuje je wysoka bonitacja. Ponadto jest ona osłabiona występowaniem dużej ilości kamieni i bloków skalnych. Jest to więc w większości obszar o niekorzystnych glebowych warunkach gospodarowania [Leffler, Schall 1964]. Odsetek powierzchni użytków rolnych o niekorzystnych glebowych warunkach gospodarowania⁴ waha się od 32% (Przedni Las Bawarski) do 63%. Korzystne warunki gospodarowania cechują od 8% (Środkowy Las Bawarski) do 38% (Przedni Las Bawarski) powierzchni UR [Würfl i in. 1984].

Średnie roczne temperatury wahają się od 6°C do 7,4°C, a roczna suma opadów wynosi od 600 mm w Obniżeniu Cham-Further Senke do 950 mm w górach Środkowego Lasu Bawarskiego. Na obszar badawczy składają się przedgórza i góry, osiągające wysokość do 1000 m n.p.m. Nachylenie do 10% obejmuje od 40 (Środkowy Las Bawarski) do 67% (Przedni Las Górnego Palatynatu) powierzchni UR, natomiast prawie nie ma użytków rolnych w obszarach o większym nachyleniu niż 20% [Leffler, Schall 1964].

3.2. Stan rozwoju rolnictwa

Jak wspomniano wcześniej, jedną z podstawowych cech charakteryzujących Bawarię w latach pięćdziesiątych XX wieku był jej rolniczy charakter. Duży odsetek zatrudnionych w rolnictwie, małe gospodarstwa i niska wydajność rolnictwa odróżniały większość terenów Bawarii od pozostałych regionów Niemiec. Dotyczy to także obszaru badawczego opisywanego w pracy. Powierzchnia użytków rolnych wynosiła średnio w badanych okręgach 54% powierzchni landu i nie odbiegała znacząco od średniej dla całych Niemiec Zachodnich. Rolniczy charakter opisywanych terenów nie zasadał się więc w dużym odsetku rolniczej powierzchni, ale w znaczącym udziale rolniczej ludności.

⁴ Jest to podział przyjęty w 1984 roku i do dziś najczęściej wykorzystywany w bawarskich publikacjach. Uwzględnia on: wysokość n.p.m., roczną wielkość opadów, średnie roczne temperatury, wskaźnik suchości powietrza, długość okresu wegetacji, jakość gleb, dzień początku wiosny.

Struktura agrarna i produkcja rolna. Średnia powierzchnia gospodarstw w 1949 roku w gminach obszaru badawczego wynosiła 5,1 ha UR [*Landwirtschaftliche Betriebszählung* 1949], średnia dla Niemiec Zachodnich w tym samym roku – 8,06 ha [Seidl 1995]. Cechą charakterystyczną badanego obszaru był wysoki udział gospodarstw o powierzchni między 2 a 5 hektarami UR. W badanych gminach gospodarstwa takie stanowiły prawie 43%. W sumie gospodarstwa od 0,01 do 5 ha UR stanowiły około 70% wszystkich gospodarstw [*Landwirtschaftliche Betriebszählung* 1949, patrz załącznik 6]. Średnia dla Niemiec (w 1949 roku) wynosiła: 18,5% gospodarstw o powierzchni UR do 5 ha, w tym 13,4% gospodarstw w grupie obszarowej między 2–5 ha UR [*Statistisches Jahrbuch* 1952]. W żadnym landzie zachodnioniemieckim odsetek gospodarstw do 5 ha UR nie był tak wysoki, jak w badanych gminach [*Landwirtschaftliche Betriebszählung* 1949]. Dane te pokazują jednoznacznie, że liczba małych gospodarstw była w badanym obszarze zdecydowanie większa niż w pozostałych częściach Niemiec i musiała znacząco wpływać na charakter i dochodowość rolnictwa⁵.

Nie tylko obszar badawczy, ale większość terenów Bawarii charakteryzowała duża liczba pól składających się na jedno gospodarstwo. Autorce nie udało się dotrzeć do danych liczbowych opisujących tę cechę, potwierdza ją jednak literatura oraz przeprowadzone wywiady. A. Schlögl pisze, że „chłopska własność jest często mocno rozproszona, parcele są porozrzucane po całej wsi, przez co gospodarowanie pochłania dużo sił i czasu” [Schlögl 1954, por. także *Die Vorbelastung* 1962; Eichmüller 1997]. W przeprowadzonych wywiadach większość respondentów zaznaczała, że przed komasacją gruntów ich własność składała się z wielu pól, które znajdowały się często w dużej odległości od siebie.

Na badanym obszarze dominował mieszany kierunek produkcji rolnej, w dużej części przeznaczanej na własny użytek (peryferyjne położenie oraz zła jakość dróg utrudniały zbyt płodów rolnych) [Leffler, Schall 1964]. Udział użytków zielonych w użytkach rolnych wynosił średnio dla badanych gmin ponad 37%. Ponad połowa (56%) gruntów ornych przeznaczana była pod uprawę różnego rodzaju zbóż [*Landwirtschaftliche Betriebszählung* 1946].

Produktywność rolnictwa. Rolnictwo badanego obszaru cechował nie tylko duży udział małych obszarowo gospodarstw, ale także niski stopień ich mechanizacji i, co za tym idzie, konieczność silnego zaangażowania pracy ludzkiej. W roku 1954 liczba osób pełnozatrudnionych przypadających na

⁵ Badany obszar był wyjątkowy pod względem liczby małych gospodarstw także w odniesieniu do Bawarii. Dla całej Bawarii gospodarstwa do 5 ha UR stanowiły 14,4%. Dopiero w grupie obszarowej 10–20 ha UR średnia dla Bawarii jest wyższa niż dla całych Niemiec (Bawaria 32% gospodarstw, Niemcy 26%) [*Landwirtschaftliche Betriebszählung* 1949].

100 ha UR wynosiła w Niemczech 24 [Seidl 1995], dla Bawarii było to 48 osób, czyli dwa razy więcej [Bayerische Gemeinde- und Kreisstatistik 1949/50]. Stopień mechanizacji rolnictwa wyrażony liczbą ciągników przypadających na 100 ha UR wynosił w 1949 roku w Niemczech Zachodnich 5,5⁶, w regionie Oberpfalz (do którego należy 7 spośród 10 badanych gmin) wskaźnik ten wynosił 3,5 [Landwirtschaftliche Betriebszählung 1949]⁷. Niski stopień mechanizacji przekładał się na niską produktywność rolnictwa. W latach od 1950/1951 do 1953/1954 wynosiła ona średnio na rok w Bawarii 921 DM z 1 ha UR. Żaden inny kraj związkowy nie miał tak niskiej produktywności. Średnia dla Niemiec wynosiła 1119 DM [Grüner Plan 1956].

Rolnictwo badanego obszaru cechowała więc w latach pięćdziesiątych XX wieku silnie (w porównaniu z innymi częściami Niemiec) rozdrobniona struktura agrarna, mieszane kierunki upraw i chowu oraz niska produktywność. Należy jednak zaznaczyć, że w obliczu braku silnego przemysłu, w 1950 roku rolnictwo nadal wypracowywało 15,3% bawarskiego PKB, podczas gdy średnio w Niemczech wskaźnik ten wynosił 10% [Eichmüller 1997].

3.3. Sytuacja ekonomiczna ludności

Jak już wspomniano wcześniej, o rolniczym charakterze badanego obszaru i Bawarii w ogóle decydował przede wszystkim duży odsetek ludności żyjącej z rolnictwa i leśnictwa. W 1949 roku w badanych gminach ponad 36% ludności żyło z pracy w pierwszym sektorze, niecałe 30% utrzymywało się z przemysłu i rzemiosła [BGKS 1949/1950]. W skali Niemiec w 1950 roku proporcje te wyglądały następująco: 23,5% ludności utrzymywało się z rolnictwa, 43% z pracy w przemyśle [Siebert 2005].

Nie tylko w obszarze badawczym, ale w całej Bawarii sytuacja finansowa rolników była trudniejsza niż innych grup zawodowych (w latach pięćdziesiątych XX wieku średnie tygodniowe wynagrodzenie brutto w rolnictwie było 30–43% niższe niż w przemyśle). Problem ten się zaostrzał ze względu na szybko rosnące ceny środków produkcji i wynagrodzenia. Coraz trudniej było podolać roszczeniom finansowym najemnej siły roboczej, a zakup maszyn często przerastał możliwości finansowe gospodarstw. Mały ciągnik z oprządkowaniem kosztował w połowie lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku 10 000 DM, a średnie roczne przychody bawarskiego gospodarstwa o wiel-

⁶ W innych krajach Europy Północnej – średnia z lat 1949–1952: Austria 4, Dania 6,9, Francja 4,4, Holandia 9,8 [Smoleński 1988].

⁷ Należy zaznaczyć, że badany obszar charakteryzował się dużą ilością gospodarstw. Mniejsza liczba ciągników na 100 ha UR oznacza w tym wypadku, że znacznie mniejsza liczba gospodarstw korzystała z ciągników (formy kooperacyjne były słabo rozwinięte).

kości 10 ha UR sięgały wówczas 5000 DM (w Lesie Bawarskim były niższe). Jeśli te dane uzupełnimy informacją, że w latach pięćdziesiątych XX wieku jeszcze 80% właścicieli 3–4-hektarowych gospodarstw utrzymywało się głównie z rolnictwa (czyli ich przychód był niższy niż 5000 DM), widać jak trudna mogła być ich sytuacja finansowa [Eichmüller 1997, por. także Leffler, Schall 1964]. W badanych okręgach, ze względu na duży udział ludności rolniczej, trudna sytuacja finansowa była szczególnie odczuwalna.

Nie tylko ludność rolnicza znajdowała się w latach pięćdziesiątych minionego stulecia w stosunkowo (w porównaniu z innymi regionami) trudnej sytuacji ekonomicznej. W Bawarii (ze względu na dużą dostępność siły roboczej) odnotowywano w latach pięćdziesiątych XX wieku najniższe średnie zarobki – w okresie gospodarczym 1953/1954 wynosiły 3608 DM⁸. Żaden inny land nie miał tak niskiej średniej. Dla Niemiec wartość ta wynosiła 3866 DM [Grüner Plan 1956]. Widać zatem, że w latach pięćdziesiątych minionego wieku zamożność społeczeństwa bawarskiego była niższa niż w innych regionach Niemiec. Dotyczyło to zarówno sytuacji finansowej ludności rolniczej, jak i tych osób, które już znalazły zatrudnienie w przemyśle.

3.4. Infrastruktura komunalna

Dane statystyczne z lat pięćdziesiątych XX wieku nie przedstawiają dokładnych informacji na temat uzbrojenia technicznego gospodarstw. Obraz poziomu infrastruktury dają niektóre opracowania dotyczące rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich z tamtych lat. I tak czytamy, że w 1956 roku liczbę gospodarstw domowych w Bawarii, która nie posiadała prądu w ogóle lub w niewystarczającym zakresie, szacowano na 24 000. Stanowiło to około 5% gospodarstw [10 Jahre Förderung 1968]. Warto jednak zaznaczyć, że około 25% gospodarstw wymagających elektryfikacji znajdowało się w granicach obszaru badawczego [Die Vorbelastung 1962]. W 1950 roku gazociąg był doprowadzony do 26% ludności Bawarii [Statistisches Jahrbuch für Bayern 1952]. W 1960 roku na 100 km² powierzchni przypadało w Bawarii 39,7 km dróg utwardzonych. Był to najniższy wskaźnik spośród wszystkich landów niemieckich. Średnia dla Niemiec wynosiła wówczas 54,7 km [Die Vorbelastung 1962].

⁸ Średnie zarobki liczone jako średnie wynagrodzenie mężczyzny w sześciu podstawowych branżach przemysłu.

4. Polityka wobec rolnictwa i obszarów wiejskich Bawarii w latach 1950–2005

W tej części rozdziału zostaną opisane instrumenty wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich Bawarii, wprowadzane w latach 1950–2005. Uwzględniona zostanie zatem polityka prowadzona na szczeblu europejskim, federalnym i regionalnym. Szczególny nacisk zostanie położony na te narzędzia polityki wobec wsi i rolnictwa, które odróżniały Bawarię od innych regionów Europy. Opis wprowadzanych instrumentów zostanie przedstawiony w ujęciu przedmiotowym i będzie odnosił się do następujących płaszczyzn ingerencji w funkcjonowanie rolnictwa i obszarów wiejskich: (1) wspólny rynek i ingerencja cenowa; (2) polityka strukturalna i rozwój obszarów wiejskich; (3) wsparcie inwestycji i produktywności; (4) ochrona środowiska i krajobrazu; (5) wsparcie gospodarstw dwuzawodowych i zrzeszeń rolniczych; (6) edukacja i doradztwo; (7) obszary o niekorzystnych warunkach zagospodarowania (ONW).

4.1. Wspólny rynek, ingerencja cenowa i system dopłat

Bawaria, Niemcy i większa część Europy wkraczały w okres powojenny z rolnictwem, które nie było w stanie zaspokajać całego zapotrzebowania żywnościowego. W Niemczech w 1949 roku rolnictwo dostarczało 50% potrzebnej żywności [Fried, Zorn 1986]. Priorytetem politycznym zarówno dla Niemiec, jak i później dla EWG stała się więc samowystarczalność żywnościowa i ona zdominowała kierunek polityki rolnej dwóch powojennych dziesięcioleci.

Jednocześnie wszędzie borykano się z trudną sytuacją materialną rolników. Wraz z coraz szybszym rozwojem pozarolniczych gałęzi gospodarki, okazywało się, że pracownicy pierwszego sektora w małym stopniu korzystają z rozwoju gospodarczego. Ich dochody były niższe niż w innych gałęziach gospodarki i różnica ta pogłębiała się. Warto przypomnieć, że dla Bawarii był to problem o tyle palący, że duży odsetek ludności utrzymywał się z pracy w rolnictwie [Eichmüller 1997].

To właśnie te dwa problemy – niedostateczna ilość rodzimej żywności i niekorzystna sytuacja bytowa rolników, zadecydowały o kształcie powojennej polityki rolnej Bawarii, Niemiec i Wspólnoty Europejskiej [por. Czyżewski, Henisz-Matuszczak 2004; Duczkowska-Małysz 1998; Fried, Zorn 1986; Łopato 1992]. I tak w planie przyjętym przez rząd Bawarii w 1950 roku czytamy, że podstawowym celem jest produkcja jak największej liczby artykułów żywnościowych. Ustawa rolna przyjęta w 1955 roku przez niemiecki rząd

federalny potwierdza ten kierunek polityki [Łopato 1992; Fried, Zorn 1986; Seidl 1995]. W traktacie, tworzącym w 1958 roku Wspólną Politykę Rolną, zapewnienie odpowiedniej ilości rodzimej żywności dla ludności Wspólnoty jest także sformułowane jako cel podstawowy⁹. Lata pięćdziesiąte XX wieku cechuje więc zgodność w określaniu celów polityki rolnej na poziomie regionalnym, federalnym (krajowym) i europejskim.

Osiągnięcie tak sformułowanych celów zakładało silną interwencję publiczną w rolnictwo. Polityka rolna Wspólnoty kształtowała się długo. Choć jej cele zostały sformułowane już w 1959 roku, to jej podstawowe instrumenty, czyli jednolity rynek i ujednolicone ceny wykształciły się w pełni dopiero w 1968 roku [Jurcewicz i in. 2004]. System cen tworzyły:

1. Ceny interwencyjne – minimalne ceny gwarantowane rolnikom, po których podmiot interweniujący skupuje produkty od rolnika. Produkty te mogą być potem magazynowane, przetwarzane, eksportowane, a nawet niszczone. Systemem tym zostało objęte około 70% produktów rolnych.
2. Ceny wskaźnikowe lub orientacyjne – służą jako parametr kierunkowy dla rolnika na najbliższą kampanię zbiorów.
3. Opłaty i dopłaty wyrównawcze, których skutkiem była preferencja produktów z terenu Wspólnoty. Opłata wyrównawcza stanowi różnicę między ceną produktu importowanego a jego ceną na rynku Wspólnoty. Dopłata jest pomocą dla eksportera – pokrywa różnicę między ceną wewnątrz Wspólnoty a ceną na rynku światowym. Instrument ten odnosił się do około 90% artykułów rolnych.

Przyjęta przez państwa członkowskie EWG polityka rolna znosiła dotychczasowe instrumenty interwencji cenowej stosowane w poszczególnych krajach. Warto jednak zaznaczyć, że mechanizmy interwencji w rynek rolny funkcjonowały w państwach europejskich jeszcze przed powstaniem Wspólnoty. Wprowadzenie WPR unifikowało te mechanizmy, ale nie było ich początkiem. Pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku rolnicy bawarscy funkcjonowali więc w ramach wspólnego europejskiego rynku, obwarowanego silnymi preferencjami wobec rynków zewnętrznych i gwarantującego wspólne ceny na większość produktów rolnych.

Ocena wpływu WPR w jej początkowym kształcie na funkcjonowanie bawarskiego rolnictwa nie jest jednoznaczna. Z jednej strony ochrona rynku w ramach WPR była szersza niż wcześniej w Niemczech – obejmowała więcej produktów. Wspólny rynek zwiększał też możliwości zbytu rodzimych produktów. Z drugiej strony uwspólnienie rynku oznaczało zaostrenie konku-

⁹ Pozostałe cele WPR: stabilizacja rynków rolnych, zwiększenie produktywności rolnictwa, zapewnienie konsumentom żywności po umiarkowanych cenach [Tomczak, Kwieciński 1993].

rencji między regionami rolniczymi – Bawaria z dużym odsetkiem obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania i peryferyjnym położeniem miała utrudnioną sytuację. Niekorzystna była też dla Bawarii ujednolicona cena zbóż. Była ona o 10–12% niższa niż wcześniejsza cena niemiecka. Jej spadek mógł być neutralizowany tylko poprzez zwiększenie produkcji i sprzedaży na powiększonym rynku europejskim [Bauer, Matt 1994; Trotha, Schuh 1967].

System gwarancji cen i skupu, choć spełnił swoje zadanie w postaci zagwarantowania bezpieczeństwa żywnościowego Wspólnoty, szybko doprowadził do problemów z nadprodukcją. Zjawisko to jest szeroko opisane w literaturze przedmiotu i nie wymaga tu szczegółowego omówienia [por. Buchowiecki 1991; Szumski 2007]. Zasady Wspólnej Polityki Rolnej musiały zostać zmienione. Instrumentem, który miał ograniczyć problem nadprodukcji, a jednocześnie ochronić budżet Wspólnoty przed rosnącymi wydatkami związanymi z rolnictwem, był system kwot – progów gwarancji. Polegał on na określeniu wielkości produkcji, do której obowiązuje pewność (gwarancja ze strony państwa) ceny i skupu. Przy wielkości produkcji przekraczającej limit, producent musi zapłacić karę. System kwot wprowadzono na wielu nadwytzkowych rynkach. Dla Bawarii, a szczególnie dla obszaru badawczego, gdzie coraz wyraźniej rysowała się specjalizacja mleczna, największe znaczenie miały wprowadzone 31 marca 1984 roku kwoty na produkcję mleka. Ilości mleka wyprodukowane powyżej tych ustaleń podlegały dodatkowej opłacie [Buchowiecki 1991]. Początkowo zwiększenie kwoty mlecznej danego producenta mogło się odbywać wyłącznie poprzez nabycie lub wydzierżawienie ziemi innego gospodarstwa dysponującego kwotami. Wraz z ziemią nabywało się proporcjonalną wielkość kwoty. W 1987 roku uwolniono handel kwotami, uniezależniając go od obrotu ziemią [Buchowiecki 1991; Szumski 2007].

Dalsze zmiany zasad funkcjonowania wspólnego rynku rolnego i systemu wsparcia cenowego były głównie wynikiem presji ze strony krajów pozaeuropejskich. W połowie lat osiemdziesiątych XX wieku groził wybuch wojny handlowej, spowodowanej silnym protekcjonizmem europejskim, któremu przeciwstawiały się głównie Stany Zjednoczone, Australia i Nowa Zelandia [Czyżewski, Henisz-Matuszczak 2004]. W 1986 roku rozpoczęła się Runda Urugwajska GATT (ang. *General Agreement on Tariffs and Trade*), której celem było ustalenie wspólnych zasad dopuszczalnego protekcjonizmu w handlu międzynarodowym. Obrady zakończono w 1993 roku. Przyjęte Porozumienie o rolnictwie wprowadzało między innymi:

- taryfikację i redukcję stawek celnych, co oznaczało zastąpienie większości środków pozataryfowych stawkami celnymi i stopniową ich redukcję – przeciętnie o 36% w krajach rozwiniętych;

- związanie ceł na artykuły rolne, co oznaczało, że poziom ceł jest znany i nie może być w dowolny sposób zmieniany;
- kwoty minimalnego dostępu do rynku dla towarów objętych taryfikacją;
- obniżenie subsydiów eksportowych;
- obniżenie wydatków wewnętrznego wsparcia rolnictwa. Stworzono trzy kategorie tego wsparcia, przyjmując za kryterium podziału znaczenie danej formy wsparcia dla funkcjonowania wymiany handlowej. W grupie „Green Box”, która nie podlegała redukcji, znalazły się instrumenty niewywołujące zniekształceń w handlu zagranicznym (na przykład środki na podstawową infrastrukturę). Do „Blue Box” zaliczono instrumenty, które mają pośredni wpływ na funkcjonowanie międzynarodowej wymiany handlowej – bezpośrednie wsparcie dla rolników związane z arealem, a nie z wielkością produkcji. Ustalono, że wielkość tego wsparcia nie może wzrosnąć ponad jego poziom z 1992 roku. W „Amber Box” znalazła się głównie polityka wsparcia poprzez ceny. Redukcja tego wsparcia miała wynosić średnio 20% rocznie przez 6 lat [Czyżewski, Henisz-Matuszczak 2004].

Ustalenia narzucone w wyniku Rundy Urugwajskiej były w dużej mierze zbieżne z kierunkiem reform rozpoczętych już w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku we Wspólnocie Europejskiej. Nie rezygnowano ze wsparcia rolnictwa, ale dążono do uniezależnienia go od wielkości produkcji. Presja państw pozaeuropejskich oraz nasilające się trudności finansowe wewnątrz Wspólnoty Europejskiej, zmuszały do podejmowania prób reformowania Wspólnej Polityki Rolnej. W 1992 roku wprowadzono reformę Mac Sharry’ego (ówczesny komisarz ds. rolnictwa). Podstawowe elementy reformy to:

- obniżenie poziomu cen interwencyjnych dla zbóż (30%), wołowiny (15%) i produktów mlecznych (5%);
- wypłacenie bezpośrednich rekompensat dla rolników, tak aby usunąć współzależność między poziomem cen rynkowych a wielkością produkcji, a jednocześnie nie spowodować obniżenia dochodów rolniczych;
- utrzymanie zasady kwot produkcji po przekroczeniu, których gwarancje cenowe zostają ograniczone lub zawieszone, a koszty zbytu nadwyżek obciążają rolników;
- określenie granicy wydatków budżetowych na cele WPR, uzależniając roczne tempo tych wydatków od wysokości rocznej stopy wzrostu produktu narodowego brutto we Wspólnocie (maksymalnie 74%) [Czyżewski, Henisz-Matuszczak 2004; Tomczak, Kwieciński 1993].

Zmiany zasad funkcjonowania wspólnego rynku, zmierzające w kierunku ograniczenia interwencji cenowej, a wzmocnienia wsparcia bezpośredniego rolników, były rozwiązaniem korzystnym dla wciąż rozdrobnionego (w porównaniu z innymi regionami północnej Europy) rolnictwa Bawarii. Na tym systemie korzystały bowiem głównie gospodarstwa małe, których wyniki finansowe w ograniczonym stopniu zależały od poziomu cen. W gospodarstwach średnio małych i małych w latach 1990–1999 wzrost dochodów wyniósł 20–30%. W gospodarstwach dużych i bardzo dużych dochody spadły o odpowiednio 5 i 13% [Czyżewski, Henisz-Matuszczak 2004]. Dla Bawarii był to więc krok w dobrą stronę.

Dalsze reformy Wspólnej Polityki Rolnej utrzymały ten kierunek zmian. Przyjęty w marcu 1999 roku w Berlinie pakiet dokumentów zwany Agendą 2000 wprowadzał dalsze obniżanie wsparcia cenowego (w tym mleka o 15% od 2005 roku), a zwiększanie płatności bezpośrednich. Stopniowo płatności te przestawały mieć charakter kompensacyjny (za utracone dochody wywołane spadkiem cen interwencyjnych), stając się trwałą formą wspierania rolników. Kolejna reforma (przyjęta w Luksemburgu w 2003 roku) wprowadzała całkowite uniezależnienia dopłat dla rolników od struktury i wielkości produkcji (ang. *decoupling*). Dotychczasowe płatności bezpośrednie (ich wysokość zależała od kierunku produkcji) miały być docelowo zastąpione jednolitymi płatnościami obszarowymi (ich wysokość zależy wyłącznie od powierzchni użytków rolnych). Ustalono też, że płatności bezpośrednie dla największych gospodarstw (takich, które otrzymują minimum 5 tys. euro rocznie) będą stopniowo zmniejszane (zasada modulacji). Zaoszczędzone w ten sposób środki mają być przeznaczane na dofinansowanie rozwoju obszarów wiejskich. Było to rozwiązanie korzystne z punktu widzenia mniej wydolnych gospodarstw bawarskiego obszaru badawczego. Bawarscy rolnicy byli natomiast niezadowoleni z odstąpienia od 2003 roku od dopłat do produkcji w ramach kwot mlecznych. Te także zostały wliczone do jednolitej płatności obszarowej [Szumski 2007].

Obecny system dopłat opiera się wciąż na jednolitych płatnościach obszarowych. Zostaną one prawdopodobnie utrzymane także po 2013 roku, choć może się zmienić zasada ich naliczania. Ewolucja Wspólnej Polityki Rolnej w zakresie ingerencji cenowej i systemu dopłat obrazuje zmianę priorytetów, jaka zachodziła w ostatnich pięćdziesięciu latach. Cele tej polityki przeszły od walki z niedoborami do walki z nadwyżkami żywności. Dla Bawarii kierunek tych zmian można uznać za korzystny – jej uwarunkowania rozwoju rolnictwa utrudniały konkurowanie na rynku nastawionym wyłącznie na intensyfikację produkcji.

4.2. Polityka strukturalna i rozwój obszarów wiejskich

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku polityka strukturalna była domeną władz narodowych i federalnych¹⁰. Dla Bawarii problem niekorzystnej struktury agrarnej był wyjątkowo palący i właśnie w jej poprawie widziano szansę na zwiększenie produktywności i, co za tym idzie, podniesienie poziomu życia rodzin rolniczych. Większe powierzchnie gruntów i ich lepsza dostępność miały umożliwić mechanizację rolnictwa. Była ona konieczna, gdyż wraz z rozwijającym się przemysłem rosły koszty zatrudnienia siły roboczej. Zastępowanie jej maszynami było więc warunkiem poprawy rentowności gospodarowania, co powinno być korzystne zarówno dla producentów (obniżenie kosztów), jak i konsumentów (możliwość większej produkcji po niższych cenach). Stopniowo rosnące (głównie w latach sześćdziesiątych XX wieku) dochody rolników (dzięki interwencyjnej polityce cen i innym instrumentom pomocowym, o których będzie mowa później) ułatwiały zakup maszyn. Ich nabycie było jednak sensowne tylko przy odpowiedniej wielkości i dostępności gruntów.

W okresie powojennym poprawa struktury agrarnej odbywała się głównie za pomocą trzech instrumentów: scalania gruntów¹¹, przesiedleń gospodarstw na skraj wsi oraz poprzez wsparcie obrotu ziemią.

Już w 1946 roku przywrócono bawarską ustawę o geodezyjnym urządzeniu przestrzeni wiejskiej z 1932 roku. W latach 1951–1954 jedna piąta budżetu bawarskiego ministerstwa rolnictwa była przeznaczana właśnie na jej realizację. W 1953 roku została przyjęta analogiczna ustawa (na poziomie federalnym) (niem. *Bundesflurbereinigungsgesetz*) i Bawaria została odciążona z finansowania tych działań. Od 1956 roku scalanie gruntów było finansowane w ramach „Zielonych Planów”¹². W latach pięćdziesiątych i sześćdzie-

¹⁰ Na poziomie europejskim nie podejmowano działań służących bezpośrednio poprawie struktury agrarnej. Choć art. 33 Traktatu Rzymskiego, określający cele i uwarunkowania Wspólnej Polityki Rolnej, wskazywał na poprawę struktury rolnictwa jako metodę podniesienia dochodów producentów rolnych, to działania interwencji cenowej zdominowały pierwszy okres funkcjonowania WPR. Na konferencji w Stresie w 1958 roku sformułowano postanowienie, że polityka rolna powinna współgrać z polityką strukturalną. Jednak postulat tego nie realizowano. Polityka strukturalna Wspólnoty stała w cieniu polityki wspierającej rynek rolny. Dlatego działania zmierzające do poprawy struktury podejmowane na poziomie krajowym bądź regionalnym miały w tym okresie decydujące znaczenie [Jurcewicz i in. 2004].

¹¹ Termin „scalanie gruntów”, używany w kontekście działań podejmowanych w Bawarii, oznacza kompleksowe urządzenie geodezyjne obszarów wiejskich (tj.: scalanie ziemi, regulacja własności, wyodrębnienie nowych dróg, terenów inwestycyjnych itd.).

¹² „Zielone Plany” (niem. *Grüner Pläne*), to programy przyjmowane przez rząd federalny, służące poprawie sytuacji niemieckiego rolnictwa. Ukazywały się w latach 1956–1965.

siątych ubiegłego wieku porządkowanie przestrzeni wiejskiej odbywało się poprzez [Bundscherer 1986]:

- scalanie gruntów w taki sposób, aby własność danego rolnika była w możliwie małej liczbie działek i aby uprawianie ich było jak najprostsze;
- budowanie dróg, poboczy, rowów, aby grunty były połączone z drogami jezdynymi;
- inwestycje w poprawę żyzności gleby (między innymi przekształcenia użytków zielonych w grunty orne).

Ważnym elementem tych procedur była zasada zaangażowania mieszkańców [Strössner 1986]. W latach 1955–1965 (do końca funkcjonowania „Zielonych Planów”) scalaniu poddano około 42% użytków rolnych Bawarii spośród tych, które uważano za potrzebujące takiego działania. Decydujące dla skali podejmowanych działań było podniesienie dofinansowania scalania gruntów dla regionów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, o czym będzie mowa w dalszej części rozdziału. Należy zaznaczyć, jak kosztowne były te działania. W 1956 roku koszt w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych wynosił 630 DM, w 1965 roku było to już 2400 DM. Wiedząc, że w 1965 roku średni dochód z 1 ha UR dla bawarskiego gospodarstwa o powierzchni 10 ha UR wynosił 500 DM, widać, że prowadzone działania byłyby nie do udźwignięcia przez zainteresowanych rolników. Mimo wzrostu kosztów, obciążenie beneficjentów zmniejszało się z czasem (coraz więcej środków z budżetu federalnego i bawarskiego) – z 52,7% w 1956 roku do 39,8% w 1965 roku [10 Jahre Förderung 1968]. Ważną decyzją ułatwiającą przeprowadzanie scalania gruntów było wprowadzenie możliwości „dobrowolnej wymiany gruntów” (niem. *Freiwilliger Landtausch*). Procedurę taką realizowano wszędzie tam, gdzie budowa dróg i inne działania przewidziane w ramach procedury porządkowania przestrzeni wiejskiej nie były konieczne, a potrzeba scalania gruntów była nagląca. Zamianie podlegały całe pola, przez co nie ponoszono kosztów związanych z przeprowadzaniem pomiarów. Właściciele uzgadniali warunki bezpośrednio między sobą, przy jedynie wsparciu organizacyjnym ze strony administracji samorządowej. Działanie to mogło być przeprowadzone szybciej i taniej niż klasyczne scalanie. Do 1965 roku taka wymiana gruntów odbyła się w 855 bawarskich miejscowościach [10 Jahre Förderung 1968].

Drugim instrumentem, który miał służyć poprawie struktury agrarnej w okresie powojennym, było dofinansowanie przenoszenia gospodarstw rolnych na skraj wsi. Celem tego działania była poprawa ich funkcjonowania poprzez uzyskanie lepszej dostępności i struktury pól (wokół gospodarstwa) oraz rozluźnienie zabudowy wiejskiej. Działanie to finansowane było początkowo tylko z budżetu federalnego („Zielone Plany”), a od 1964 roku

do finansowania dołączyła także Bawaria. W latach 1956–1965 powstały w Bawarii 3272 nowe budynki gospodarskie na skrajach wsi [10 Jahre Förderung 1968], co stanowiło około 6,5% wszystkich bawarskich gospodarstw rolnych [Landwirtschaftliche Betriebszählung 1949]. Warto odnotować, że Bawaria szybko wycofała się ze współfinansowania przenoszenia gospodarstw i zaczęła krytykować tę formę wsparcia strukturalnego, które w latach siedemdziesiątych XX wieku było nadal finansowane z budżetu federalnego. W Bawarii obserwowano już negatywne skutki tego instrumentu pomocy. Budowa nowych gospodarstw rozbijała strukturę wsi, utrudniając budowę infrastruktury i niszcząc krajobraz [Görgmaier 1974; Der Bayerische Weg 1978].

W ramach „Zielonych Planów” można było też uzyskać dofinansowanie na powiększanie arealów gospodarstw. Najpierw (do 1965 roku) wsparcie przeznaczone było na zakup ziemi. Zakup odbywał się w ramach procedury porządkowania przestrzeni wiejskiej (dzięki temu nowo nabyta ziemia była już uwzględniana w planach scalania gruntów) lub w ramach procedury nabywania parceli sąsiadujących (niem. *Angliederungsverfahren*), co dawało gwarancje dogodnego położenia nowo nabytej ziemi. Do roku 1965 dofinansowano zakup 3500 ha, co stanowiło 0,1% powierzchni bawarskich użytków rolnych.

Wraz ze wzrostem cen ziemi i coraz mniejszym zainteresowaniem jej sprzedażą (praktycznie niezależnie od poziomu cen) zrezygnowano ze wsparcia jej zakupu, przerzucając środki na dofinansowanie długookresowej dzierżawy. Od 1965 roku gospodarstwo, które wydierżawiło swoją ziemię na minimum 12 lat otrzymywało premię – 600 DM na hektar użytków rolnych. Premia ta przewyższała wartość rocznego dochodu takiego gospodarstwa (szczególnie, że głównie ziemię w dzierżawę oddawały gospodarstwa mniejsze, gdzie dochód z hektara był niższy). W roku 1967 zmniejszono kwotę dofinansowania do 500 DM za hektar. W sumie w latach 1965–1969 wsparto w ten sposób dzierżawę 18 000 hektarów użytków rolnych – około 0,5% bawarskich użytków rolnych (znacznie większa skuteczność niż przy dofinansowaniu zakupu).

Dofinansowanie przedstawionych działań związanych z poprawą struktury agrarnej było jednym z priorytetów „Zielonych Planów”. W całym okresie ich funkcjonowania około 40% środków przeznaczonych było właśnie na ten cel. Ich realna wielkość zwiększyła się w okresie 1956–1965 ponad czterokrotnie (z 249 do 935 mln DM) [10 Jahre Förderung 1968]. Mówiąc o działaniach strukturalnych podejmowanych na obszarach wiejskich, należy zaznaczyć, że już w latach pięćdziesiątych XX wieku pojawił się w Bawarii program, który można uznać za zapowiedź całościowego patrzenia na rozwój wsi. Mowa tu

o programie rewitalizacji wsi (niem. *Dorfsanierung*)¹³. Przewidywał on dofinansowanie zarówno inwestycji w przebudowę i unowocześnianie budynków gospodarskich, jak i inwestycji komunalnych – budowa kanalizacji, dróg, elektryfikacja. Warunkiem przeprowadzenia w gminie programu rewitalizacji było jego dokładne zaplanowanie, uwzględniające wszystkie budynki, drogi, ciekі wodne danej gminy.

W 1973 roku¹⁴ wprowadzono programy odnowy wsi do procedury scalania gruntów. Istotą tych programów było całościowe spojrzenie na rozwój wsi, które uwzględniało potrzeby wszystkich interesariuszy, a także miało za zadanie chronić środowisko i wiejski krajobraz. Włączenie odnowy wsi w procedurę scalania gruntów pokazało zmianę patrzenia na politykę wobec wsi i rolnictwa. Po pierwsze, wieś przestała być utożsamiana z rolnictwem. Nie chodziło już tylko o komasację gruntów i budowę dróg dojazdowych do pól – wieś miała być przestrzenią życia i pracy różnych osób i instytucji, niekoniecznie związanych z rolnictwem. Po drugie, widać coraz szersze spojrzenie na politykę wobec obszarów wiejskich. Zadania realizowane w ramach odnowy wsi dotyczyły też zabezpieczenia potrzeb inwestorów, budowy infrastruktury turystycznej, dbania o dziedzictwo kulturowe. Po trzecie, potwierdzone zostało znaczenie ochrony środowiska i krajobrazu dla rozwoju obszarów wiejskich – była ona celem nie tylko przy scalaniu gruntów, ale także programów odnowy wsi [Attenberger 2001; Magel 1986].

Programy odnowy wsi, często łączone ze scalaniem gruntów, mają w Bawarii na tyle długą i chlubną tradycję, że warto tu przedstawić kilka założeń, które przyświecają ich realizacji. Część z nich może być wykorzystana także w warunkach polskich.

- Działania są rozpisane z pięcioletnim wyprzedzeniem. W każdym roku planuje się kolejne działania, tak żeby zawsze były wyznaczone 5 lat wcześniej. Oznacza to stosunkowo dużą przewidywalność działań, daje mieszkańcom poczucie bezpieczeństwa, a także umożliwia zaplanowanie wydatków.
- Decyzja o rozpoczęciu procedury i planowanych zmianach może być zaskarżona w drodze administracyjnej. Jednak zaskarżenia nie wstrzymują całej procedury.
- W momencie wydania decyzji o rozpoczęciu procedury powstaje wspólnota uczestników (niem. *Teilnehmergemeinschaft*). Na niej spoczywa jej

¹³ Wytyczne zostały określone w programie „Bayerisches Grenzhilfeprogramm für die landwirtschaftliche Dorfsanierung”, przyjętym przez ministerstwo rolnictwa 25 września 1959 roku.

¹⁴ Bawarskie wytyczne dotyczące ustawy o scalaniu gruntów z 12 marca 1973 roku.

przeprowadzenie i sfinansowanie. Bawaria była jedynym landem, w którym ustanowienie nowego podziału gruntów spoczywało na wspólnocie uczestników, a nie na urzędzie [Strössner 1985].

- Najpierw planowane są przedsięwzięcia publiczne, tak aby zagwarantować dla nich odpowiednią wielkość i jakość gruntów.
- Jako wkład własny uczestników w realizację porządkowania przestrzeni liczony jest także grunt przekazany pod realizację inwestycji publicznych.
- Przy ponownym rozdziale i ustalaniu granic między polami, podstawową zasadą jest tworzenie jak największych powierzchni pól. Jest to ważniejsze niż równa zamiana. Nierówności spłaca się w pieniądzu [*Das Flurberienungsverfahren* 1977].
- Pierwszeństwo we wprowadzaniu planów odnowy mają gminy do 2000 mieszkańców o zdecydowanie wiejskim charakterze, a także położone na obszarach peryferyjnych oraz upośledzone strukturalnie [Bischoff 1986].

Na szczególną uwagę zasługuje możliwość wnoszenia przez mieszkańców wkładu własnego w postaci gruntów na realizację inwestycji publicznych. W sytuacji dużych potrzeb inwestycji komunalnych w gminach wiejskich, a jednocześnie problemów z pozyskiwaniem gruntów i zamrożenia struktury agrarnej, może być to skuteczna metoda wychodzenia z impasu także w polskich gminach.

W latach osiemdziesiątych XX wieku do wsparcia działań strukturalnych na obszarach wiejskich włączyła się Wspólnota Europejska. Ich celem było zachęcenie do zmiany kierunku, ekstensyfikacji lub porzucenia produkcji rolnej. Pomoc udzielana była przy zmianie profilu produkcji na branżę, w której nie ma problemu nadprodukcji lub na ekstensyfikację produkcji (redukcja wielkości produkcji o co najmniej 20%) w branżach nadwyżkowych. Wsparcie zaprzestania działalności rolniczej (EWG/1096/88) miało formę rocznego odszkodowania¹⁵. Ponadto wprowadzono (EWG/1272/88) zachętę do wycofywania ziemi z rolniczego zagospodarowania. Specjalne ustalenia (było to istotne dla obszarów wiejskich Bawarii) dotyczyły użytków zielonych. Wycofanie ich z rolniczego zagospodarowania mogło wyrażać się też w przejściu na ekstensywną formę gospodarowania. Oznaczało to uprawę wyłącznie roślin paszowych o małej wydajności, zaniechanie prac nawadniających, zaprzestanie nawożenia, ograniczenie liczby sianokosów do jednego

¹⁵ Warunkiem uzyskania był wiek właściciela (minimum 55 lat), rolnictwo musiało być jego głównym źródłem utrzymania. Rolnik zobowiązywał się do zaniechania produkcji przynajmniej do momentu uzyskania praw emerytalnych lub do przekazania powierzchni gospodarstwa innym rolnikom, którzy dzięki temu będą mogli powiększyć areal swojego gospodarstwa.

razu w roku, zaprzestanie stosowania środków fitosanitarnych, zobowiązanie do niezwiększania liczby pogłównia bydła [Buchowiecki 1991]. Ten kierunek zmian strukturalnych w rolnictwie został utrzymany w kolejnych reformach WPR (reforma MacSharry'ego 1992, Agenda 2000, reforma z 2003 roku). Wprowadzono dodatkowo rotacyjny system odłogowania ziemi dla gospodarstw o powierzchni powyżej 18 ha UR oraz program wcześniejszego przechodzenia na emeryturę [Czyżewski, Henisz-Matuszczak 2004; Kwieciński, Tomczak 1993].

Istotną zmianą w postrzeganiu polityki wobec wsi i rolnictwa na poziomie europejskim było wyodrębnienie drugiego filara WPR (w ramach Agendy 2000), którego celem było wsparcie rozwoju obszarów wiejskich (a nie tylko rolnictwa). Miało to duże znaczenie także dla Bawarii, która dotychczas bezskutecznie starała się o wsparcie programów odnowy wsi. Drugi filar przewidywał między innymi dofinansowanie tworzenia alternatywnych wobec rolnictwa źródeł utrzymania na wsi, a zadaniem jednej z osi priorytetowych finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) była poprawa warunków życia i dywersyfikacja działalności gospodarczej na obszarach wiejskich.

Wyrazem całościowego patrzenia na rozwój obszarów wiejskich na szczeblu europejskim były też inicjatywy wspólnotowe INTERREG i LEADER. Podstawą do ich zainicjowania był sformułowany przez Wspólnotę Europejską cel 5b, który miał służyć wzmocnieniu obszarów wiejskich poprzez dywersyfikację źródeł dochodu ludności wiejskiej¹⁶. Dofinansowywano więc głównie inwestycje służące powstaniu pozarolniczych miejsc pracy, rozwój turystyki, wytwarzanie produktów wysokiej jakości, marketing bezpośredni produktów rolnych, uprawę roślin energetycznych, przedsięwzięcia służące ochronie środowiska i krajobrazu. W latach dwutysięcznych cel 5b funkcjonował jako cel 5bII, a program LEADER najpierw jako LEADER II, a od 2003 roku jako LEADER+. Główne założenia tych programów nie uległy zmianie i są zbieżne z funkcjonującym także w Polsce programem LEADER.

Bawaria, zauważając coraz większe wsparcie idei całościowego spojrzenia na rozwój obszarów wiejskich ze strony Wspólnoty Europejskiej, rozszerzała swoje programy odnowy wsi. W 1989 roku przyjęto program „Zmiana zagospodarowania obszarów wiejskich poprzez programy scalania gruntów i odnowy wsi” (niem. *Das Bayerische Programm Ländliche Neuordnung durch*

¹⁶ W połowie lat osiemdziesiątych XX wieku wyznaczono pięć celów, którym miała służyć polityka strukturalna Wspólnoty Europejskiej. Cel 5b służył promowaniu rozwoju i zmian strukturalnych na obszarach wiejskich [Tomczak, Kwieciński 1993].

Flurbereinigung und Dorferneuerung). Od tej pory w programach, które miały służyć poprawie struktury agrarnej akcentowano zmianę zagospodarowania przestrzeni wiejskiej (niem. *Flurneuordnung*), a nie samą komasację gruntów. Nowym elementem było też wzmocnione zaangażowanie obywatelskie, jako jeden z celów przeprowadzanych procedur. Oznaczało to odejście od biernych form odnowy wsi (na przykład tylko renowacja starych budynków), na rzecz realizacji pomysłów mieszkańców na nowe jej funkcje i zagospodarowanie. Rok 1989 przyniósł też kolejną poprawę finansowania procedur służących rozwojowi wsi – przewidziano na nie środki w ramach wspomnianego wcześniej celu 5b [Wegweiser 1995; Grässel 2001].

Lata dziewięćdziesiąte XX wieku przyniosły dalszą ewolucję programów odnowy wsi, głównie ze względu na pojawiające się trudności finansowe. W coraz większym stopniu realizacja programów opierała się na dobrowolnym zaangażowaniu mieszkańców i polegała głównie na wprowadzaniu zmian w funkcjonowaniu, przeznaczeniu i własności gruntów i budynków. Odchodzono od wielkich inwestycji infrastrukturalnych [Schlosser 1999]. Rząd federalny zmniejszał wielkość wsparcia i choć Bawaria podniosła finansowanie o 10 mln DM rocznie, nie neutralizowało to w pełni zmniejszonego dopływu środków federalnych [Miller 2001c]. Sytuacja ta zmuszała do dalszego ograniczania rozmachu przedsięwzięć infrastrukturalnych. Mottem procedur przeprowadzanych w tym okresie było stwierdzenie, że nie każde gospodarstwo musi mieć asfaltowy podjazd pod sam dom [Miller 2001b]. Pokazuje to zarówno zmianę sytuacji finansowej, jak i wzrost znaczenia ochrony przyrody przy przeprowadzanych przedsięwzięciach.

Rok 2000 przyniósł poprawę finansowych warunków realizacji procedur służących rozwojowi obszarów wiejskich. Było to wynikiem wprowadzenia drugiego filara WPR, w ramach którego przeznaczane były środki na realizację programów odnowy wsi. Jednocześnie rząd federalny zobowiązywał się do przekazywania tej samej wielkości środków (co Unia Europejska) w ramach zadania „poprawa struktury agrarnej i ochrona wybrzeży”. Dzięki finansowaniu z budżetu europejskiego i federalnego, każdy milion euro ze środków bawarskich oznaczał 4 miliony euro z dwóch pozostałych źródeł. Można było więc znowu podnieść wielkość dofinansowania większości przedsięwzięć do 60%.

Na początku XXI wieku istotną zmianą (poza poprawą warunków finansowych) było wprowadzenie międzygminnej współpracy przy realizacji programów odnowy wsi. Zmiana ta (dotychczas programy te były realizowane na ogół na terenie jednej gminy) wywołana była między innymi wprowadzeniem od 1 stycznia 2001 roku systemu kont ekologicznych (niem. *Ökokonten*). Zasada ta oznaczała, że każda inwestycja, która ingeruje w środowisko musi

być zneutralizowana inwestycją służącą jego ochronie¹⁷. Przedsięwzięcia te mogą się bilansować także na szczeblu regionalnym, a nie w obrębie jednej gminy [Aulig 2001].

Ostatnim etapem ewolucji programów służących poprawie struktury agrarnej i warunków życia na wsi było połączenie wszystkich procedur w ramach programów zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich (niem. *Integrierte Ländliche Entwicklung* – ILE). Zgranie działań służących rozwojowi obszarów wiejskich nie zostało ujęte w jednolitym dokumencie¹⁸, funkcjonuje jednak w praktyce. Pod nie skonstruowane są zasady finansowania oraz działalność bawarskiej administracji. Celem ILE jest zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, spełniający wszystkie wymagania Agendy 21. Jest on realizowany poprzez:

- wsparcie rozwoju rolnictwa i leśnictwa, tak by spełniało obecne i przyszłe wymagania rynku;
- wsparcie gmin, tak aby utrzymały swój wiejski charakter;
- wsparcie realizacji inwestycji publicznych z poszanowaniem praw mieszkańców;
- ochronę przyrody i ochronę krajobrazu kulturowego wsi [*Ländliche Entwicklung* 2006].

Cele te nie uległy znaczącym zmianom w porównaniu z przedsięwzięciami realizowanymi wcześniej, choć coraz mocniej akcentuje się ochronę przyrody i „wiejskość” gmin. Odzwierciedlają one też dzisiejsze podejście do programów odnowy wsi na szczeblu europejskim. Istotnym elementem tych procedur, będących jednocześnie bawarską specyfiką, jest wprowadzenie elastycznych metod zarządzania gruntami. Są to:

- **Procedura inwestycyjna** (niem. *Unternehmensverfahren*). Służy ona ograniczeniu strat właścicieli gruntów przy dużych inwestycjach publicznych. Jej sednem jest możliwość chwilowego wykupywania gruntów (niem. *Landzwischenenerwerb*). Oznacza to, że inwestor kupuje lub dzierżawi grunty wystawione na sprzedaż (lub pod dzierżawę), niezależnie od ich położenia, tak aby łącznie dawały potrzebny areał. Następnie przy prze-

¹⁷ Podejmując działania ekologiczne na jakimś obszarze (biotopy), gmina gromadziła na swoim koncie depozyt. Gdy potem potrzebowała przeprowadzić inwestycję ingerującą w środowisko zmniejszała środki zgromadzone na tym koncie. Bilansowanie mogło się też odbywać na szczeblu międzygminnym, co miało skłaniać do regionalnego myślenia o środowisku [Aulig 2001].

¹⁸ Przeprowadzanie ILE opiera się na kilku dokumentach. Podstawą jest ustawa o scalaniu gruntów (niem. *Flurbereinigungsgesetz*), ustawa o wspieraniu bawarskiego rolnictwa (niem. *Landwirtschafts Förderungs Gesetz*), zadanie wspólne poprawa struktury agrarnej i ochrona wybrzeży, programy UE (LEADER), bawarski program rozwoju wsi (niem. *Bayerisches Dorfentwicklungsprogramm*).

prowadzaniu nowego podziału gruntów, próbuje tak zamieniać nabyte pod inwestycje grunty, żeby były położone obok siebie. Zamianę taką przeprowadza wspólnota uczestników (niem. *Teilnehmergemeinschaft*), która odpowiada za wycenę gruntów i ich podział, tak aby w miarę możliwości spełniał postulaty właścicieli gruntów i potrzeby inwestora. Procedura taka wydłuża przedsięwzięcie inwestycyjne, ale pomaga uniknąć wywłaszczenia, zmniejsza opór mieszkańców wobec inwestycji i zapobiega realizacji inwestycji w nienaruszonej przyrodzie [*Ländliche Entwicklung* 2006].

- **Przyspieszone scalanie gruntów** (niem. *Beschleunigte Zusammenlegung*). Procedura ta trwa maksymalnie 5 lat, jest zdecydowanie tańsza niż całościowa procedura scalania gruntów i nie przewiduje zabezpieczenia gruntów pod cele publiczne ani przedsięwzięcia inwestycyjne. Jej celem może być wyłącznie wymiana gruntów między właścicielami gospodarstw rolnych lub przeznaczenie gruntów pod przedsięwzięcia ekologiczne. Nie powstaje wspólnota uczestników – zainteresowani gospodarze uzgadniają warunki między sobą. Warunkiem przeprowadzenia procedury jest łatwa do oszacowania wartość gruntów podlegających wymianie [*Ländliche Entwicklung* 2006].
- **Dobrowolna wymiana gruntów** (niem. *Freiwilliger Landtausch*). Jest to procedura jeszcze mniej skomplikowana niż przyspieszone scalanie. Przeprowadza się ją, gdy zainteresowana jest mała liczba osób, a zamianie podlegają całe pola, przez co nie jest konieczne dokonywanie nowych pomiarów, ani budowa nowych dróg – nie przeprowadza się żadnych inwestycji infrastrukturalnych. Właściciele uzgadniają warunki zamiany bezpośrednio między sobą [*Ländliche Entwicklung* 2006].
- **Dobrowolna zamiana użytkowników** (niem. *Freiwilliger Nutzungstausch*). Jest to procedura poprawiająca strukturę agrarną, lecz niezmieniająca stosunków własności. Grunty nie zmieniają właścicieli, ale zostają oddane w dzierżawę w taki sposób, aby każdy z uczestniczących rolników mógł gospodarować na jak największej przestrzeni. Dofinansowanie jest możliwe, jeśli umowa dzierżawy jest zawarta na minimum 10 lat [*Ländliche Entwicklung* 2006].

Istotą tych procedur jest możliwość wyboru takiego sposobu gospodarowania przestrzenią wiejską, który jest dostosowany do potrzeb i możliwości finansowych danej społeczności, a jednocześnie stwarza możliwość uwzględnienia interesów wszystkich zainteresowanych grup (mieszkańców, inwestorów prywatnych, sektora publicznego). Elastyczne zarządzanie ziemią jest też odpowiedzią na rosnące znaczenie dzierżawy przy wciąż malejącej liczbie zawieranych transakcji kupna–sprzedaży ziemi rolniczej. Wydaje się, że część

z przedstawionych rozwiązań mogłaby znaleźć zastosowanie także w polskich warunkach. Dzisiejsze bawarskie programy odnowy wsi są finansowane głównie w ramach programu LEADER. Budżet federalny stopniowo wycofuje się z własnego finansowania przedsięwzięć scalania gruntów.

Przedstawiona polityka strukturalna i polityka rozwoju obszarów wiejskich pokazuje, jak bawarska polityka ewoluowała od klasycznych programów scalania gruntów do całościowych programów rozwoju wsi. Warto jednak zaznaczyć, że scalanie gruntów i elastyczna gospodarka gruntami pozostały ich ważnym elementem.

4.3. Wspieranie inwestycyjne gospodarstw

We wsparciu inwestycji w gospodarstwach rolnych widziano szansę na poprawę ich konkurencyjności i tym samym na wzrost ich dochodów. Dofinansowanie inwestycji było więc w całym omawianym okresie elementem polityki wobec wsi i rolnictwa, choć zmieniały się zasady i cele tego wsparcia. W pierwszych powojennych dziesięcioleciach pomoc inwestycyjna dla gospodarstw pochodziła głównie z budżetu federalnego. Miała szeroki zakres przedmiotowy (inwestycje w budynki mieszkalne i gospodarskie, suszarnie, chłodnie, magazyny), ale skierowana była do gospodarstw większych (przychód minimum 8000 DM rocznie). Bawaria w małym stopniu mogła korzystać z tej pomocy. W 1956 roku tylko 14,6% środków przeznaczonych na dofinansowanie kredytów trafiło do Bawarii. I tak w latach 1957–1960 na 100 ha użytków rolnych przypadało na terenach położonych na północ od Dunaju (obszar badawczy) 6269 DM dofinansowań, a na południe od Dunaju (najbardziej żyzne ziemie w Bawarii) 13 384 DM, czyli około dwóch razy więcej [*Die Vorbelastung* 1962]. Główną przyczyną trudności w pozyskaniu dofinansowania w formie kredytu preferencyjnego był brak kapitału własnego małych gospodarstw. W 1965 roku – ostatnim roku funkcjonowania „Zielonych Planów” – sytuacja przedstawiała się lepiej, gdyż Bawaria zaangażowała własne środki, dofinansowując małe gospodarstwa. Do Bawarii trafiło wówczas 28,2% środków inwestycyjnych z „Zielonych Planów” [*10 Jahre Förderung* 1968]. Funkcjonowanie wsparcia inwestycyjnego w okresie dwóch powojennych dziesięcioleci zapowiadało odmienne patrzanie na rozwój wsi i rolnictwa na szczeblu regionalnym i federalnym. Jako że programy rządowe skierowane były głównie na pomoc gospodarstwom dobrze prosperującym, Bawaria starała się to „wynagradzać”, oferując wsparcie gospodarstwom mniejszym. Rozbieżności w patrzaniu na cele polityki wobec wsi i rolnictwa ujawniały się coraz wyraźniej w kolejnych dekadach.

Wsparcie inwestycji nie było jedynym instrumentem mającym na celu poprawę konkurencyjności gospodarstw rolnych. Od 1957 roku w ramach „Zielonych Planów” wprowadzono kontrolę jakości produktów rolnych. Kontrolowano jakość mięsa, ziemniaków, wprowadzono klasy jakości dla warzyw i owoców, a także premię jakościową za mleko. Celem tych działań była możliwość uzyskania lepszych cen za wysoką jakość płodów rolnych. W latach pięćdziesiątych XX wieku dofinansowano też zakup nawozów sztucznych, chcąc zwiększyć produktywność gospodarstw. Jednak już w 1963 roku wycofano tę formę wsparcia, a zaoszczędzone pieniądze przeznaczono na poprawę struktury agrarnej, uznając ją za skuteczniejszą metodę poprawy rentowności gospodarstw [Eichmüller 1997; *Grüne Pläne*].

Od lat siedemdziesiątych XX wieku wsparcie inwestycyjne dla gospodarstw rolnych stało się także elementem Wspólnej Polityki Rolnej. Zgodnie z dyrektywą 72/159/EWG, która wprowadzała zasadę „selektywnego wsparcia gospodarstw”, mogły je uzyskać wyłącznie gospodarstwa „zdolne do rozwoju”. Do tej grupy kwalifikowały się gospodarstwa, w których:

- racjonalnie wykorzystywano czynniki produkcji¹⁹;
- prowadzenie gospodarstwa było głównym zawodem ich właściciela;
- właściciel gospodarstwa miał określone kwalifikacje zawodowe (ustalone przez państwo członkowskie);
- prowadzona była uproszczona rachunkowość gospodarcza;
- istniał plan modernizacji gospodarstwa. Realizacja tego planu miała zapewnić rolnikowi uzyskanie w ciągu 6 lat dochodu co najmniej takiego, jak w pozarolniczych działach gospodarki w danym regionie.

Koszty pomocy dla gospodarstw zdolnych do rozwoju pokrywane były w 25% ze środków Funduszu Rolnego EWG, resztę finansowały państwa członkowskie. Należy dodać, że omawiana dyrektywa zakazywała państwom członkowskim pomocy gospodarstwom niezdolnym do rozwoju. Państwa członkowskie mogły natomiast udzielać dodatkowej pomocy rolnikom z regionów opóźnionych w rozwoju oraz tym, którzy w przeciągu 5 lat mogli otrzymać rolniczą rentę strukturalną. Rząd federalny, realizując wspólnotową ideę „selektywnego wsparcia gospodarstw”, ustalił, którym gospodar-

¹⁹ Definiowane było to przez państwa członkowskie. Wiedząc jednak, że dyrektywa powstała na bazie sformułowanego wcześniej Planu Mansholta, jego propozycje dają wyobrażenie, o jakich gospodarstwach może być tu mowa. Mansholt uważał, że zdolne do rozwoju są gospodarstwa (lub ich zrzeszenia), które mają: 80–120 ha powierzchni UR (wyłącznie produkcja roślinna), lub 40–60 krów mlecznych, lub 150–200 sztuk opasów, lub 450–600 tuczników, lub 100 000 sztuk drobiu [Wüst, Pelhak 1986]. Daje to wyobrażenie o tym, jak rozumiano gospodarstwo zdolne do rozwoju i jak daleki był to obraz od rzeczywistości gospodarstw bawarskich.

stwom przysługuje wsparcie inwestycyjne, wprowadzając tzw. próg dofinansowania (niem. *Förderungsschwelle*²⁰). Gospodarstwo takie musiało mieć minimum 16 000 DM dochodu rocznie na każdego pełnozatrudnionego lub 24 000 DM na gospodarstwo [Görgmaier 1974]. Bardzo mało gospodarstw bawarskich, szczególnie tych z terenów problemowych (obszar badawczy), mogło spełnić te kryteria. W 1960 roku średni dochód na jednego zatrudnionego w gospodarstwie wahał się na terenie obszaru badawczego od 2846 do 4527 DM (w zależności od wielkości i profilu działalności) [10 Jahre *Förederun* 1968]. Zakładając nawet dwukrotny wzrost dochodu do lat siedemdziesiątych XX wieku, przeciętne gospodarstwo z obszaru badawczego nie spełniało wymaganego kryterium dochodowego. Ewolucja zasad wsparcia inwestycji w gospodarstwach rolnych pokazuje, że bawarskie rolnictwo w coraz mniejszym stopniu kwalifikowało się do takiej pomocy²¹. Jego przetrwanie coraz bardziej zależało od pomocy z budżetu regionalnego i od wsparcia pozainwestycyjnego (dopłaty wyrównawcze dla ONW, do ochrony środowiska itp.).

Bawaria, chcąc neutralizować negatywne skutki „selektywnego wsparcia gospodarstw”, wprowadziła w 1978 roku własny program kredytów rolniczych (niem. *Bayerisches Agrarkreditprogramm* – BAK). Jego celem było wsparcie inwestycji w gospodarstwach małych, średnich i tych z ONW, które nie mogły liczyć na dofinansowanie z budżetu federalnego. W ramach tego programu można było uzyskać dofinansowanie lub tani kredyt na inwestycje budowlane i zakup maszyn²². Gospodarstwa z ONW początkowo były traktowane ulgowo i mogły uzyskać bardziej korzystne warunki kredytu. Zasada ta zmieniła się w 1997 roku, kiedy to ujednolicono zasady kredytowe, wprowadzając jedną 3-procentową stopę oprocentowania [Grässel 2001]. Główną cechą tego programu, odróżniającą go od pomocy finansowanej z budżetu federalnego, była możliwość ubiegania się o dofinansowanie zarówno przez

²⁰ Richtlinien der Bundesministers für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten für die Förderung von einzelbetrieblichen Investitionen in der Land- und Forstwirtschaft vom 1.1.1971 Nr IV B 1-4310 – 15/71 in der Fassung vom 3.5. 1972 Nr IV B 1-4310.

²¹ Jak wyliczył ówczesny bawarski minister rolnictwa H. Eisenmann, wprowadzone zasady selektywnego wsparcia gospodarstw, umożliwiały dofinansowanie jedynie 10% bawarskich rolników. Pozostałe 90% nie spełniało wymaganych kryteriów [Eisenmann 1979]. Gospodarstwa mogłyby osiągnąć wymagane wielkości, tylko wtedy jeśli ich liczba zmniejszyłaby się z 380 000 do 40 000 plus ewentualnie powstałoby około 8000 zrzeszeń gospodarstw. Przy takiej ich liczbie mogłyby one spełniać kryteria gospodarstw „zdolnych do rozwoju” [Wüst, Pelhak 1986].

²² W ramach BAK (po wygaśnięciu programu „urlop w gospodarstwie”) mogły być też finansowane inwestycje związane z tworzeniem zaplecza turystycznego w gospodarstwach rolnych [Grässel 2001].

gospodarstwa jedno-, jak i dwuzawodowe [Wegweiser 1986, 1995]. Bawaria uruchomiła też własny program inwestycyjny na budowę płyt obornikowych i zbiorników na gnojownicę (niem. *Gülleprogramm*). Dzięki odpowiedniej ilości miejsca do jej przechowywania mogłaby być ona gromadzona, a potem wykorzystywana w momencie największego zapotrzebowania [Grässel 2001; Wegweiser 1986]. Formą pomocy dla bawarskich gospodarstw rolnych są też programy wspierające gospodarstwa produkujące produkty wysokiej jakości. Bawarskie Ministerstwo Rolnictwa już w 1985 roku wprowadziło znak jakości dla bawarskich produktów rolnych – „jakość z Bawarii – gwarancja pochodzenia” (niem. *Qualität aus Bayern – garantierte Herkunft*). Znak ten miał się kojarzyć z wysoką jakością i bezpieczeństwem kupowanych produktów. Prawo do przyznawania tego znaku miały licencjonowane organizacje rolnicze. Kolejnym krokiem było wprowadzenie w 1994 roku specjalistycznych znaków gwarancji jakości najpierw dla wołowiny, a potem także dla innych mięs. Warunkiem ubiegania się o te znaki jest uczestnictwo w programie „otwarta obora” (niem. *Offene Stalltür*). W 1996 roku wprowadzono jeszcze znak gwarantujący pochodzenie produktu z gospodarstwa ekologicznego – „Jakość ekologiczna – gwarantowana z Bawarii” (niem. *Öko-Qualität, garantiert aus Bayern*) [Grässel 2001]. W ślad za znakami jakości szło odpowiednie wsparcie dla gospodarstw uczestniczących w tych programach. Dofinansowywano między innymi marketing bezpośredni, udział w targach rolniczych, a także działania marketingowe na poziomie regionalnym [Leistungsbilanz 2003].

Bawaria wspiera też swoich rolników poprzez dofinansowanie przetwórstwa rolno-spożywczego. Największe znaczenie ma tu „bawarski program kredytowy dla przetwórstwa rolno-spożywczego” (niem. *Bayerisches Agrarkreditprogramm für die Ernährungswirtschaft*). W latach osiemdziesiątych XX wieku jego celem było umożliwienie lepszego dostosowania przetwórstwa do potrzeb rynku i podniesienie jakości sprzedawanych produktów, co miało zwiększyć ich konkurencyjność. W ramach programu dofinansowywano inwestycje służące poprawie warunków przechowywania i przetwarzania produktów rolnych, inwestycje związane z wytworzeniem nowego produktu spożywczego, a także przedsięwzięcia służące zmniejszeniu zużycia energii. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku lista dofinansowywanych inwestycji wydłużyła się o przedsięwzięcia służące ograniczeniu działań niepożądanych dla środowiska w wyniku procesu przetwórczego. Od początku XXI wieku wsparcie przetwórstwa odbywa się w ramach wspierania struktury rynku (wzmocnienie rolników w łańcuchu handlowym). Cele tego wsparcia nie zmieniły się, dodano tylko inwestycje związane z poprawą warunków pracy [Leistungsbilanz 2003].

Przedstawiona polityka wsparcia inwestycyjnego gospodarstw rolnych pokazuje, jak Bawaria reagowała na europejską politykę selektywnego wsparcia gospodarstw. Od lat siedemdziesiątych XX wieku celem bawarskich polityków stało się neutralizowanie niekorzystnej dla bawarskich obszarów wiejskich polityki, prowadzonej na szczeblu europejskim. W związku z tym bawarskie środki przeznaczone były głównie na inwestycje w gospodarstwa mniejsze i dwuzawodowe, dzięki czemu spowalniano zmiany strukturalne.

4.4. Ochrona środowiska i krajobrazu

Pierwszą zapowiedzią prośrodowiskowego nastawienia bawarskich polityków było wprowadzenie (w 1953 roku) obowiązku tworzenia „planu krajobrazowego” (niem. *Landschaftsplan*) przy przeprowadzaniu procedury porządkowania przestrzeni wiejskiej (ustawa federalna nie określała tego obowiązku – była to inicjatywa bawarskich decydentów). Plan taki określał wizję zagospodarowania przestrzennego całej wsi po przeprowadzeniu proponowanej procedury [Magel 1986]. Miał on na celu ochronę przyrody i krajobrazu [Schneeberger 1986]. Ustawa nie precyzowała, w jaki sposób cel ten ma być osiągnięty, pokazywała jednak ekologiczne nastawienie bawarskich polityków. Kolejnym działaniem, które pomagało w Bawarii utrzymać przyrodniczy charakter miejscowości wiejskich był konkurs „Nasza wieś ma ładniej wyglądać”, ogłoszony w 1960 roku. Zasluguje on na uwagę, ponieważ już wówczas pomagał on neutralizować negatywne skutki programów scaleńiowych i przedsięwzięć służących intensyfikacji rolnictwa. Konkurs miał na celu poprawę wizerunku wsi. Ale, co ważne, chodziło tu głównie o wizerunek przyrodniczy. W skrócie można powiedzieć, że im w danej miejscowości było więcej zieleni, tym miała ona większe szanse na zwycięstwo [Bauer, Matt 1994].

Troska o utrzymanie krajobrazu z czasem nabierała w Bawarii coraz większego znaczenia. Rezygnowanie z rolniczego zagospodarowania części użytkowanej dotychczas ziemi, które obserwowano w całej Europie Zachodniej, dla Bawarii mogło być szczególnie dotkliwe. Po pierwsze, dlatego że rolnictwo kształtowało atrakcyjny estetycznie krajobraz – było to istotne w regionie, który utrzymywał się także z turystyki. Po drugie, ze względu na trudne warunki gospodarowania, odchodzenie od rolnictwa mogło przybierać charakter bardziej masowy niż na innych terenach [Görgmaier 1974; *Der Bayerische Weg* 1978]. Dlatego sformułowana w latach siedemdziesiątych XX wieku „bawarska droga rozwoju”, wyrażona głównie poprzez ustawę o wsparciu bawarskiego rolnictwa z 1970 roku (niem. *Gesetz zur Förderung der bayerischen Landwirtschaft*), zobowiązywała nie tylko do ochrony, utrzymania, ale

także do poprawy stanu środowiska i krajobrazu rolniczego na obszarach wiejskich [Schneeberger 1986]. Wyrazem realizacji tego zobowiązania było przyjęcie kilku programów i dokumentów. Przede wszystkim w 1973 roku weszła w życie bawarska ustawa o ochronie przyrody, utrzymaniu krajobrazu i wypoczynku na łonie natury (niem. *Gesetz über den Schutz der Natur, die Pflege der Landschaft und die Erholung in der Freien Natur* GVBl. S. 437). Wprowadzała ona obowiązek utrzymania krajobrazu rolniczego (niem. *Duldungspflicht*). Zapis ten dotyczył terenów lub gospodarstw, dla których rolnictwo przestało być rentowne i groziło im odłogowanie, a w konsekwencji zarastanie. Aby temu przeciwdziałać właściciel gospodarstwa dostawał środki publiczne na sfinansowanie działań uniemożliwiających naturalną sukcesję. Najczęściej proponowano takim gospodarstwom prowadzenie ekstensywnego wypasu owiec lub bydła. Jednak w sytuacji, gdy wypas był bardzo kosztownym sposobem utrzymania krajobrazu rolniczego, możliwe było pielęgnacyjne koszenie łąk przez właściciela, które było finansowane z pieniędzy publicznych. Oznaczało to, że właściciel gospodarstwa dostawał wynagrodzenie za utrzymanie krajobrazu, mimo że nie prowadził na tym terenie działalności rolniczej. Oczywiście takie działanie podejmowane było tylko wówczas, gdy wszystkie inne formy pomocy publicznej (na poziomie europejskim, federalnym, bawarskim) nie były w stanie zagwarantować rentowności w prowadzeniu gospodarstwa, a utrzymanie krajobrazu rolniczego było konieczne ze względu na ochronę środowiska lub utrzymanie walorów estetycznych terenu (np. wąskie doliny rzek) [Der Agrarleitplan 1974; Görgmaier 1974]. Narzędziem służącym do realizacji tej ustawy były plany zagospodarowania rolniczego i leśnego (niem. *Agrarleitpläne, Waldfunktionspläne*), powstające dla wydzielonych obszarów planistycznych²³. Obszary te dzielono na kategorie w zależności od ich uwarunkowań naturalnych i strukturalnych, a następnie proponowano formę ich zagospodarowania. Planowane rozwiązania najpierw funkcjonowały jako rozwiązania modelowe na wybranych terenach. Te rozwiązania, które się sprawdziły były stosowane także na innych terenach²⁴ [Der Agrarleitplan 1974].

²³ Konieczność tworzenia takich planów była wcześniej przewidziana w bawarskiej ustawie rolnej (art. 21) i w ustawie o planowaniu przestrzennym z 6 lutego 1970 roku [Görgmaier 1974].

²⁴ Wyróżniano następujące kategorie terenów: o przeznaczeniu rolniczym, gdzie rolnictwo może być rentowne (dla tych terenów zalecane mogło być przeprowadzenie scalania gruntów, jeśli zła struktura rolna mogła być przyczyną porzucania rolnictwa). Przestrzeń produkcyjna nadawała się pod rolnicze zagospodarowanie, więc uważano, że warto inwestować w poprawę struktury; tereny pod ekstensywną gospodarkę rolną; tereny, które należy wyłączyć spod rolniczego zagospodarowania (rolnictwo jest nierentowne, a utrzymanie rolniczego krajobrazu nie jest konieczne ani ze względów przyrodniczych, ani estetycznych); tereny, na których należy

Istotne znaczenie dla ochrony rolniczego krajobrazu miał bawarski program rozwoju gospodarstw z przewagą użytków zielonych (niem. *Grünlandprogramm* – „zur Entwicklung leistungsfähiger Grünland- und Futterbaubetriebe”), przyjęty 18 lutego 1972 roku. Celem tego programu było wsparcie gospodarstw, które były niejako zdane na chów bydła. Zdecydowana ich większość nie kwalifikowała się do uzyskania pomocy rozwojowej na poziomie federalnym. Istniała w związku z tym groźba ich zaniku, a przez to też istotnej zmiany krajobrazu. W ramach programu przyznawana była między innymi: pomoc inwestycyjna, pomoc przy zmianie profilu działalności na ekstensywny chów bydła (porzucenie kierunku mlecznego przez właścicieli, którzy mogą znaleźć pracę poza rolnictwem), pomoc dla gospodarstw o dogodnych warunkach dla chowu bydła mlecznego (w dolinach), ułatwienie międzyregionalnego podziału pracy (latem wypas przez gospodarstwa na terenach o znacznym nachyleniu, zimą w gospodarstwach, które mają łatwiejszy dostęp do paszy – tereny równinne) [Görgmaier 1974]. Scalanie gruntów stawało się również w Bawarii coraz ważniejszym instrumentem ochrony środowiska. W ustawie o scalaniu gruntów (z 1953 roku) sformułowano trzy podstawowe cele: poprawę struktury agrarnej, odnowę wsi (poprawa infrastruktury) i ochronę krajobrazu. Jednak o ile pierwsze dwa cele były w latach siedemdziesiątych XX wieku finansowane z budżetu federalnego, o tyle cel trzeci Bawaria musiała finansować z własnych dochodów. Ochrona środowiska i krajobrazu w ramach procedury scalania gruntów mogła być realizowana poprzez: utrzymanie naturalnych zadrzewień śródpolnych i miedz, utrzymanie cieków wodnych i biotopów, podejmowanie zasadzeń w miejscach narażonych na erozję, ustalenie trwałych granic między lasami i polami, zniszczenie obiektów zagrażających środowisku [Görgmaier 1974]. Działania te miały preferencyjny sposób finansowania. O ile przy inwestycjach służących realizacji pierwszych dwóch celów ustawy o scalaniu gruntów można było uzyskać dofinansowanie pokrywające 40–60% kosztów, o tyle przy działaniach związanych z ochroną krajobrazu można było liczyć na pokrycie nawet 100% kosztów ze środków publicznych. Warto zaznaczyć, że w tej kategorii mieściły się też inwestycje w infrastrukturę turystyczną. Zakładano, że zwiększenie atrakcyjności turystycznej wymusi ochronę krajobrazu [Görgmaier 1974]. Z tych samych powodów przyjęto też program „Wypoczynek w gospodarstwie” (niem. *Urlaub auf dem Bauernhof*), sformułowany w bawarskim planie zagospodarowania przestrzennego (niem. *Landesentwicklungsprogramm Bayern*) w 1974 roku. W latach siedemdziesiątych XX wieku wiązano

podjąć działania dla ochrony krajobrazu rolniczego (rolnictwo nie jest rentowne, ale utrzymanie krajobrazu rolniczego jest zalecane ze względu na ochronę środowiska lub walory estetyczne terenu) [Der Agrarleitplan 1974].

z nim wielkie nadzieje. Popyt szacowano bardzo wysoko – 26% niemieckich rodzin chciałoby spędzić wakacje w gospodarstwie. Uważano, że ta forma zarobkowania pomoże w utrzymaniu wielu rodzin rolniczych, które dzięki temu nie zdecydują się na porzucenie rolnictwa²⁵ [Görgmaier 1974].

W latach osiemdziesiątych XX wieku, problemy ochrony środowiska zaczęły być dostrzegane także na poziomie europejskiej polityki rolnej. W 1985 roku przyjęto dziesięcioletni program poprawy struktury rolnej (797/85/EWG). Po raz pierwszy jednym z trzech jej nadrzędnych celów (obok wzrostu wydajności i poprawy struktury gospodarstw) była ochrona zasobów naturalnych w rolnictwie [Buchowiecki 1991]. Reforma MacSharry'ego z 1992 roku wprowadziła finansowanie programów rolnośrodowiskowych, które miały zachęcać do ekstensyfikacji produkcji, ochrony środowiska i krajobrazu. Stała się ona trwałą formą wsparcia rolników w wypełnianiu ich funkcji „strażników” środowiska i krajobrazu. Zapisy Agendy 2000, ustanawiające funkcjonowanie drugiego filaru WPR, także przewidywały wsparcie działań prośrodowiskowych, a przyjęty w 2003 roku nowy system dopłat dla rolników, uzależniał ich wypłatę od przestrzegania zasad wzajemnej zgodności (ang. *cross-compliance*), wymuszających takie gospodarowanie, które nie pogarsza stanu środowiska naturalnego [Szumski 2007].

Wzmocnienie aspektu ekologicznego w europejskiej polityce wobec wsi i rolnictwa było dla Bawarii niewątpliwie korzystne, mimo że nadal często to Bawaria najpierw wprowadzała odpowiednie instrumenty, a dopiero po jakimś czasie stawały się one także częścią WPR i dzięki temu mogły być współfinansowane z unijnego budżetu. Tak było też w przypadku programów rolnośrodowiskowych. Już w 1986 roku bawarski rząd proponował zawarcie „stuletniej umowy” (niem. *Jahrhundert Vertrag*), której celem było utrzymanie rodzinnego modelu rolnictwa. Postulowano wyznaczenie granicy liczby pogłowia zwierząt, przypadającej na jeden ha UR, a także zmniejszenie intensywności upraw (nawozy itp.). Pomysły te znalazły wyraz w przyjętym w 1988 roku bawarskim programie rolnośrodowiskowym (niem. *Kulturlandschaftsprogramm* – KULAP²⁶) [Grässel 2001]. KULAP składa się z trzech części. Część A dotyczy wsparcia ekstensywnej produkcji (w tym produkcji

²⁵ W ramach tego programu Bawaria dofinansowywała budowę, rozbudowę i wyposażenie pokoi (do ośmiu), kuchni, łazienki itp. Można było uzyskać zwrot 40% kosztów (ale nie więcej niż 5000 DM) w gminach uznanych za atrakcyjne turystycznie (cały obszar badawczy), a do 50% (ale nie więcej niż 10 000 DM) w gminach o wysokiej atrakcyjności turystycznej (część obszaru badawczego) [Görgmaier 1974]. Była to dość wysoka kwota dofinansowania, biorąc pod uwagę, że średni roczny dochód gospodarstw na terenach górskich i podgórskich sięgał około 5000 DM [10 Jahre Förderung 1968].

²⁶ W polskiej literaturze spotyka się tłumaczenie nazwy tego programu jako Bawarski program ochrony krajobrazu [por. Sroka, Pieniądz 2008]. Ze względu jednak na jego podobień-

ekologicznej) i może być, przy spełnieniu odpowiednich warunków, stosowana na terenie całej Bawarii (dyrektywa 2078/92/EWG). Celem części B jest wsparcie gospodarowania na halach, łąkach i pastwiskach poprzez dofinansowanie budowy szafasów, ścieżek, zakup kosiarek. W ramach części C finansowane były działania związane bezpośrednio z ochroną krajobrazu – nowe nasadzenia w miejscach szczególnie narażonych na erozję, sadzenie krzewów i drzew owocowych, przekształcanie gruntów ornych w użytki zielone [Grässel 2001]. Obserwując ewolucję KULAP (szczególnie części A) widać, że zaostrzały się jego standardy, a jednocześnie rósł poziom dofinansowania dla tych, którzy nadal decydowali się je spełniać. Oznaczało to konieczność wyboru między prawdziwie ekstensywnymi formami produkcji, które mogą się opłacać tylko przy dużej skali działalności lub dużym dofinansowaniu, a utrzymaniem dochodu z rynku, który może być satysfakcjonujący tylko przy odpowiedniej intensywności produkcji [*Leistungsbilanz* 2003]. Bawarski program rolnośrodowiskowy należy do jednego z bardziej rozbudowanych w Unii Europejskiej. Średnia wielkość dofinansowania (64 euro/1 ha UR) jest najwyższa spośród niemieckich landów. Wysoki jest też stopień wykorzystania tej formy pomocy. W 2002 roku około 50% UR Bawarii kwalifikowało się jako obszary o ekstensywnych formach gospodarowania [*Leistungsbilanz* 2003]. Poza programem rolnośrodowiskowym Bawaria wprowadziła w latach dziewięćdziesiątych XX wieku dodatkowe finansowanie gospodarstw decydujących się na ekstensywne formy produkcji w ramach systemu umów środowiskowych. Umowa taka była zawierana między właścicielem gospodarstwa a urzędem ochrony środowiska. Rolnik zobowiązywał się w ten sposób do rezygnacji z konkretnych metod produkcji, niekorzystnych dla środowiska. Zobowiązania te mogły dotyczyć zarówno chowu, jak i uprawy. Cechą charakterystyczną tych umów była znaczna szczegółowość ich zapisów. Każde podejmowane działanie (np. transport zwierząt na wypas) lub jego zaniechanie (na przykład zaprzestanie wyrzucania obornika) miało określoną wartość finansową i oznaczało konkretny zysk dla gospodarstwa [*Wegweiser* 1995].

Warto odnotować, że propagowanie przez Bawarię ekstensywnego i ekologicznego rolnictwa znalazło swój wyraz także w działaniach badawczych i edukacyjnych. Założono specjalistyczne centrum badawczo-edukacyjne rolnictwa ekologicznego w Kringell (koło Pasawy), w szkole ogrodniczej w Bambergu otworzono kierunek rolnictwo ekologiczne; powstało też technikum rolnicze w Landshut o specjalizacji rolnictwo ekologiczne; utworzono instytut rolnictwa ekologicznego i ochrony gruntów w ramach Regionalnego

stwo do funkcjonujących obecnie programów rolnośrodowiskowych w tej pracy zdecydowano się na takie tłumaczenie.

Instytutu Rolnictwa (niem. *Landesanstalt für Landwirtschaft*) [*Leistungsbilanz* 2003]. To pokazuje, jak duże nadzieje Bawaria wiąże z tą formą produkcji i jak profesjonalnie podchodzi do jej rozwoju.

Opisane tutaj działania podejmowane przez bawarskich polityków świadczą o tym, jak szybko w Bawarii dostrzeżono wagę ochrony środowiska i krajobrazu dla rozwoju jej obszarów wiejskich. Tak jak w przypadku polityki wsparcia inwestycji w małych gospodarstwach, tak i tutaj, region ten decydował się na własną drogę.

4.5. Wsparcie gospodarstw dwuzawodowych i zrzeszeń rolniczych

Utrudnione warunki gospodarowania w połączeniu z coraz lepszymi możliwościami znalezienia pracy poza rolnictwem, stymulowały powstawanie gospodarstw dwuzawodowych. Bawarscy politycy uważali, że to właśnie ten typ gospodarstw może okazać się bardziej stabilny niż gospodarstwa jednozawodowe i gwarantować rolnicze wykorzystanie ziemi. W 1973 roku gospodarstwa dwuzawodowe gospodarowały na 56% bawarskich użytków rolnych. Argumentem za wspieraniem gospodarstw dwuzawodowych było także przekonanie, że w mniejszym stopniu przyczyniają się one do powstania nadprodukcji niż gospodarstwa żyjące wyłącznie lub głównie z rolnictwa. Uważano, że obserwowany ciągle wzrost produkcji (na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku około 2–3% rocznie na terenie Wspólnoty Europejskiej) jest głównie wynikiem działalności dużych gospodarstw nastawionych na intensywną produkcję. Gospodarstwa dwuzawodowe funkcjonują pod mniejszą presją zwiększania produkcji, a jednocześnie gwarantują rolnicze zagospodarowanie ziemi [*Der Bayerische Weg* 1978]. Dlatego z takim niepokojem przyjęto opisaną wcześniej dyrektywę wprowadzającą zasadę „selektywnego wsparcia gospodarstw”, zgodnie z którą gospodarstwo zdolne do rozwoju musiało być prowadzone przez osobę, dla której rolnictwo było głównym źródłem utrzymania. Dla Bawarii oznaczało to praktycznie automatyczny upadek licznych gospodarstw dwuzawodowych [Eisenmann 1979; Wüst, Pelhak 1986].

Bawaria, chcąc przeciwdziałać upadkowi gospodarstw dwuzawodowych, wprowadzała własne instrumenty wsparcia ich funkcjonowania. Poza opisanymi wcześniej działaniami służącymi ochronie środowiska i krajobrazu, które także pośrednio były pomocą dla gospodarstw mniejszych, dwuzawodowych, ustawa o wsparciu bawarskiego rolnictwa z 1970 roku, gwarantowała dofinansowanie zrzeszeń rolniczych, dostosowanie programów doradztwa rolniczego do właścicieli tej grupy gospodarstw oraz stworzenie zawodu „pra-

cownika zastępczego”, który pomagał właścicielowi lub jego żonie w prowadzeniu gospodarstwa. W gospodarstwach dwuzawodowych często praca spoczywała głównie na kobiecie. W przypadku jej choroby, czy urodzenia dziecka, nie miał jej kto zastąpić. Istnienie takich służb stwarzało tę możliwość. Z bawarskiego budżetu było finansowane 80% kosztów osobowych i 50% kosztów pośrednich pracy tych osób. Taka sama zasada finansowania dotyczyła powstających zrzeszeń [Görgmaier 1974]. Dużym wsparciem dla gospodarstw małych i dwuzawodowych był też omówiony wcześniej bawarski program kredytów rolniczych (z 1978 roku).

Ciekawym rozwiązaniem, pośrednio wspierającym gospodarstwa, które nie były w stanie utrzymywać się wyłącznie z rolnictwa, było rozszerzenie możliwości działania zrzeszeń rolniczych. Nowelizacja ustawy o wspieraniu bawarskiego rolnictwa z 1994 roku dawała kółkom maszynowym możliwość tworzenia spółek-córek. Miały one prawo świadczyć różne usługi. Najczęściej były to prace leśne, pielęgnacja krajobrazu czy usługi dla gminy (na przykład odśnieżanie). To rozszerzenie działalności zrzeszeń rolniczych stało się łatwą do wprowadzania w życie formułą dywersyfikacji źródeł dochodu na terenach wiejskich [Grässel 2001].

4.6. Edukacja i doradztwo

Rozwój szkolnictwa i doradztwa leży tradycyjnie głównie w kompetencjach niemieckich landów. Na początku lat pięćdziesiątych XX wieku ponad 25% budżetu bawarskiego ministerstwa rolnictwa przeznaczone było na rozwój szkół i ośrodków doradztwa rolniczego na obszarach wiejskich. Głównym celem było stworzenie w każdym bawarskim okręgu (143) jednego ośrodka doradztwa. W 1957 roku było ich 138, można zatem uznać, że cel został osiągnięty. Drugie miejsce w budżecie ministerstwa rolnictwa Bawarii do 1970 roku stanowiły wydatki na umożliwienie rolnikom dostępu do nowoczesnych zdobyczy nauki w dziedzinie upraw i chowu. Zadanie to nie sprowadzało się tylko do dostarczania rolnikom jak najlepszego materiału rozrodczego i siewnego, ale także polegało na zapoznawaniu ich z nowoczesną wiedzą dotyczącą produkcji roślinnej i zwierzęcej [Eichmüller 1997].

Od 1956 roku rozwój szkolnictwa i doradztwa był finansowany także w ramach „Zielonych Planów”. W latach ich obowiązywania (1956–1965) wybudowano 16 rolniczych instytutów badawczych i zbudowano lub zmodernizowano 37 szkół rolniczych. Dzięki tym inwestycjom liczba uczniów tych placówek wzrosła z 1600 w 1956 roku do 4419 w 1965 roku, czyli prawie trzykrotnie. W roku 1963 Bawaria wprowadziła w życie plan rozwoju szkolnictwa (niem. *Schulentwicklungsplan*), którego głównym celem było

zwiększenie liczby szkół ponadpodstawowych na obszarach wiejskich. Jak podaje A. Eichmüller w latach 1961–1963 udział dzieci z rodzin rolniczych w szkołach średnich wynosił 10–11%, w latach 1965–1968 było to już 14–16% (przy jednoczesnym zmniejszaniu się liczby rodzin rolniczych) [Eichmüller 1997]. Istotne było także wprowadzenie możliwości kształcenia w zawodzie „zastępcy właściciela gospodarstwa” lub „pomocy gospodyni” (niem. *Betriebshelfer, Dorfhelferin*). Były to zawody, które miały umożliwić rolnikom i ich żonom zatrudnianie fachowej pełnoetatowej pomocy na wypadek choroby, kalectwa czy śmierci. Wprowadzenie tego zawodu służyło podniesieniu jakości życia rolników i ich poczucia bezpieczeństwa [10 Jahre Förderung].

4.7. Polityka wobec obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania

Początkowo działania związane ze wsparciem rolnictwa na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) były finansowane w ramach bawarskiego programu pomocy obszarom granicznym (niem. *Bayerischer Grenzhilfe Programm*). Jednak dzięki silnemu lobbowaniu bawarskich polityków (ONW stanowiły w 1961 roku 38,4% bawarskich użytków rolnych), od 1961 roku część środków z „Zielonych Planów” przeznaczana była na ten cel [Die Vorbelastung 1962]. Dlatego możliwe było przyspieszenie przemian strukturalnych na tych terenach. Podejmowano tam te same inicjatywy co na pozostałych obszarach (scalanie gruntów, budowę dróg, elektryfikację, działania melioracyjne, przenoszenie gospodarstw na skraj wsi), ale mogły one uzyskać większe dofinansowanie. Było to konieczne nie tylko ze względu na trudniejszą sytuację finansową mieszkańców terenów upośledzonych, ale także na często wyższe koszty inwestycji infrastrukturalnych (niekorzystne ukształtowanie terenu, luźniejszy układ zabudowy) [10 Jahre Förderung 1968]. W 1961 roku na działania podejmowane na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania przeznaczono 70 mln DM (w ramach „Zielonych Planów”). Bawaria otrzymała prawie połowę tej kwoty [Eichmüller 1997].

Od lat siedemdziesiątych XX wieku pojawiły się nowe instrumenty wspierające ONW. Z jednej strony były to opisane wcześniej programy służące ochronie środowiska i krajobrazu, które często znajdowały zastosowanie właśnie na obszarach upośledzonych rolniczo, z drugiej – było to poszerzone wsparcie ze strony polityki europejskiej. Znalazło ono wyraz we wspomnianej już dyrektywie (72/159/EWG), wprowadzającej dodatkowe (poza systemem „selektywnego wsparcia gospodarstw”) dopłaty dla gospodarstw z tych terenów, a następnie przyjęcie specjalnej dyrektywy (75/268/EWG), poświęconej tym terenom. Celem jej zapisów było umożliwienie kontynuowania działal-

ności rolniczej na tych terenach, utrzymanie minimalnej gęstości zaludnienia oraz ochrona środowiska naturalnego [Czykier-Wierzba 1998]. Tak sformułowane zadania oddawały to, o co Bawaria w swoich programach walczyła już dużo wcześniej. Dyrektywa nie oznaczała więc dla Bawarii wprowadzenia nowych rozwiązań dla obszarów ONW, ale obrazowała poparcie dla działań służących utrzymaniu kultury rolnej oraz gwarantowała współfinansowanie tych narzędzi przez Wspólnotę. Także zapisy Agendy 2000 przewidywały wypłacanie dodatków kompensacyjnych dla rolników z ONW [Czyżewski, Henisz-Matuszczak 2004; Szumski 2007].

Przedstawione główne obszary wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich pozwalają zidentyfikować priorytety bawarskiej polityki i określić jej charakter. Zwraca uwagę przede wszystkim to, jak szybko w Bawarii zaczęto dostrzegać potrzebę ochrony nie tylko kulturowego, ale także przyrodniczego charakteru wsi. Dofinansowanie tych działań przy realizacji procedur scalania gruntów, a następnie w ramach programów odnowy wsi ze środków bawarskich, jest na to najlepszym dowodem. Drugim filarem bawarskiej polityki stało się wsparcie gospodarstw mniejszych i dwuzawodowych, które były w dużej mierze wyłączone ze wsparcia na poziomie europejskim i federalnym. Poprzez pomoc inwestycyjną, specjalną ofertę doradztwa rolniczego, a także liczne programy służące ochronie krajobrazu rolniczego, gospodarstwa te otrzymywały dodatkową pomoc, co miało powstrzymać je przed porzucaniem rolnictwa. Nie można jednak zapominać, że o charakterze wsparcia rolnictwa i wsi w okresie 1950–2005 decydowały głównie działania podejmowane przez EWG, a następnie UE. Bawarska polityka pomocy małym gospodarstwom czy zachowania krajobrazu była jej uzupełnieniem, ale nie nadawała głównego tonu. Przeobrażenia bawarskich obszarów wiejskich pozostawały wypadkową naturalnych zmian rynkowych i działań podejmowanych na szczeblu europejskim, federalnym i regionalnym.

5. Przeobrażenia bawarskich obszarów wiejskich w latach 1950–2005

Prowadzona polityka wsparcia wsi i rolnictwa, w połączeniu ze zmianami rynkowymi, skutkowała widocznym przeobrażeniem bawarskich obszarów wiejskich. Ich analiza umożliwi ocenę wprowadzonych instrumentów wsparcia i pozwoli wyciągnąć wnioski do ewentualnego wykorzystania przez małopolską wieś. Tak jak zaznaczono w części metodologicznej, opis zmian, jakie zaszły w Bawarii w minionym pięćdziesięcioleciu opiera się na anali-

zie literatury i statystycznych danych wtórnych oraz na wnioskach z wywiadów pogłębianych przeprowadzonych w bawarskich gospodarstwach. Sfery funkcjonowania obszarów wiejskich zostaną omówione przy rozgraniczeniu trzech okresów drogi rozwoju bawarskich obszarów wiejskich. Pierwszy okres to lata 1950–1970, gdy przyjęto ustawę o wsparciu bawarskiego rolnictwa, która przeciwstawiała się europejskiej polityce selektywnego wsparcia gospodarstw. Drugi okres (lata 1970–1984) wyznacza data wprowadzenia kwot mlecznych, które miały znaczący wpływ na funkcjonowanie bawarskich gospodarstw rolnych, a jednocześnie zwiastowały zwrot w europejskiej polityce rolnej. Trzeci okres to lata 1984–2005, które cechowała dalsza ekologizacja produkcji i coraz szersze patrzenie na rozwój obszarów wiejskich.

5.1. Struktura obszarowa rolnictwa i zagospodarowanie terenu

Tak jak w całej Europie, tak i w Bawarii powojenne półwiecze cechował wyraźny spadek liczby gospodarstw rolnych i powiększanie ich powierzchni. Przeobrażenia te miały w Bawarii kilka cech charakterystycznych, które warto tutaj opisać, gdyż mogą one pojawiać się także w Małopolsce.

Skala i charakter zmian obszarowych bawarskich gospodarstw rolnych. W okresie 1950–1970 liczba gospodarstw rolnych w badanych gminach spadła o 30% [BGKS 1949/1950, BGS 1970] (w skali Niemiec wskaźnik ten wynosił 40% [Eichmüller 1997]). Porzucanie rolnictwa było możliwe dzięki opisywanemu wcześniej wzrostowi gospodarczemu, a co za tym idzie możliwości znalezienia pracy poza rolnictwem. Spadek liczby gospodarstw umożliwiał wzrost ich areалу. W badanych gminach średnia powierzchnia gospodarstwa wynosiła w 1972 roku 8,3 ha UR, czyli o około 3 ha więcej w stosunku do roku 1950. Nadal była to mała wielkość w porównaniu ze średnią dla Niemiec (11,7 ha UR) [Bayerische Gemeindedaten 1973; Seidl 1995]²⁷.

Z przeprowadzonych wywiadów wynika, że porzucanie rolnictwa w tym okresie było wywołane głównie pozytywnymi zmianami na rynku pracy, a nie przekonaniem o niepewnej przyszłości własnego gospodarstwa. Świadczy o tym skłonność do powiększania powierzchni gospodarstw, także w grupie gospodarstw najmniejszych. Oznacza to, że ich właściciele wierzyli w możliwość utrzymania się z rolnictwa przy odpowiednim zwiększaniu areалу. Zmiany powierzchni użytków rolnych badanych gospodarstw przedstawia tabela 7.

²⁷ Zmiany liczby i wielkości gospodarstw rolnych w badanych gminach i w Niemczech przedstawia załącznik 6.

Tabela 7. Wielkość gospodarstw rolnych w ha użytków rolnych w latach 1950 i 1970 z podziałem na grupy respondentów

	Rok	Wielkość powierzchni UR (ha) dla poszczególnych gospodarstw									
Grupa rolnicza	1950	10	10	15	20	20	20	20	24	28	33
	1970	14	18	40	20	20	23	30	34	38	33
Grupa dwuzawodowa	1950	3	6	7	7,2	10	10	13	16	20	35
	1970	5	6	7	7,2	15	20	33	18	20	35
Grupa nierolnicza (byli rolnicy)	1950	1,5	2,3	5	5	6,5	7	10	12	20	20
	1970	3	3,3	10	8	6,5	14	11,5	12	20	20

Pogrubieniem oznaczono gospodarstwa, których powierzchnia UR w 1950 roku nie przekraczała 10 ha i jednocześnie do 1970 roku zwiększyły one swój areal. Pokazuje to, jak powszechna była skłonność do powiększania powierzchni wśród małych gospodarstw.

Źródło: Opracowanie własne.

Powiększanie areалу gospodarstw następowało głównie poprzez dzierżawę. W latach pięćdziesiątych XX wieku około 99% gospodarstw bawarskich gospodarowało tylko na własnej ziemi. W 1971 roku, po okresie wzrostu arealu, odsetek dzierżawionych gruntów był znacznie wyższy i wynosił od 27 do 60% w zależności od okręgu [Eichmüller 1997]. Inną formą powiększania gospodarstwa (w latach 1950–1970), z której korzystali respondenci, było przenoszenie gospodarstwa na skraj wsi, gdzie była lepsza dostępność i wielkość parceli. Warunkiem dofinansowania (w ramach „Zielonych Planów”) takiego przedsięwzięcia było wykształcenie rolnicze właściciela oraz konieczność sprzedania swojej dotychczasowej własności sąsiednim gospodarstwom. Pięć badanych gospodarstw zdecydowało się na taką zmianę.

W okresie 1970–1984 zmiany struktury obszarowej miały mniejszą dynamikę niż w pierwszym powojennym dwudziestoleciu. Liczba gospodarstw spadła w badanych gminach o 10% [Bayerische Gemeindedaten 1973; Gemeindedaten 1984] (w Bawarii o 18%), w skali Niemiec spadek ten wyniósł 34% [Wüst, Pelhak 1986]. Także średnia powierzchnia gospodarstw pozostawała niższa niż w innych częściach kraju i wynosiła średnio dla badanych gmin 11,5 ha UR [Gemeindedaten 1984], przy średniej dla Niemiec 16,8 ha UR [Thiede 1990]. Choć w porównaniu z 1970 rokiem zmniejszył się w badanych gminach udział gospodarstw małych (w 1970 roku gospodarstwa do 5 ha stanowiły 62%), nadal był on ponad przeciętnie wysoki. Gospodarstwa do 5 ha UR stanowiły w 1983 roku ponad 34% wszystkich gospodarstw, a aż 81% gospodarstw nie miało więcej niż 20 ha UR [Gemeindedaten 1984]. Według G. Thiede obserwowany w Bawarii i Badenii-Wirtembergii duży udział

małych gospodarstw był w latach osiemdziesiątych XX wieku ewenementem na skalę północnej Europy. Tak duży ich odsetek miały tylko południowe regiony Francji [Thiede 1990].

Przeprowadzone wywiady potwierdzają umiarkowaną skalę przemian struktury obszarowej w tym okresie. Tylko 6 z 30 gospodarstw powiększyło swój areal. Powiększenie nie wynosiło więcej niż 10 ha. Z badań wynikało, że wolne tempo wzrostu powierzchni było wynikiem głównie zbyt niskiej podaży ziemi. Respondenci podkreślali, że chcieli zwiększać areal swojego gospodarstwa, ale w tym okresie stosunkowo mało gospodarstw porzucało rolnictwo. Najmniejsze gospodarstwa zrezygnowały już wcześniej z produkcji, a sytuacja finansowa w rolnictwie była jeszcze na tyle dobra, że pozostałe nie miały motywacji do całkowitego porzucania rolnictwa. Dowodem na rosnący popyt na ziemię rolniczą w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia, przy jednocześnie ograniczonej jej podaży, potwierdzają ówczesne ceny ziemi. W 1974 roku cena 1 ha UR kosztowała w Bawarii prawie 10 000 euro (średnio w Niemczech 8500). W 1984 roku średnia dla Bawarii była już o 70% wyższa od średniej dla Niemiec (Bawaria ponad 33 000, Niemcy 19 500 euro) [Bayerischer Agrarbericht 2006].

Przyczyn spowolnienia tempa zmian struktury obszarowej, przy wciąż rosnącej cenie ziemi rolniczej, można by szukać w osłabieniu koniunktury gospodarczej w tym okresie, skutkującej trudnościami w znalezieniu pracy pozarolniczej. Wydaje się jednak, że w przypadku Bawarii to polityka, a nie sytuacja gospodarcza, miała decydujące znaczenie dla takiego obrazu zmian. Wskazuje na to kondycja gospodarstw dwuzawodowych. O ile liczba gospodarstw jednozawodowych zmniejszała się mniej więcej w takim samym tempie, jak w innych częściach Niemiec (w okresie 1971–1987 spadek o 67%), o tyle liczba gospodarstw dwuzawodowych spadła w tym samym czasie o 8% (w okresie 1981–1987 wykazała wręcz 0,5% wzrostu). W żadnym innym regionie Niemiec gospodarstwa dwuzawodowe nie rozwijały się w takim tempie²⁸. Szacuje się, że przejmowały one około połowy użytków rolnych z gospodarstw jednozawodowych [Bayerischer Agrarbericht 2006; Grässel 2001]. To właśnie ich liczebność decydowała o ogólnie wolniejszym, niż gdzie indziej, spadku liczby gospodarstw. Zjawisko to dowodzi, że niechęć do porzucania rolnictwa nie wynikała z lęku o możliwość znalezienia zatrud-

²⁸ Podobna sytuacja dotyczyła gospodarstw z ONW. Średnia wysokość dofinansowania na jeden ha UR ONW była w Bawarii w okresie 1970–1984 wyższa niż w innych regionach (poza Badenią-Wirtembergią). Wynikiem wysokiego dofinansowania był najniższy spośród wszystkich landów spadek liczby gospodarstw na ONW. Ich liczba malała wolniej niż dla ogółu gospodarstw, co też było wyjątkowe w porównaniu z innymi regionami Niemiec [Grässel 2001].

nienia poza rolnictwem, skoro większość gospodarstw stawiała się w tym czasie gospodarstwami dwuzawodowymi. Oznacza to, że mimo znalezienia pracy pozarolniczej właściciele gospodarstw (w przeciwieństwie do swoich kolegów z innych części Niemiec) nie decydowali się na porzucenie rolnictwa. Wskazuje to z jednej strony na silne tradycje rolnicze i przywiązanie do ziemi, z drugiej – na skuteczność bawarskiej polityki wsparcia gospodarstw mniejszych i dwuzawodowych. Polityka ta sztucznie ograniczała podaż ziemi rolniczej. Podejście takie pomagało utrzymać tradycyjny rolniczy krajobraz, ale jednocześnie uniemożliwiało wzrost gospodarstwom najbardziej efektywnym, nastawionym na życie z rolnictwa. Jest to zjawisko o tyle ciekawe, że może ono mieć miejsce także w Małopolsce. Silne przywiązanie do ziemi, wspierane finansowymi zachętami do utrzymania rolnictwa, może prowadzić do sztucznego spowolnienia zmian strukturalnych, skazując wszystkie gospodarstwa regionu na brak możliwości intensyfikacji rolnictwa.

Tak niskie tempo zmian strukturalnych nie utrzymało się w okresie 1984–2005. W badanych gminach liczba gospodarstw rolnych spadła o 45%, a średnia wielkość gospodarstwa wzrosła prawie dwukrotnie (do 20,8 ha UR) [*Bayerische Gemeindedaten* 2004; *Gemeindedaten* 1984], choć należy dodać, że nadal jest to ponad dwa razy mniej niż średnio dla Niemiec, gdzie średnia powierzchnia gospodarstwa wynosiła w 2005 roku 46 ha UR [*Bayerischer Agrarbericht* 2006]. Przeprowadzone wywiady potwierdzają silną tendencję do powiększania gospodarstw w ostatnim dwudziestoleciu, jednak głównie wśród gospodarstw jednozawodowych. Spośród 10 gospodarstw jednozawodowych 7 zdecydowało się na powiększanie areału. Wśród gospodarstw dwuzawodowych były to tylko cztery gospodarstwa (z dziesięciu), a wzrost powierzchni był mniejszy niż w przypadku gospodarstw jednozawodowych. Wskazuje to na coraz wyraźniejszy rozdział gospodarstw nastawionych na „życie z rolnictwa” i tych, które nie zamierzają w nie inwestować.

Przyspieszenie zmian strukturalnych w rolnictwie w ostatnim okresie może mieć dwie główne przyczyny. Z jednej strony może wynikać z pogarszającej się sytuacji finansowej rolnictwa (głównie spadek cen mleka i ograniczona podaż kwot mlecznych), z drugiej wskazywać na coraz trudniejsze godzenie pracy pozarolniczej z pracą w gospodarstwie (konieczność dalekich dojazdów do pracy i coraz mniej możliwości pracy zmianowej – najłatwiejszej do pogodzenia z rolnictwem), co zwiększa skłonność do jego porzucania. Wydaje się więc, co może mieć znaczenie dla przewidywania rozwoju małopolskich obszarów wiejskich, że tempo zmian struktury rolnictwa na obszarach z rozdrobnioną strukturą agrarną zależy w dużej mierze od zasadności ekonomicznej utrzymywania gospodarstw dwuzawodowych. Gdy praca pozarolnicza przestaje dać się godzić z pracą w gospodarstwie, może to skutkować większą

skłonnością do przekazywania jej rozwojowym gospodarstwom jednozawodowym.

Mimo obserwowanego wzrostu skłonności do porzucania rolnictwa w ostatnim dwudziestoleciu, w Bawarii utrzymuje się wysoka cena rolniczej ziemi, choć nie odbiega ona już tak znacznie (jak w latach siedemdziesiątych XX wieku) od średniej dla Niemiec. Cena 1 ha UR w Bawarii wynosiła w 2004 roku 22,5 tys. euro. Wyższa była w Nadrenii-Westfalii, a średnia dla Niemiec wynosiła 16 tys. euro [Bayerischer Agrarbericht 2006]. Właściciele gospodarstw jednozawodowych twierdzili jednak, że na ogół zakup ziemi rolniczej jest niemożliwy, niezależnie od jej ceny. Przyczynę tak dużej niechęci do sprzedaży ojcowizny respondenci widzieli nie tylko w silnym przywiązaniu do niej, ale także w przekonaniu o rosnącym znaczeniu biopaliw. Ze względu na utrudniony obrót rolniczą ziemią, dominującą formą powiększania gospodarstw pozostaje dzierżawa.

Oceniając przebieg zmian struktury obszarowej bawarskiego rolnictwa, należy zaznaczyć, że widoczny jest spadek udziału powierzchni rolniczej w powierzchni badanych gmin. O ile w okresie do 1970 roku udawało się utrzymać odsetek powierzchni wykorzystywanej rolniczo, o tyle w latach 1970–2005 nastąpił jego spadek z 53 do 46% [Bayerischer Agrarbericht 2006]. Oznacza to, że liczne instrumenty, wspierające utrzymanie rolniczego krajobrazu, nie są w stanie całkowicie powstrzymać tendencji zmniejszenia powierzchni użytkowanej rolniczo.

Charakter i znaczenie scalania gruntów dla bawarskich gospodarstw rolnych. Istotny wpływ na zmianę struktury obszarowej i charakter bawarskiego rolnictwa miały przedsięwzięcia scaleniowe. Zgodnie z wypowiedziami respondentów, szczególnie do 1970 roku to właśnie te programy, a nie możliwość dzierżawy gruntów od porzucających rolnictwo gospodarstw, czy program przenoszenia gospodarstw na skraj wsi, decydowały o wzroście konkurencyjności ich gospodarstw. O tak istotnym znaczeniu komasacji gruntów dla opłacalności produkcji rolnej mówili prawie wszyscy respondenci (poza dwoma wyjątkami, gdzie wieś składa się z jednego gospodarstwa i nie było potrzeby scalania gruntów). Potwierdziło je też badanie przeprowadzone w 1989 roku, mierzące wpływ programów scalania gruntów na funkcjonowanie bawarskich gospodarstw rolnych [Der Einfluss 1989]²⁹. Wnioski z tego badania oraz czynniki wymieniane przez rozmówców, wskazują co zadecydowało o skuteczności przeprowadzanych zmian, a mianowicie:

- **Poprawa rozłogu pól.** Jak wspomniano wcześniej, Bawarię cechowało duże rozczłonkowanie i oddalenie pól należących do jednego gospodar-

²⁹ Zbadano 43 gospodarstwa dobrane celowo z całej Bawarii.

stwa. Scalanie przyniosło zatem zmiany na olbrzymią skalę. Najbardziej odczuwalne przemiany w liczbie pól, na jakie wskazywali rozmówcy, to: z 40 działek na 1, z 16 działek na 3, z 16 działek na 4, z 20 działek na 4. Kilku rozmówców podało, że po scalaniu mieli 1 kawałek, ale nie pamiętali, ile mieli wcześniej. Warto zaznaczyć, że powiększenie pól było tak korzystną zmianą, że nawet ci właściciele gospodarstw, którzy w ramach tej procedury stracili część ziemi (do 10%) i tak oceniali pozytywnie przeprowadzone scalania. Z badania z 1989 roku wynika, że średnia wielkość jednej parceli w wyniku scalania wzrosła z 0,79 do 2,76 ha UR, czyli o 249%. Należy zaznaczyć, że poprawa rozłogu przyniosła większe korzyści gospodarstwom dwuzawodowym i małym (do 10 ha UR), ze szczególnie małymi rozproszonymi parcelami. Zmniejszenie odległości między parcelami było szczególnie istotne dla parceli poniżej 1 ha. Dochodowe znaczenie scalania było tym większe, im więcej parceli poniżej 1 ha posiadało dane gospodarstwo. Dla parceli powyżej 6 ha odległość między nimi miała mały wpływ na oszczędność nakładów i dochody gospodarstwa. Z badania wynika też, że powiększanie działek o powierzchni większej niż 3 ha UR w bardzo małym stopniu skutkuje wzrostem dochodów. Oznacza to, że nie ma konieczności tworzenia na siłę parceli większych niż 3 ha UR [Der Einfluss 1989].

- **Budowa dróg.** Nawet respondenci, których pola nie były scalane lub w niewielkim stopniu zmienili liczbę działek w wyniku scalania, oceniali proces porządkowania przestrzeni wiejskiej pozytywnie, ze względu na budowę tam dróg dojazdowych do pól.
- **Ochrona gruntów przed erozją głównie dzięki pracom melioracyjnym** [Der Einfluss 1989].
- **Dokładne rozpoznanie jakości gruntów i odpowiednie ustalenie potrzebnych form i poziomu nawożenia** – oszczędność kosztów, ochrona przed nadmiernym nawożeniem [Der Einfluss 1989].
- **Powiększenie wielkości zagrody.** Dzięki temu zyskiwano więcej miejsca na maszyny, powstawały nowe budynki gospodarskie, ograniczano dziką zabudowę na gruntach ornych [Der Einfluss 1989].
- **Poprawa prawnego zabezpieczenia właścicieli gruntów.** Lepsze oznakowanie granic gruntów, dokładne trwałe mapy, opisane procedury zmiany granic – możliwość dalszych wymian [Der Einfluss 1989].
- **Możliwość odpracowania kosztów.** Jedną z głównych zalet procedur scaleniowych, na jaką wskazywali respondenci, była możliwość odpracowania kosztów scalania, poprzez na przykład pracę przy budowie dróg. Stwarzało to szansę, szczególnie dla gospodarstw mniejszych, które nie wymagały ciągłej pracy całej rodziny. Kilku rozmówców zaznaczyło, że na tyle

dużo pracowali przy budowie dróg, iż nie ponieśli żadnych kosztów scalania. Ponadto korzyścią takiej pracy był wzrost przyszłej emerytury dzięki dodatkowemu źródłu dochodu. Prace te ciągnęły się czasem nawet przez 10 lat, co istotnie wpływało na wysokość odłożonych składek emerytalnych. Silne dofinansowanie procesu porządkowania przestrzeni wiejskiej w połączeniu z możliwością znacznego odpracowania kosztów ponoszonych przez zainteresowanych skutkowało powszechną zgodą i zadowoleniem z przeprowadzonych zmian.

- **Dobrowolna wymiana gruntów zamiast programu porządkowania przestrzeni wiejskiej.** Program porządkowania przestrzeni wiejskiej był procesem kosztownym, złożonym i długotrwałym. Wymagał zgody wszystkich właścicieli gospodarstw, dotyczył nie tylko prywatnych pól, ale także przekształcenia przestrzeni publicznej. Zakładał budowę dróg dojazdowych do pól, prostowanie lub osuszanie strumieni, budowę drenaży na polach przekształcanych z użytków zielonych w grunty orne. Tak szeroko zakrojony program nie mógł być realizowany jednocześnie we wszystkich gminach. Dlatego w kilku badanych gminach najpierw przeprowadzono jedynie dobrowolną wymianę gruntów między sąsiadami w celu powiększenia pól i poprawy ich dostępności. Taka procedura przeprowadzana była szybko i tanio. Inne elementy porządkowania przestrzeni wiejskiej były realizowane później. W jednej z badanych gmin porządkowanie zakończono dopiero w 2000 roku.

Synteza efektów scalania gruntów mogą być następujące wyliczenia: na 1 ha UR przypadają rocznie następujące oszczędności: 50 euro na kosztach pracy własnej, 50 euro na kosztach pracy najemnej, 46 euro na kosztach użycia maszyn; 16 euro na lepszym uformowaniu pól; 8 euro na nawozach i środkach ochrony roślin. Przy gospodarstwie 12 ha oznacza to oszczędność około 2000 euro rocznie, przy 50 ha UR 8500 euro [*Ländliche Entwicklung* 2006].

Opisane przemiany struktury obszarowej bawarskiego rolnictwa pozwalają sformułować kilka spostrzeżeń, które mogą być interesujące także z polskiej perspektywy.

1. Wsparcie gospodarstw dwuzawodowych w Bawarii było skuteczną formą powstrzymywania tendencji do porzucania rolnictwa, ale uniemożliwiało rozwój silnym gospodarstwom jednozawodowym.
2. Model przechodzenia z gospodarstwa jedno- do dwuzawodowego jest powszechny tak długo, jak długo miejsce pracy pozarolniczej jest blisko miejsca zamieszkania i można ją pogodzić z pracą w rolnictwie.
3. Dominującą formą powiększania gospodarstw w regionach o silnym przywiązaniu rolników do ziemi jest dzierżawa.

4. Scalanie gruntów odgrywa decydującą rolę w poprawie struktury agrarnej i ma większe znaczenie niż powiększanie całkowitej powierzchni gospodarstw.
5. Na scaleniach korzystają głównie gospodarstwa małe (do 3 ha), których pojedyncze parcele są mniejsze niż 1 ha UR.
6. Mimo działań scaleniowych, poprawiających konkurencyjność gospodarstw oraz instrumentów wspierających gospodarstwa małe, nie było możliwe pełne utrzymanie udziału powierzchni rolniczej w powierzchni ogólnej Bawarii.

5.2. Kierunki produkcji rolniczej

Rolnictwo badanych gmin Bawarii w okresie 1950–2005 przeszło drogę od rolnictwa wielokierunkowego do rolnictwa wyspecjalizowanego w dwóch podstawowych kierunkach: chowu bydła mlecznego i uprawy ziemniaka. Dla rozwoju obu kierunków produkcji decydujące były odpowiednie warunki naturalne i dynamiczny rozwój firm przetwórczych zapewniających skup tych produktów. W 1965 roku powstała na terenie obszaru badawczego fabryka chipsów. Firma podpisywała umowy nawet na 10 lat, co dawało niemalże pewność zwrotu środków z podejmowanych inwestycji. Gospodarstwa współpracujące z producentem chipsów nie tylko decydowały się na specjalizację ziemniaczaną, ale także podejmowały inwestycje, które czyniły z nich lepszych kontrahentów. W 1969 roku 60 rolników z obszaru badawczego zdecydowało się na udział w budowie hali do składowania ziemniaków. Zapotrzebowanie ze strony firmy przetwórczej stało się więc także naturalnym impulsem do współpracy między gospodarstwami. Decyzja o specjalizacji w kierunku produkcji ziemniaka pokazuje też, że owocna współpraca z firmą przetwórczą była dla obierających ją gospodarstw pewniejszym zabezpieczeniem niż gwarancje cenowe ze strony państwa. Ziemniak nie miał nigdy na rynku rolnym EWG, czy UE żadnych gwarancji cen ani skupu. Jednak współpraca z firmą chipsów była na tyle pewnym zabezpieczeniem, że rolnicy decydowali się na ten kierunek produkcji. Sytuacja producentów ziemniaka pogorszyła się w momencie wejścia Czech do Unii Europejskiej. Tamtejsi rolnicy proponują ceny, które dla bawarskich producentów czyniły produkcję nieopłacalną. Z wypowiedzi respondentów wynika, że firma przetwórcza już kilka razy próbowała przerzucić się na tamten rynek, ale rezygnowała ze względu na gorszą jakość czeskich ziemniaków. Bawarscy rolnicy obawiają się jednak, że jest to tylko kwestią czasu, kiedy rolnicy zza wschodniej granicy osiągną porównywalną jakość co producenci bawarscy, proponując niższe ceny.

Istotnym kierunkiem specjalizacji produkcji obszaru badawczego, a także całej Bawarii, jest chów bydła mlecznego. Tak jak w przypadku produkcji ziemniaka, tu także głównym impulsem (poza sprzyjającymi warunkami naturalnymi) do masowego obierania tego kierunku specjalizacji przez bawarskie gospodarstwa był rozwój mleczarni. W 1970 roku już cztery piąte bawarskiego mleka trafiało do spółdzielczych mleczarni [Eichmüller 1997]. Postępująca współpraca z mleczarniami zachęcała do podejmowania inwestycji. Spośród badanych gospodarstw 10 rozbudowało oborę już w latach sześćdziesiątych XX wieku. Istotne jest, że tylko dwa z nich otrzymały dofinansowanie (jedno dotację, drugie tani kredyt – 1%). Specjalizację mleczną umożliwił więc głównie rozwój przetwórstwa, a nie wspieranie inwestycji z publicznych środków.

Produkcja mleka pozostaje dziś najistotniejszym segmentem bawarskiego rolnictwa, tworząc 24% jego wartości [Bayerischer Agrarbericht 2006]. 62% środków z kredytów inwestycyjnych było w 2005 roku przeznaczanych na inwestycje w specjalizację mleczną (budowa obór, zakup sprzętu itp.).

Następnym kierunkiem produkcji był chów trzody chlewnej z jedynie ośmioprocentowym udziałem [Bayerischer Agrarbericht 2006]. Gospodarstwa nastawione na chów bydła mlecznego napotykały wiele problemów związanych ze sprzedażą i ceną mleka. Wynikały one ze stałego wzrostu mleczności krów (między 1950 a 2005 rokiem o ponad 300%), połączonego z inwestycjami w powiększanie pogłowia. Wielkość popytu na kwoty mleczne stale przewyższała w Bawarii ich podaż. W 2005 roku wielkość popytu wynosiła w Bawarii 305 mln kg, a podaż 137 mln kg [Bayerischer Agrarbericht 2006]. Bawarscy rolnicy wiązali duże nadzieje z wprowadzeniem międzyregionalnego obrotu kwotami mlecznymi (dotąd każdy kraj związkowy miał swoją giełdę), licząc, że mleczarze z innych regionów chętnie sprzedadzą swoje kwoty. Obawy budziła natomiast zapowiedź likwidacji kwot w całej Unii Europejskiej do 2013 roku. Spadek ceny skupu mleka od bawarskich rolników jest wówczas prawie pewny.

Wśród badanych gospodarstw dwuzawodowych widać powolne odchodzenie od specjalizacji mlecznej na zwiększanie chowu bydła mięsnego, który rolnika mniej obciąża czasowo i jest dzięki temu łatwiejszy do pogodzenia z pracą pozarolniczą. W kilku przypadkach zmiana kierunku produkcji, wynikająca z podjęcia pełnoetatowej pracy pozarolniczej, była bardziej radykalna i oznaczała przejście na produkcję wyłącznie roślinną.

Z przedstawionego opisu bawarskiej drogi specjalizacji rolnictwa można wyciągnąć trzy wnioski:

1. Najbardziej istotnym czynnikiem decydującym o kierunku specjalizacji jest profil blisko położonych firm przetwórczych. Stają się one

jednocześnie naturalnym impulsem do współpracy między rolnikami.

2. Produkcja rolna zarówno o kierunku ziemniaczanym, jak i mlecznym wiąże się z dużą niepewnością, wywołaną brakiem stabilizacji.
3. Przejście od gospodarstwa jedno- do dwuzawodowego oznacza często konieczność zmiany kierunku produkcji.

5.3. Struktura zatrudnienia

Rozwój ogólnogospodarczy połączony z presją na intensyfikację rolnictwa pociągał za sobą zmianę struktury obszarowej. Stopniowo spadał odsetek zatrudnionych w rolnictwie na rzecz pracy pozarolniczej. Przeobrażenia te przebiegały jednak wolniej niż w innych niemieckich regionach.

Spadek zatrudnienia w rolnictwie. W okresie 1950–1970 odsetek pracujących w rolnictwie w badanych gminach spadł z 36 do 18% [BGKS 1949/1950; BGD 1973], czyli dokładnie o 50%. Warto zaznaczyć, że w innych landach spadek ten był bardziej znaczący. W Badenii-Wirtembergii i w Nadrenii-Westfalii liczba zatrudnionych w rolnictwie spadła o 66%, w Dolnej Saksonii o 70%, w Hesji o 75%. Bawarskie rolnictwo okazało się więc mniej podatne na przekształcenia strukturalne, zmiany przebiegały tutaj wolniej [Frey 2003]. W następnych okresach ta bawarska specyfika nadal się utrzymywała. Odsetek zatrudnionych w rolnictwie zdecydowanie spadał, ale pozostawał najwyższy spośród niemieckich landów. W 1984 roku wynosił 9,4%, w 2005 roku 3% [Bayerischer Agrarbericht 2006; Grässel 2001].

Można wskazać na dwie główne przyczyny wolniejszego niż w innych niemieckich regionach spadku udziału zatrudnionych w rolnictwie. Z jednej strony wysoki udział ludności rolniczej w 1950 roku wymuszał na gospodarce stworzenie większej liczby pozarolniczych miejsc pracy niż w innych regionach. Z drugiej strony wolniejsze niż gdzie indziej tempo zmian w strukturze zatrudnienia mogło być też efektem bawarskiej polityki wsparcia gospodarstw małych i z terenów ONW. Jak opisano wcześniej, to właśnie te gospodarstwa były bardziej stabilne w Bawarii niż w innych regionach. Zatrzymywały więc też siłę roboczą.

Praca pozarolnicza. Osoby porzucające pracę w rolnictwie lub przerywające się na prowadzenie gospodarstwa dwuzawodowego musiały znaleźć pracę poza rolnictwem. Możliwości jej znalezienia różniły się w kolejnych okresach. W dwudziestoleciu 1950–1970, upływającym pod znakiem cudu gospodarczego, to właśnie łatwość w znalezieniu pracy pozarolniczej decydowała o porzuceniu rolnictwa lub uczynieniu z niego dodatkowego źródła dochodu. W okresie tym zatrudnienie w przemyśle wzrosło o jedną trzecią

[BGD 1973], a nowe zakłady zlokalizowane były także w małych miejscowościach, co dodatkowo zachęcało do podjęcia pracy. Badane gminy wykazywały w 1970 roku dodatnie saldo migracji wahadłowej, co wskazuje na duże możliwości znalezienia zatrudnienia na miejscu [*Bayerische Gemeindestatistik* 1970]. Potwierdzają to także przeprowadzone wywiady. Do 1970 roku właściciele badanych gospodarstw wykonywali następującą pracę pozarolniczą (tabela 8).

Tabela 8. Miejsca pracy pozarolniczej rolników badanych gospodarstw

Lp.	Rodzaj lub miejsce pracy	Odległość od domu (w km)
1.	Fabryka prasy przemysłowej	30
2.	Zakład stolarski	Daleko, konieczność wyjazdów na 5 dni roboczych
3.	Pielęgniarka (w szpitalu, ośrodku zdrowia)	10
4.	Cegielnia	10
5.	Fabryka prężników	10
6.	Własny bar	0
7.	Turystyka (3 gospodarstwa)	0
8.	Przy scalaniu	0
9.	W dużym gospodarstwie u barona – w tej samej wsi	0
10.	W przedsiębiorstwie leśnym	0
11.	Na budowach – bliskie zlecenia	0–50
12.	Fabryka odzieżowa	30
13.	Fabryka mebli w Hundedorf	20
14.	Fabryka chipsów	15

Źródło: Opracowanie własne.

Możliwość znalezienia pracy pozarolniczej blisko miejsca zamieszkania skutkowała też powstaniem licznych gospodarstw dwuzawodowych. Dzięki temu udawało się utrzymać rolnicze zagospodarowanie przestrzeni przy jednoczesnej poprawie warunków materialnych mieszkańców obszarów wiejskich. W kolejnych latach sytuacja na rynku pracy ulegała pogorszeniu. W 2003 roku saldo migracji wahadłowej w badanych gminach było ujemne [*Bayerische Gemeindedaten* 2004], a opisany wcześniej spadek liczby gospodarstw i udziału powierzchni użytkowanej rolniczo wskazuje także na coraz większe trudności godzenia pracy pozarolniczej z pracą w gospodarstwie, ze względu na konieczność dalekich dojazdów do pracy. Potwierdzają to przeprowadzone wywiady. Respondenci twierdzili, że o ile w okresie 1950–1970 główną przyczyną podejmowania pracy pozarolniczej była jej szeroka dostępność i dobra lokalizacja, umożliwiającą jej łączenie z pracą w gospodarstwie,

to w kolejnych latach przyczyny podejmowania pracy pozarolniczej i porzucania rolnictwa miały w dużym stopniu charakter negatywny. Rozmówcy wskazywali na następujące przyczyny rezygnowania z pracy w gospodarstwie:

- niechęć przed zaciąganiem kredytu przy jednoczesnej presji na inwestycje w gospodarstwach;
- choroba lub śmierć rodziców, którzy dotąd dużo pracowali w gospodarstwie;
- trudności w pogodzeniu prowadzenia gospodarstwa z pracą pozarolniczą;
- spadające ceny zboża;
- niskie ceny mleka;
- zbyt małe kwoty mleczne;
- firma chipsów zaczęła sprowadzać ziemniaki z Czech;
- możliwość skorzystania z renty strukturalnej;
- otrzymanie całego etatu w pozarolniczym miejscu pracy;
- niechęć do prowadzenia gospodarstwa przez dzieci.

Odchodzenie od rolnictwa wynika dzisiaj więc z jednej strony z jego pogarszającej się sytuacji finansowej, z drugiej zaś jest wymuszone przez rosnące trudności w godzeniu pracy pozarolniczej z pracą w gospodarstwie, nasilone niechęcią młodego pokolenia do pracy w gospodarstwie rodziców.

Z przeprowadzonych wywiadów wynika także, że dochód uzyskiwany z prowadzenia gospodarstwa rolnego rzadko kiedy był jedynym źródłem utrzymania rodziny³⁰. Także właściciele gospodarstw jednozawodowych (utrzymujących się głównie z rolnictwa) coraz częściej wykonują pracę pozarolniczą. W momencie przeprowadzania wywiadów siedem spośród dziesięciu gospodarstw jednozawodowych miało dodatkowe źródło dochodu (poza rolnictwem)³¹, z tym że była to zawsze własna działalność gospodarcza lub praca bez określonego czasu pracy.

Przedstawione przeobrażenia struktury zatrudnienia na bawarskich obszarach wiejskich pozwalają wyciągnąć trzy podstawowe wnioski:

1. Wsparcie gospodarstw małych i z terenów ONW może skutkować spowolnieniem zmian struktury zatrudnienia na obszarach wiejskich, nawet gdy praca pozarolnicza jest łatwo dostępna.
2. Utrzymywanie gospodarstw dwuzawodowych jest możliwe tylko wtedy, gdy praca pozarolnicza jest możliwa do pogodzenia z pracą w gospodarstwie.

³⁰ W Bawarii już w 1985 roku udział gospodarstw, które miały dodatkowe źródło dochodu poza rolnictwem (niezależnie od jego wielkości) wynosił 74,9% [Grässel 2001].

³¹ Były to następujące zajęcia: ocena jakości gleby dla innych gospodarstw, kierowca tira, wynajem pokoi dla turystów (2 gospodarstwa), praca dla kółka maszynowego, warsztat samochodowy, rzeczoznawca majątkowy.

3. W gminach bawarskiego obszaru badawczego, gdzie rolnictwo nie jest wielkoobszarowe, a warunki gospodarowania są często utrudnione, właściciele gospodarstw utrzymujących się głównie z rolnictwa podejmują dodatkową pracę pozarolniczą, najczęściej w postaci własnej działalności gospodarczej.

5.4. Zrzeszenia rolnicze

Istotnym elementem bawarskiej polityki wobec wsi i rolnictwa – jak wspomniano wyżej – było wsparcie współpracy między właścicielami gospodarstw rolnych. Była ona też w dużej mierze wymuszana przez zmiany rynkowe. Maszyny rolnicze stawały się coraz droższe, przez co ich zakup przez pojedyncze gospodarstwo był na ogół mało opłacalny, co zachęcało do uczestnictwa w kółkach maszynowych. Jednocześnie wzrost znaczenia firm przetwórczych zachęcał do zrzeszania się producentów, którzy jako grupa mogli wynegocjować lepsze ceny i inne warunki współpracy. Dynamiczny rozwój współpracy między właścicielami gospodarstw widać głównie w procencie powierzchni UR Bawarii, będącej we władaniu gospodarstw należących do kółek maszynowych: w 1970 roku było to 7%; w 1984 roku 52%; a w 2005 roku 83%. Wzrosło także znaczenie zawodu „pracownika zastępczego”, który funkcjonował w ramach kółek maszynowych. W 1950 roku w zawodzie tym pracowało 50 osób, a w 2005 roku już 2157 osób [Bayerischer Agrarbericht 2006]. Świadczy to o dużym zapotrzebowaniu na tę formę pomocy rolnikom.

Ważne jest, że postępujący rozwój rolniczych form współpracy miał miejsce mimo wciąż malejącego udziału środków publicznych w finansowaniu ich działalności. Procent budżetu kółek rolniczych i działalności pomocników w gospodarstwie finansowany ze środków publicznych wynosił w 1970 roku 5,9%; w 1984 roku 3,3%; a w 2005 roku już tylko 1,3% [Bayerischer Agrarbericht 2006]. To zestawienie pokazuje, że współpraca rolników wymuszona była głównie przez rynek. Zakres rolniczej kooperacji rósł mimo ciągłego spadku jej dofinansowania. Obserwacja ta może być istotna także w refleksji nad sposobami wsparcia zrzeszania się rolników na polskich wsiach.

Z punktu widzenia małopolskich obszarów wiejskich, gdzie przeważają gospodarstwa małe i dwuzawodowe, ciekawe są wyniki badań przeprowadzonych przez G. Grässela na reprezentatywnej próbie 2500 bawarskich gospodarstw rolnych [Grässel 2001]. Badanie dowiodło, że korzystanie z różnych form zrzeszeń czy wzajemnej pomocy było mniejsze wśród gospodarstw dwuzawodowych. Potwierdzają to przeprowadzone wywiady. Wśród badanych gospodarstw regułą było korzystanie z kółek maszynowych i zrzeszeń producentów przez gospodarstwa największe – wszystkie te, które do dzi-

siaj utrzymują się głównie z rolnictwa. Rolnicy gospodarstw dwuzawodowych i ci którzy całkiem porzucili rolnictwo, mieli różną opinię na temat funkcjonujących form współpracy. Kilku respondentów zgłaszało, że kółka maszynowe były za drogie dla gospodarstw małych, które nie mogły udostępniać własnych maszyn (bo ich nie miały lub były one za małe). Inni gospodarze nie widzieli sensu takiej współpracy skoro mogli tak, jak wcześniej wynajmować kogoś prywatnie wraz z maszyną. Badane gospodarstwa dwuzawodowe nie uczestniczą także w zrzeszeniach producenckich, gdyż oznacza to dla nich zbyt surowe kontrole jakości i konieczność gwarantowania wielkości dostaw.

Przedstawione wypowiedzi respondentów oraz wyniki badań G. Grässela wskazują, że wbrew oczekiwaniom bawarskich decydentów, z form współpracy korzystają głównie te gospodarstwa, dla których rolnictwo jest głównym źródłem utrzymania. Są one niejako zdane na współpracę z firmami przetwórczymi, co zmusza ich do uczestnictwa w zrzeszeniach producentów. Jednocześnie znaczna wielkość i specjalizacja ich gospodarstw oznacza konieczność wykorzystania specjalistycznych maszyn, które często są dostępne tylko w ramach kółka maszynowego. Czynniki te powodują, że gospodarstwa te współpracują chętniej niż gospodarstwa dwuzawodowe, które prowadzą działalność rolniczą na mniejszą skalę, i w związku z tym niechętnie podejmują zobowiązania wobec zrzeszeń producentów.

Obserwacja ta może być wykorzystana także w refleksji nad formami wsparcia kooperacji właścicieli małopolskich gospodarstw rolnych. Ich motywacja do współpracy może być niska ze względu na brak jej ekonomicznego uzasadnienia.

5.5. Sytuacja ekonomiczna rolników

Przemiany na rynku rolnym, połączone z przekształceniami struktury rolnictwa i z rozbudowanym systemem wsparcia produkcji rolnej i rozwoju obszarów wiejskich, skutkowały zmianami sytuacji finansowej bawarskich rolników. W okresie 1950–1970 sytuacja finansowa bawarskich rolników uległa znacznej poprawie. Możliwość produkcji i sprzedaży coraz większych ilości produktów po korzystnych cenach (dzięki silnej interwencji w rynek rolny), przy jednocześnie niskich cenach środków produkcji sprawiły, że do końca lat sześćdziesiątych XX wieku dochód rolników stale rósł. W 1969 roku średni dochód bawarskiego rolnika był wyższy niż dochód urzędnika [Eichmüller 1997].

Przekonanie o korzystnej sytuacji ekonomicznej lat 1950–1970 potwierdzili respondenci.

- Wszyscy respondenci ocenili pozytywnie swoją sytuację finansową lat 1950–1970.
- Według respondentów główną przyczyną poprawy sytuacji finansowej w rolnictwie były wysokie ceny zbóż³² oraz wspomniany wcześniej dynamiczny rozwój mleczarstwa. Przerabiały one mleko na sery i inne mleczne przetwory, dzięki czemu coraz więcej mogły płacić za skupowane mleko.
- Podejmowana przez rolników praca pozarolnicza dostarczała środków na inwestycje w gospodarstwo rolne.

W latach 1970–1980 dochody z produkcji rolnej zaczęły spadać, co było wynikiem rosnących trudności ze sprzedażą produktów rolnych. Bawarskie gospodarstwa zaczęły odczuwać swoją niską konkurencyjność w porównaniu z wielkoobszarowymi gospodarstwami z innych niemieckich regionów. W 1985 roku tylko w Hesji był niższy roczny dochód na jedno gospodarstwo jednozawodowe niż w Bawarii. Dochód na jednego zatrudnionego był niższy w Hesji i w Badenii-Wirtembergii [Grässel 2001]. Warto zaznaczyć, że Bawaria wypadła stosunkowo dobrze, jeśli chodzi o dochód gospodarstw dwuzawodowych. W 1984 roku plasowała się na czwartym miejscu pod względem rocznego dochodu na jednego zatrudnionego w tych gospodarstwach. Dochód roczny na jedno gospodarstwo także przedstawiał się korzystniej niż dla gospodarstw jednozawodowych. W Bawarii był on wyższy niż w innych landach południowoniemieckich [Grässel 2001]. Wydaje się, że niekorzystna sytuacja finansowa gospodarstw jednozawodowych mogła być wynikiem bawarskiej polityki spowolnienia zmian obszarowych. Wsparcie gospodarstw małych ograniczało dostępność ziemi rolniczej, co utrudniało rozwój intensywnych gospodarstw jednozawodowych.

Sytuacja bawarskich producentów na rynku rolnym stale się pogarsza. Ich barierą rozwojową jest niewystarczająca wielkość przyznanych kwot mlecznych przy jednocześnie ich wysokiej cenie na bawarskim rynku (0,56 euro za 1 kg, średnio dla Niemiec 0,51 euro w 2005 roku). Istotny wpływ miało też wejście Czech do Unii Europejskiej. W Czechach są niższe ceny mleka, a bliska odległość nie stanowi bariery transportowej. Także gospodarstwa specjalizujące się w uprawie ziemniaka dla firmy chipsów odczuły negatywne skutki poszerzenia Unii Europejskiej, gdyż firma zaczęła kupować ziemniaki od czeskich producentów.

Pogarszająca się sytuacja na rynku rolnym nie była w pełni widoczna w poziomie zysku osiąganym przez bawarskich rolników. Od lat osiemnastych XX wieku zysk ten stale rośnie. W roku gospodarczym 2004/2005

³² Warto przypomnieć, że ceny zbóż wprowadzone w ramach WPR były niższe niż funkcjonujące wcześniej ceny na rynku niemieckim. Jednak patrząc z perspektywy początku XXI wieku, ówczesne europejskie ceny zbóż wydają się wysokie.

wynosił on średnio 31 000 euro³³ [*Bayerischer Agrarbericht* 2006]. Wzrost zysku przy jednocześnie pogarszającej się sytuacji na rynku rolnym jest wynikiem działania Wspólnej Polityki Rolnej. Bawarscy rolnicy „żyją z dopłat”. Z 31 000 euro średniego zysku w roku 2004/2005 ponad 21 000 euro pochodziło z różnych form publicznej pomocy. Udział pomocy publicznej wynosił średnio dla gospodarstwa 68,9%. Dla gospodarstw dwuzawodowych wskaźnik ten był wyższy i wynosił 74%, a dla gospodarstw ekologicznych 82,5% [*Bayerischer Agrarbericht* 2006]. Respondenci jednogłośnie przyznają, że dochody z rolnictwa starczą im na pokrycie kosztów, a zysk pochodzi wyłącznie z dopłat. Podstawową ich formą są dopłaty bezpośrednie (korzystają z nich wszystkie gospodarstwa). Pod znakiem zapytania stoją dopłaty z programów rolnośrodowiskowych. Kryteria ich przyznawania stale się zaostrzają. Respondenci różnią się w podejściu do tych przepisów. Część deklaruje dalszą ekstensyfikację produkcji i „życie z dopłat”, część zamierza zrezygnować z ubiegania się o pomoc w ramach programów rolnośrodowiskowych i intensyfikować produkcję. Wydaje się, że przy dzisiejszym profilu Wspólnej Polityki Rolnej jednoznaczne opowiedzenie się po stronie intensyfikacji i życia ze sprzedaży płodów rolnych bądź postępującej ekstensyfikacji produkcji i pełnienia roli „strażnika” krajobrazu jest nieuniknione. Decyzja ta jest o tyle trudna w przypadku gmin Bawarskich Gór Średnich, że ich warunki naturalne umożliwiają oba podejścia. Podobnie jest w przypadku badanych gmin Pogórza Karpackiego.

Bawaria, mimo niewydolności rolnictwa, widocznego chociażby w udziale dopłat w zysku gospodarstw, pozostaje największym niemieckim producentem rolnym (wytwarzała w 2004 roku 20,4% niemieckiej produkcji rolnej [*Bayerischer Agrarbericht* 2006]). Rolnictwo ma jednak coraz mniejsze znaczenie gospodarcze. W 2005 roku udział rolnictwa w tworzeniu bawarskiego PKB wynosił 1% [*Bayerischer Agrarbericht* 2006]. Wartość PKB wytworzona przez jednego zatrudnionego w rolnictwie wynosiła w Bawarii w 2002 roku 25 941 DM, w Hesji 32 000 DM, w Nadrenii-Westfalii 39 000 DM [Frey 2003].

Przytoczony obraz sytuacji finansowej bawarskiego rolnictwa, pokazuje jego niewydolność. Wysoki udział dopłat w zysku dowodzi, że nie może ono konkurować na zliberalizowanym rynku rolnym. Dzisiejsza egzystencja gospodarstw zależy od tej czy innej formy publicznego wsparcia. Pytaniem otwartym pozostaje, czy danie „wolnej ręki” w intensyfikacji produkcji pozwoliłoby przetrwać chociaż jakiejś części bawarskich gospodarstw, przy

³³ Zysk ten jest najwyższy dla jednozawodowych gospodarstw powyżej 60 ha UR. Dla gospodarstw ekologicznych roczny zysk wynosił 29 000 euro, czyli był niższy niż średnio w gospodarstwach konwencjonalnych [*Bayerischer Agrarbericht* 2006].

jednoczesnym wycofaniu się z produkcji rynkowej gospodarstw ekstensywnych. Ten sam dylemat dotyczy obszarów wiejskich Pogórza Karpackiego.

5.6. Żywotność obszarów wiejskich

Dla całościowej oceny bawarskiej polityki wobec wsi i rolnictwa konieczna jest odpowiedź na pytanie, czy bawarskie obszary wiejskie utrzymały swoją żywotność, mimo spadku znaczenia rolnictwa. Pewien obraz ogólnej kondycji gmin obszaru badawczego mogą dać dane dotyczące gęstości zaludnienia. W latach 1950–1970 wykazywała ona niewielki wzrost (z 210 do 217 osób na 1 km²)³⁴, co prawdopodobnie wiązało się ze stosunkowo dobrą sytuacją rolnictwa i rozwojem ogólnogospodarczym, który umożliwiał znalezienie pracy blisko miejsca zamieszkania. W latach siedemdziesiątych XX wieku, które przyniosły pogorszenie sytuacji na rynku rolnym, niekorzystną dla Bawarii politykę „selektywnego wsparcia gospodarstw” oraz ochłodzenie koniunktury, gęstość zaludnienia badanych gmin spadła z 92 osób na 1 km² w 1972 roku do 87 w 1983 roku³⁵. W kolejnych latach gęstość zaludnienia ponownie rosła i w 2003 roku wynosiła 99 osób na 1 km². Poprawa tego wskaźnika demograficznego w ostatnim dwudziestoleciu jest o tyle ciekawa, że okres ten przyniósł już zdecydowane odejście od rolnictwa jako dominującej funkcji wsi, a jednocześnie słabnąca koniunktura gospodarcza zmuszała do coraz dalszych dojazdów do pracy. Oznacza to, że badane obszary wiejskie ugruntowały swoją funkcję jako stałe miejsce zamieszkania, mimo trudności w znalezieniu pracy „na miejscu”. Dowodem na utrzymanie żywotności tych obszarów może być też liczba organizacji pozarządowych na 1000 mieszkańców³⁶. W 2009 roku wynosiła ona średnio 17 w badanych gminach. Ten sam wskaźnik dla Małopolski (łącznie z Krakowem) wynosi 3,5³⁷. Tak duże zaangażowanie obywatelskie nie byłoby możliwe w miejscowościach wyludniających się lub będących tylko sypialniami wielkich miast³⁸. Wskaźnikiem, który może być dowodem na utrzymanie atrakcyjności tych obszarów jako miejsca spędzania czasu wolnego, jest rosnąca liczba udzielonych noclegów. W latach 1983–2004 liczba osobonocy świadczonych w badanych gminach wzrosła dwu-

³⁴ Liczbę i gęstość zaludnienia w badanych gminach przedstawia załącznik 7.

³⁵ Różnica między danymi z roku 1970 i 1972 wynika z wprowadzonej w tym okresie reformy administracyjnej, która zmieniła granice badanych gmin.

³⁶ Wskaźnik ten jest jednym z elementów, tworzących Indeks Społeczeństwa Obywatelskiego [www.civicpedia.pl].

³⁷ Dane dla gmin bawarskich pochodzą z ich portali internetowych. Dane dla Małopolski pochodzą z Banku Danych Regionalnych i z portalu www.ngo.pl.

³⁸ Warto przypomnieć, że tylko 3 spośród 10 badanych gmin leżą w odległości do 50 km od dużego miasta (Ratyżbona 600 000 mieszkańców).

krotnie [*Gemeindedaten* 2005; *Gemeindedaten* 1984]. Skoro nie są to tereny położone przy akwenach wodnych ani w wysokich górach, tym co przyciąga urlopowiczów jest prawdopodobnie utrzymany wiejski charakter.

Przytoczone dane wskazują, że mimo wciąż malejącego znaczenia rolnictwa i konieczności dalekich dojazdów do pracy, badane gminy nie wykazują zjawisk charakterystycznych dla obszarów peryferyjnych. Trudno wskazać na jednoznaczne przyczyny, które pozwoliły gminom Bawarskich Gór Średnich stać się atrakcyjnymi miejscami zamieszkania i spędzania czasu wolnego. Respondenci wskazywali na dogodne połączenia komunikacyjne z miastem, przywiązanie do rodzinnej miejscowości oraz wysoką jakość życia (czyste powietrze, małe natężenie hałasu, duże powierzchnie mieszkalne) jako główne przyczyny powstrzymujące ich przed przeniesieniem się do miasta. Zaden z rozmówców nie planował opuszczenia swojej rodzinnej miejscowości. Ze względu na jakościowy charakter badań trudno ocenić wagę poszczególnych czynników.

Wydaje się, że istotne znaczenie dla poprawy jakości życia na wsi, wzmocnienia jej funkcji jako atrakcyjnego miejsca zamieszkania i powstrzymania trendu do wyludniania charakterystycznego dla lat siedemdziesiątych XX wieku, mogły mieć przeprowadzane programy odnowy wsi. Wpływ tych programów na rozwój gmin bawarskich został zbadany w 1999 roku [Schlosser 1999]. Porównywano 10 czynników rozwoju gmin³⁹ na przestrzeni 19 lat⁴⁰ w gminach z/i bez programów rozwojowych [Schlosser 1999]. Oto podstawowe wnioski z badania:

- Wszystkie gminy, w których przeprowadzone były programy rozwojowe wykazały większy wzrost badanych czynników niż gminy bez tych programów. Dla gmin mniejszych (do 2000 mieszkańców) przeprowadzone programy mają większe znaczenie (skutkują 15% wzrostem) niż dla gmin większych (do 6000 mieszkańców), gdzie wzrost wynosił średnio 10%.
- W prawie wszystkich gminach, w których realizowano programy rozwojowe, wzrosła liczba mieszkańców oraz liczba przedsiębiorstw, co wiąże się głównie z poprawą infrastruktury. Wzrosły też dochody budżetowe gmin.
- Programy rozwojowe powodowały w badanych gminach spadek liczby gospodarstw rolnych na rzecz wzrostu powierzchni gospodarstw dużych

³⁹ Badaniu poddano 765 gmin wiejskich. Za czynniki obrazujące poziom rozwoju gminy przyjęto między innymi: zmianę wielkości dochodów budżetowych gmin, zmianę liczby mieszkańców i przedsiębiorstw, liczbę inwestycji budowlanych [Schlosser 1999].

⁴⁰ Okres badania był różny w zależności od czasu przeprowadzania programów, ale zawsze wynosił 19 lat.

(powyżej 30 ha UR). Jednak spadek ten nie tworzył trendu i liczba gospodarstw stabilizowała się na pewnym poziomie.

- Przeprowadzone programy, na ogół łączone ze scalaniem gruntów, umożliwiały zmniejszenie ruchu lokalnego, co oznaczało mniej spalin, mniej hałasu, mniejsze zużycie energii.

Badania nad wpływem programów odnowy wsi i scalaniem gruntów na rozwój gmin są w Bawarii kontynuowane, a bazę do nich stanowi przywołana wcześniej analiza opublikowana w 1999 roku [Schlosser 1999]. Obecnie szacuje się, że każde euro włożone w procedury rozwoju obszarów wiejskich daje do 7 euro wartości inwestycji [*Ländliche Entwicklung* 2006].

Przywołane badanie pokazuje, że programy odnowy wsi mogą skutecznie „ożywiać” obszary wiejskie. Nie zagwarantują nigdy pracy dla wszystkich mieszkańców, ale mogą przyczyniać się do podniesienia jakości życia.

5.7. Koszty prowadzonej polityki

Całościowa ocena bawarskiej polityki wobec wsi i rolnictwa nie jest możliwa bez przedstawienia jej kosztów. Ich poziom ma też istotne znaczenie dla refleksji nad zasadnością zastosowania elementów bawarskiej polityki w warunkach polskich. Udział wydatków na wsparcie wsi i rolnictwa z budżetu bawarskiego od 1984 roku systematycznie rośnie i w 2005 roku wyniósł 3,56% (w 1984 roku wynosił 1,9%). Dzieje się to przy ciągłym spadku udziału rolnictwa w tworzeniu bawarskiego PKB (4,9% w 1970 roku, 2,7% w 1984 roku, 1% w 2005 roku). Jednocześnie od 1979 roku udział tych wydatków w budżecie Bawarii jest najwyższy spośród niemieckich landów [Grässel 2001; *Statistisches Jahrbuch* 2006]. W 2005 roku na wsparcie bawarskiej wsi i rolnictwa przeznaczono 600 tys. euro z budżetu bawarskiego i po 1,3 mln euro z budżetu federalnego i europejskiego. Oznacza to, że na jednego mieszkańca Bawarii przypada rocznie około 24 centów wydatków na wieś i rolnictwo. Z tych funduszy najwięcej pochłaniały wydatki socjalne (pokrywane z budżetu federalnego) – 1175 mln euro; dopłaty bezpośrednie 1010 mln euro; programy środowiskowe (różne) 225 tys. euro. Warto zaznaczyć, że bawarskie gospodarstwa otrzymują najwyższą w Niemczech kwotę pomocy publicznej przypadającej na 1 ha UR (428 euro, średnia dla Niemiec 396 euro) [*Bayerischer Agrarbericht* 2006].

Przedstawione dane pokazują, że bawarska wieś i rolnictwo pochłaniają coraz większą część bawarskich pieniędzy, mimo rosnącego zaangażowania środków federalnych i europejskich. Jest to koszt, jaki ponosi społeczeństwo za utrzymanie żywotności tych terenów przy wciąż malejącym znaczeniu rolnictwa.

5.8. Podsumowanie

Przedstawione przeobrażenia bawarskich obszarów wiejskich pozwalają wyciągnąć kilka wniosków wskazujących na specyfikę trajektorii rozwoju, jaką kroczyła bawarska wieś. Zostaną tu przedstawione głównie te spostrzeżenia, które mogą odnosić się także do gmin wiejskich Pogórza Karpackiego.

1. **Utrzymująca się zbyt niska podaż ziemi.** Niska podaż ziemi rolnej była istotną barierą rozwoju dla bawarskich gospodarstw rolnych chcących utrzymywać się z rolnictwa. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku zmiany struktury obszarowej bawarskiego rolnictwa przebiegały w sposób dość naturalny – z rolnictwa szybko zrezygnowały gospodarstwa najmniejsze, oddając ziemię w dzierżawę swoim sąsiadom. Jednak w kolejnych dwóch dekadach pojawiły się duże problemy z powiększaniem gospodarstw. Podaż ziemi rolnej była na tyle niewystarczająca, że można ją uznać za doskonale nieelastyczną względem ceny. Zmiany strukturalne były znacznie spowolnione. W regionie o trudnych naturalnych warunkach do produkcji rolnej, ponadto w okresie, gdy ceny na rynku rolnym spadały, taka sytuacja może być z jednej strony wynikiem silnego przywiązania do ziemi, z drugiej – efektem działań politycznych ukierunkowanych na wsparcie gospodarstw rolnych. Instrumenty tej polityki, tak silnie akcentowanej w Bawarii, okazały się skuteczne. Skłonność do porzucania rolnictwa była zdecydowanie niższa niż w innych niemieckich regionach. Rosnąca wówczas liczba gospodarstw dwuzawodowych (dużo szybciej niż w pozostałych krajach związkowych) wskazuje, że znalezienie pracy pozarolniczej nie skutkowało oddaniem ziemi rolnej innemu gospodarstwu. Działo to także w drugą stronę. Gospodarstwa chcące się rozwijać i żyć z rolnictwa, zmuszone były, ze względu na ograniczoną podaż ziemi, także szukać dodatkowych źródeł dochodu. Sytuacja ta pozwala wysnuć jeden istotny wniosek – wsparcie gospodarstw małych nie tylko spowalnia przemianę struktury, ale także utrudnia wszystkim gospodarstwom regionu intensyfikowanie produkcji. Może być więc krokiem w kierunku określania specyfiki całego regionu. Taka sytuacja może mieć też miejsce w gminach Pogórza Karpackiego. Gdy z działalności rolniczej zrezygnują gospodarstwa najmniejsze, dalsze zmiany strukturalne mogą być na tyle spowolnione przez system wsparcia, połączony z naturalnym przywiązaniem do ziemi, że uniemożliwi to utrzymywanie się z rolnictwa jakimkolwiek gospodarstwom, skazując cały region na „życie z dopłat”.
2. **Wielkość, czy jakość rolniczej przestrzeni.** Wsparcie gospodarstw małych i dwuzawodowych, które ukształtowało się jako priorytet bawarskiej polityki wobec wsi i rolnictwa, wynikało z jednej strony z obaw, czy rynek

pracy poradzi sobie z rosnącą jej podażą, z drugiej strony było przejawem troski o zachowanie rolniczego krajobrazu, istotnego ze względu na atrakcyjność turystyczną tych terenów. Obawiano się, że porzucanie rolnictwa przez te gospodarstwa spowoduje istotną zmianę w zagospodarowaniu przestrzeni. Jednak przy utrzymującym się wyższym popycie na ziemię rolniczą niż jej podaży wydaje się, że tereny te mogły być nadal użytkowane rolniczo, tyle tylko, że znalazłyby się w rękach gospodarstw bardziej intensywnych, chcących żyć z rolnictwa. Zasadniczą kwestią było więc nie to, czy ziemia nadal będzie użytkowana rolniczo, ale jaki będzie sposób i jakość tego użytkowania. Było to szczególnie istotne w obliczu rosnącej nadprodukcji żywności. Podobne dylematy mogą dotyczyć też małopolskich obszarów wiejskich.

3. **Kolizja pracy rolniczej z pozarolniczą.** Tempo zmian struktury w Bawarii przyspieszyło w ostatnim dwudziestoleciu, gdy z rolnictwa zaczęły rezygnować gospodarstwa dwuzawodowe. Ze względu na konieczność dalekich dojazdów, praca pozarolnicza przestała być do pogodzenia z rolnictwem. Widać więc, że zatrudnienie pozarolnicze jest priorytetem. Jeśli nie da się godzić tych dwóch zajęć, system wsparcia nie jest w stanie odwrócić skłonności do porzucania rolnictwa. Wydaje się więc, i może być to wskazówką także dla gmin Pogórza Karpackiego, że istotne przekształcenia strukturalne, umożliwiające koncentrację ziemi, są możliwe dopiero wtedy, gdy większość mieszkańców wsi staje przed dylematem: rolnictwo, czy praca pozarolnicza.
4. **Obszary problemowe.** Spadek powierzchni użytkowanej rolniczo, przy jednoczesnym zgłaszaniu problemów z jej podażą, wskazuje, że część ziemi nieatrakcyjnej rolniczo i tak zmienia swoje przeznaczenie. Dotyczy to głównie gospodarstw z ONW, które nie mogły znaleźć dzierżawców wśród gospodarstw nastawionych na intensyfikację produkcji. Odpowiedni system dopłat czyni produkcję opłacalną nawet przy gorszych warunkach naturalnych i przesuwą granicę między obszarami, na których warto i nie warto prowadzić produkcję rolną. Zawsze jednak postępujące naturalne przeobrażenia strukturalne doprowadzą do częściowego ograniczenia powierzchni użytkowanej rolniczo. Pytanie sprowadza się do wielkości tej zmiany.
5. **Znaczenie dzierżawy.** Przemiany strukturalne bawarskich obszarów wiejskich opierały się głównie na dzierżawie. Dlatego tak ważne jest opracowanie także w Polsce odpowiednich rozwiązań prawnych, wspierających tę formę zmiany użytkowników gruntów rolnych. Ziemia, w regionach z tak silnie ugruntowanym rolnictwem i przywiązaniem do ojcowizny, rzadko będzie zmieniać właścicieli.

6. **Scalanie gruntów.** Z doświadczeń Bawarii wynika, że scalanie gruntów jest pierwszym krokiem do poprawy konkurencyjności gospodarstw, jeszcze zanim następują przeobrażenia strukturalne na większą skalę. Głównie pomaga ono gospodarstwom małym z rozdrobnionymi parcelami, położonymi w dużej odległości. Obala to mit, jakoby scalenie gruntów miało uzasadnienie tylko w regionach, gdzie rolnictwo już dziś jest intensywne. Oczywiście w polskich warunkach należy raczej mówić o dobrowolnej wymianie gruntów (niż prawdziwym scalaniu) – procedurze tańszej, szybszej i nieniosącej z sobą dużych przedsięwzięć infrastrukturalnych.
7. **Znaczenie przetwórstwa.** Pojawienie się firm przetwórczych w Bawarii zapoczątkowało proces specjalizacji produkcji, wymusiło współpracę między rolnikami, zachęciło do inwestycji w gospodarstwach. Miało większe znaczenie niż pomoc publiczna zarówno w zakresie modernizacji gospodarstw, zrzeszania się, czy wyboru kierunku specjalizacji. Pokazuje to, że główne impulsy rozwojowe dla gospodarstw rolnych pochodzą z rynku.
8. **Niechęć małych gospodarstw do zrzeszania się.** Doświadczenia Bawarii pokazują, że z form współpracy częściej korzystają gospodarstwa duże niż małe i dwuzawodowe. Dla tych ostatnich rolnictwo jest na tyle poboczną działalnością, że nie są one w stanie podejmować zobowiązań wynikających z uczestnictwa w zrzeszeniach producentów (gwarantowanie jakości i wielkości dostaw), czy kółkach maszynowych (nie mogą świadczyć własnej pracy ani udostępniać własnych maszyn). Dla takich gospodarstw bardziej odpowiednim rozwiązaniem wydaje się wynajem usług na komercyjnych zasadach czy pomoc sąsiedzka. Widać więc, że współpraca między rolnikami nie pojawi się, gdy nie będzie miała uzasadnienia ekonomicznego, niezależnie od form wsparcia publicznego.
9. **Wybór między intensywnymi a ekstensywnymi formami produkcji.** Ewolucja drugiego filaru WPR idzie w kierunku zaostrzania kryteriów wsparcia dla gospodarstw chcących „żyć z dopłat” (głównie w wyniku zmian w programach rolnośrodowiskowych). Gospodarstwa utrzymujące się ze sprzedaży produktów rolnych na rynku często nie są w stanie lub nie chcą tych wymogów spełniać, gdyż przestają być konkurencyjne cenowo. Rozgraniczenie to jest szczególnie ciekawe w przypadku obszarów, takich jak Bawarskie Góry Średnie czy Pogórze Karpackie, gdzie w zasadzie obie strategie są możliwe. Dotychczas gospodarstwom z bawarskiego obszaru badawczego często udawało się godzić te dwa podejścia. Jednak z badań wynika, że nadszedł czas wyboru jednej ze ścieżek. Takie opowiadzenie się czeka też prawdopodobnie gospodarstwa rolne z Pogórza Karpackiego. Wymogi programów rolnośrodowiskowych, umożliwiające otrzymywanie

wysokich dopłat obszarowych, raczej nie będą do pogodzenia ze sprzedażą produktów rolnych po konkurencyjnych cenach.

10. **Żywotność obszarów wiejskich.** Mimo malejącego znaczenia rolnictwa i konieczności coraz dalszych dojazdów do pracy, w badanych gminach Bawarii w ostatnim dwudziestoleciu wzrosła gęstość zaludnienia, wysoka jest liczba organizacji pozarządowych, rośnie liczba udzielonych noclegów. Wskazuje to na żywotność tych terenów. Wydaje się, że tym co pomaga ją utrzymać są programy odnowy wsi, które skutkują podniesieniem jakości życia i spędzania czasu wolnego na tych terenach.

Odpowiedź na drugie pytanie badawcze sformułowane w metodycznych założeniach wymaga określenia, które elementy bawarskiej drogi rozwoju obszarów wiejskich można uznać za korzystne. Niewątpliwie jej pozytywną oznaką jest obecna żywotność bawarskich wsi, będąca wynikiem działań rozwojowych podejmowanych przez ostatnie dziesięciolecia, a więc głównie programów rozwoju wsi. Wydaje się też, że wprowadzane instrumenty wsparcia pomogły utrzymać rolnicze zagospodarowanie przestrzeni na obszarach ONW. Jednocześnie pomoc gospodarstwom słabszym spowalniała przemiany strukturalne i skazywała na pomoc publiczną coraz liczniejszą grupę gospodarstw. Trudno stwierdzić, jaka ich liczba mogłaby dziś funkcjonować na zasadach wolnorynkowych, gdyby nie blokowano ich rozwoju przez sztuczne ograniczanie podaży ziemi rolniczej. Niezależnie od całościowej oceny przemian zachodzących w latach 1950–2005 w gminach Bawarskich Gór Średnich, część z przedstawionych wniosków może być przydatna dla pogórskich obszarów wiejskich. Warunkiem ich wykorzystania jest pozytywna weryfikacja części hipotezy badawczej, mówiącej o podobieństwie sytuacji wyjściowej obszarów badawczych Bawarii i Małopolski.

Rozdział III

Stan i scenariusze rozwoju obszarów wiejskich Małopolski

1. Sytuacja małopolskich obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem gmin Pogórza Karpackiego

Pojęcie „Małopolska” odnosi się do województwa małopolskiego, a Pogórze Karpackie to obszar rozciągający się równoleżnikowo na południe od Krakowa, obejmujący 27 gmin, z których najbardziej wysuniętą na wschód jest gmina Moszczenica (powiat gorlicki), granicę zachodnią obszaru badawczego wyznacza gmina Andrychów.

Diagnoza sytuacji gmin Pogórza Karpackiego została przeprowadzona na podstawie analizy literatury i wtórnych danych statystycznych oraz pierwotnych danych jakościowych. Źródłami danych statystycznych były głównie: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2009*, *Rocznik Statystyczny 2009*, Bank Danych Lokalnych oraz Tablice Powiatowe 2009. Pierwotne dane jakościowe pochodzą z wywiadów przeprowadzonych w siedmiu pogórskich gminach (w 2010 roku) – po jednej z każdej grupy gmin [tabela 9].

Metodologia podziału gmin i ich wyboru do wywiadów została opisana we wstępie. Wywiady przeprowadzono z wójtami gmin (lub burmistrzami w przypadku gmin miejsko-wiejskich¹) oraz w niektórych gminach także z innymi pracownikami urzędu lub pracownikami Ośrodków Doradztwa Rolniczego (ODR). Dokładny wykaz respondentów znajduje się w załączniku 8.

Przedstawione dane statystyczne oraz opinie siedmiu wójtów małopolskich gmin pomogą zobrazować obecną sytuację małopolskich obszarów wiejskich, wskazując na ich silne i słabe strony. Ukazane deficyty rozwojowe

¹ Dla uproszczenia w dalszej części pracy będzie mowa wyłącznie o wójtach, choć należy pamiętać, że w przypadku 4 gmin byli to burmistrzowie.

pokażą, na jakich płaszczyznach warto szukać wzorców doświadczeń z innych krajów.

Tabela 9. Lista gmin, w których przeprowadzono wywiady i ich charakterystyki

Gmina danego typu, w której przeprowadzono wywiad	Nazwa grupy gmin	Cechy rozwojowe		
		Korzystne warunki dla rozwoju turystyki	Korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa	Korzystne warunki dla rozwoju innej działalności
Ciężkowice	A1	TAK	NIE	NIE
Zakliczyn	A2	TAK	TAK	NIE
Pleśna	A3	TAK	NIE	TAK
Nie istnieje gmina z takim układem warunków rozwojowych	A4	TAK	TAK	TAK
Trzciana	B1	NIE	TAK	NIE
Raciechowice	B2	NIE	TAK	TAK
Żegocina	C1	NIE	NIE	TAK
Gromnik	C2	NIE	NIE	NIE

Źródło: Opracowanie własne na podstawie książki K. Duczkowski-Małysz [1998].

1.1. Położenie i uwarunkowania naturalne

Położenie gmin Pogórza Karpackiego można uznać za korzystne. Żadna z nich nie leży dalej niż 100 km od Krakowa (750 tys. mieszkańców), a przez środek województwa przebiega Transeuropejska Sieć Transportowa TEN-T, łącząca Zgorzelec i Medykę (docelowo autostrada A4, obecnie w budowie) oraz linia kolejowa Drezno–Lwów. Atutem tych terenów jest też bliskość do południowych sąsiadów – Słowacji i Czech. Pogórze Karpackie leży w dorzeczu górnej Wisły, a główne rzeki tego terenu (od zachodu) to: Skawa, Raba, Stradomka, Dunajec, Biała. Pogórze Karpackie to teren wyżynny i pagórkowaty, ze wzniesieniami sięgającymi od 400 do 900 m n.p.m., glebami średniej jakości, sponad 25% udziałem lasów [Małopolska 2003]. Geologicznie jest to obszar zbudowany w większości z fliszu karpackiego, co oznacza dużą podatność na działanie wody. Konsekwencją tego są liczne osuwiska, które przy długotrwałych deszczach mogą skutkować dużymi stratami w gminnej infrastrukturze, a także właścicieli pól oraz zabudowań położonych na zboczach wzniesień. Aż 48% obszaru Małopolski jest zagrożone powodzią, które zdarzają się tutaj co kilka lat [MPRO 2007].

1.2. Sytuacja rolnictwa

Tradycyjnie gminy Pogórza Karpackiego były terenami rolniczymi, mimo utrudnionych (naturalnych i strukturalnych) warunków gospodarowania. Tylko 5 spośród 28 badanych gmin Pogórza Karpackiego nie posiada żadnych obrębów uznanych za ONW [załącznik 1 PROW 2007–2013]. Tradycyjnie rolnictwo Pogórza Karpackiego miało charakter mieszany. W niektórych gminach wyraźniej zarysowany jest profil produkcji w kierunku uprawy owoców miękkich, sadownictwa (jabłko) i chowu bydła mlecznego. W Trzcinie – jednej z gmin o największym potencjale rozwojowym dla rolnictwa – od lat siedemdziesiątych XX wieku wyraźniej kształtuje się specjalizacja w kierunku upraw szklarniowych (ogórek, pomidor, kwiaty), w kilku gminach rozwijają się też fermy drobiu.

W całej Małopolsce obserwuje się spadek powierzchni UR i liczby gospodarstw. W 2008 roku powierzchnia UR Małopolski stanowiła 52% powierzchni i było to o 8 punktów procentowych mniej w porównaniu z 2002 rokiem [RSR 2009]. W tym samym okresie liczba gospodarstw zmniejszyła się o 27%. Jednak w ślad za tak dużym spadkiem liczby gospodarstw nie poszedł wyraźny wzrost ich areалу, ani spadek zatrudnienia w rolnictwie. W 2008 roku w badanych powiatach udział pracujących w rolnictwie wynosił 37% i był to spadek zaledwie o 4 punkty procentowe w porównaniu z 2003 rokiem [Powiaty 2009]. Wskaźnik pracujących w rolnictwie na 100 ha UR wynosił w Małopolsce w 2008 roku 25 osób i był najwyższy spośród wszystkich województw (średnia dla Polski – 13 osób) [RSR 2009]. Jednocześnie jedynie dla 6,8% ludności posiadającej własne źródło utrzymania rolnictwo było podstawowym źródłem dochodu [MPRO 2007]. Poza gminą Trzcinian (która jest jedną z gmin o największym potencjale rozwojowym dla rolnictwa), we wszystkich pozostałych gminach nie ma gospodarstw, które żyłyby wyłącznie z rolnictwa. Spada też liczba gospodarstw towarowych. Jako przyczynę takiego stanu rzeczy wójtowie wskazują z jednej strony na rosnące trudności w sprzedaży płodów rolnych (brak stabilnych cen, umowy zawierane na krótkie okresy), z drugiej zaś brak młodych następców, którzy byliby chętni do inwestowania w rozwój gospodarstwa. W większości – jak twierdzą wójtowie i pracownicy ODR-ów – gospodarstwa żyją „z rozpędu” i w celu otrzymywania dopłat, choć wzrasta też świadomość rosnącego znaczenia ekonomicznego własnej żywności, która w sklepie jest coraz droższa. To także może być argumentem za utrzymywaniem małego gospodarstwa.

Średnia wielkość małopolskiego gospodarstwa (mimo spadku ich liczby) jest nadal bardzo niska. W 2008 roku wynosiła 2,32 ha UR (średnia dla Polski 6,31 ha UR) [BDL] i wzrosła tylko nieznacznie w porównaniu z 2002

rokiem, gdy wskaźnik ten wynosił 2,1 [Małopolska 2003]. Dane te pokazują, że spadek liczby gospodarstw nie skutkował znaczącym wzrostem średniego areалу. Takie zjawisko może mieć następujące przyczyny: po pierwsze, rolnictwo porzucają tylko gospodarstwa najmniejsze, przez co wpływ na zwiększenie podaży UR nie jest tak istotny. Po drugie, spadek powierzchni UR ogółem pokazuje, że gospodarstwa porzucające rolnictwo mogły sprzedawać lub przeznaczać swoją ziemię pod inne wykorzystanie (np. zabudowę lub zalesienie). Potwierdzają to wójtowie wszystkich badanych gmin – nikt nie sprzedaje ziemi rolnej – obraca się wyłącznie gruntami, które będą mogły być przeznaczone pod zabudowę. Natomiast zmiana użytkowników ziemi rolnej następuje na ogół w wyniku ustnej umowy dzierżawy i często jest bezpłatna. Umowy te w większości nie są w żaden sposób ewidencjonowane. Z wywiadów z wójtami i pracownikami ODR-ów wynika, że praktycznie w każdej miejscowości pojawia się jeden rolnik, który chce rozwijać swoje gospodarstwo i jest gotowy dzierżawić każdą ilość ziemi. Właściciele na ogół chętnie oddają ziemię do użytkowania, ale zachowują swoje prawo do dopłat (stąd brak formalnych umów). W wielu przypadkach dopłat nie otrzymują zatem faktyczni użytkownicy, a właściciele ziemi nie związani już z rolnictwem. Trudno jest więc określić, jaka jest faktyczna średnia wielkość powierzchni użytków rolnych użytkowana przez jedno gospodarstwo.

Małopolskie gospodarstwa charakteryzuje też niski stopień mechanizacji. Choć na jeden ciągnik przypadało w 2008 roku 5,7 ha UR, podczas gdy średnia dla Polski wynosiła 10,3 ha UR [BDL], to są to ciągniki małe, stare i często własnej roboty. Zarówno wójtowie, jak i pracownicy ODR-ów wskazywali, że małopolscy rolnicy nie są przekonani co do zrzeszania się. Przeszkodą jest tu nie tylko mentalność mieszkańców, ale też polskie prawo, które sprzyja raczej dużym zrzeszeniom.

Mała powierzchnia gospodarstw, niski stopień mechanizacji i utrudnione naturalne warunki gospodarowania (teren pagórkowaty) skutkują niewydolnością małopolskiego rolnictwa. Mimo tak dużego zaangażowania siły roboczej tworzy ono jedynie 3% wartości dodanej brutto badanych regionów [Powiaty 2009]. Z przedstawionych danych wyłania się dość jasny obraz małopolskiego rolnictwa. Jest ono nadal istotnym zajęciem dla wielu mieszkańców małopolskiej wsi i decyduje o charakterze jej krajobrazu. Ekonomicznie ma jednak znaczenie małe a subregionalnie nawet marginalne – jest źródłem utrzymania dla niewielkiej liczby mieszkańców, w większości jest nietowarowe i w małym stopniu wpływa na wynik małopolskiej gospodarki. Wydaje się też, że wejście Polski do Unii Europejskiej nie przyniosło tak istotnej zmiany strukturalnej, jak można by oczekiwać. Spadek zatrudnie-

nia w rolnictwie następuje wolno, wielkość gospodarstw zwiększyła się nieznacznie (mimo spadku ich liczby), choć faktyczne areale mogą być większe niż te w ewidencji ze względu na ustny charakter umów. Rację miał więc W. Musiał pisząc: „Kształtująca się na terenach górskich i podgórskich Polski południowej tendencja do utrzymywania gospodarstw rolnych, które produkują głównie na własne potrzeby przy jednoczesnym zatrudnieniu któregoś z członków rodziny poza rolnictwem, wydaje się tendencją trwałą i pozytywną. Jest to sposób życia tamtejszej ludności, który daje gwarancję pewnej stabilności ekonomicznej i ekologicznej obszarów wiejskich” [Musiał 1998]. Na razie wydaje się więc, że charakter małopolskiego rolnictwa nie zmienił się znacząco – nie ma miejsca polaryzacja wielkości gospodarstw, mimo znacznego spadku ich liczby, nie nastąpiła wyraźna specjalizacja a dwuzawodowość gospodarstw została utrwalona.

1.3. Sytuacja demograficzna

Istotną cechą demograficzną badanego obszaru jest wysoka, jak na Polskę gęstość zaludnienia. Dla badanych gmin wynosiła ona w 2008 roku 159 osób na 1 km² (średnia dla Polski 122) [Powiaty 2009, RS 2009]. Wskaźnik ten będzie miał prawdopodobnie tendencję rosnącą ze względu na wysoki przyrost naturalny oraz dodatnie saldo migracji. W 2008 roku w badanych powiatach przyrost naturalny na 1000 ludności wyniósł 3,4‰, i był wyższy niż średnio dla województwa (2,2‰) i dla Polski (0,9‰). Saldo migracji (wewnętrznej i zagranicznej na pobyt stały) było w 2008 roku także wyższe niż średnia dla Polski. Dla badanych powiatów wyniosło 0,43, a dla Polski -0,4 [Powiaty 2009]. Wydaje się więc, że są to tereny, które w najbliższych latach będą przeżywać wzrost liczby ludności w przeciwieństwie do pozostałych obszarów Polski. Przypuszczenie to potwierdza prognoza demograficzna GUS przygotowana na lata 2002–2030, w której województwo małopolskie jest jedynym regionem w kraju, dla którego przewiduje się wzrost liczby ludności do 2030 roku [MPRO 2007].

Za demograficzny profil badanego obszaru odpowiada głównie wieś. Stopień urbanizacji dla badanych powiatów w 2008 roku wynosił średnio 25% (średnia dla Polski 61%) i spadł w porównaniu z 2000 rokiem, co jest wynikiem wysokiego salda migracji wewnętrznej na pobyt stały na wsi – średnio dla badanych powiatów 171 osób, a dla Polski 39 [Powiaty 2009; RS 2009]. Z wywiadów z wójtami wynika, że obserwowana jest tendencja do wracania na wieś. Przyjeżdżają wnukowie tych, którzy kiedyś wyjechali, zostawiając tutaj swój dom. We wszystkich gminach respondenci twierdzili, że liczba pustostanów jest niższa niż kilka lat temu. Ludność terenów Pogórza Kar-

packiego jest więc głównie ludnością wsi i na razie nic nie wskazuje na odwrócenie tych proporcji.

Istotną cechą demograficzną, która może mieć znaczenie dla dalszego rozwoju Małopolski, jest wysoka i szybko rosnąca liczba studentów przy jednocześnie silnej dysproporcji poziomu wykształcenia między mieszkańcami miast i wsi. Pod względem liczebności studentów Małopolska zajmuje trzecie miejsce po województwach: mazowieckim i śląskim, a wzrost liczby studentów wyniósł 50% między latami 1998/1999 a 2004/2005. Jednocześnie osoby z wyższym wykształceniem stanowią w miastach 15,5% ludności powyżej 13 roku życia, a na wsi jedynie 4,2% [MPRO 2007]. Demograficznie obszar badawczy jest więc terenem o dużej gęstości zaludnienia, niskim stopniu urbanizacji, wysokim przyroście naturalnym i dodatnim saldzie migracji. Są to niewątpliwie silne strony tych terenów, stanowiące o jego potencjale ludnościowym. Słabą stroną jest wciąż niski odsetek osób z wyższym wykształceniem na terenach wiejskich.

1.4. Infrastruktura ochrony środowiska

Rozproszone osadnictwo obszarów wiejskich Małopolski utrudnia budowę infrastruktury komunalnej, skutkując dużymi zaniedbaniami w ochronie środowiska i obniżając poziom życia mieszkańców. Ostatnie dziesięciolecie przyniosło jednak znaczną poprawę w tym zakresie, szczególnie infrastruktura komunalna związana z ochroną środowiska zaczęła się dynamicznie rozwijać. W 2008 roku w badanych powiatach 36,3% ludności korzystało z kanalizacji [Powiaty 2009]. Istotne jest, że od 2001 roku przyrost sieci kanalizacyjnej jest większy niż sieci wodociągowej [MPRO 2007], co stwarza nadzieję na zmniejszenie obciążenia ściekami zasobów środowiska. W niektórych gminach rozwijają się też przydomowe oczyszczalnie, co jest szansą na rozwiązanie problemu ścieków przy niższych kosztach niż budowa kanalizacji. Postępuje także wzrost liczby oczyszczalni komunalnych: ze 171 w 1999 roku do 227 w 2005 roku (w skali Małopolski), co jest pozytywnym symptomem w zakresie ochrony wód. Nadal jednak (2008 rok) w badanych powiatach jedynie 36,3% ludności korzysta z oczyszczalni ścieków, podczas gdy średnia dla polskich obszarów wiejskich wynosi 63,1% [Powiaty 2009; RS 2009]. Wciąż widać dużą dysproporcję między nakładami ponoszonymi na ochronę środowiska w gminach wiejskich i miejskich lub miejsko-wiejskich. Wśród badanych 27 gmin, średnie nakłady na środki trwałe, służące ochronie środowiska na jednego mieszkańca, wynosiły dla gmin miejsko-wiejskich 34 zł, a dla gmin wiejskich 21 zł. W dziewięciu gminach wiejskich (czyli w jednej trzeciej gmin Pogórza Karpackiego) w 2008 roku nakłady na budowę infrastruktury służącej

ochronie środowiska były śladowe. Wskazuje to na trudności w pozyskaniu finansowania na te inwestycje, szczególnie w miejscowościach z bardziej rozproszonym osadnictwem.

Przytoczone dane pokazują, że choć infrastruktura związana z ochroną środowiska zaczęła się rozwijać na obszarach wiejskich Małopolski, to jej zasięg jest wciąż niewystarczający – zarówno z kanalizacji, jak i z oczyszczalni ścieków korzysta w gminach Pogórza Karpackiego mniej niż połowa mieszkańców. Braki w tym zakresie mogą być główną barierą w podnoszeniu jakości zasobów środowiska i poprawy warunków życia mieszkańców.

1.5. Gospodarka

Małopolskę można zaliczyć do średnio rozwiniętych gospodarczo regionów kraju. Wytwarzane jest tu co prawda 7,4% PKB kraju (5 miejsce wśród województw), ale PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca wynosi jedynie 20,7 tys. zł, co sytuuje województwo dopiero na 10 miejscu w kraju. Stanowiło to 85,5% średniej krajowej [Powiaty 2009; MPRO 2007]. Przyczyną takiej wielkości tych wskaźników może być wciąż duże zatrudnienia w rolnictwie, które dostarcza mniej wartości niż „zużywa” siły roboczej. Ponadto wielkość stopy bezrobocia w badanych powiatach (2008 rok) nie odbiega znacząco od średniej dla Polski i wynosi 9,3% (dla województwa – 7,5%, dla Polski – 9,5%) [Powiaty 2009; RS 2009]. Należy jednak pamiętać o wciąż nadmiernym zatrudnieniu w rolnictwie, a co za tym idzie o istnieniu znaczącego bezrobocia ukrytego w tym dziale gospodarki.

Pozytywnym sygnałem było uznanie Małopolski w Rankingu Województw, opracowanym w 2005 roku przez Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, za region o wysokiej atrakcyjności inwestycyjnej. Województwo to znalazło się na 4 pozycji, awansując z pozycji 7 uzyskanej w 1998 roku. Szczególnie wysokie oceny Małopolska uzyskała pod względem rynku pracy (dostępności kadr, poziomu wykształcenia, kosztów pracy), dostępności transportowej, infrastruktury społecznej (poziomu działalności kulturalnej, infrastruktury turystycznej i sportowej) oraz infrastruktury gospodarczej (instytucji badawczo-rozwojowych, instytucji otoczenia biznesu) [MPRO 2007]. Silną stroną małopolskiej gospodarki jest obecność firm świadczących usługi informatyczne, oprogramowania oraz sprzętu ICT (technologie informatyczne i komunikacyjne). W roku 2002 w Małopolsce miało siedzibę 19 z listy 200 polskich firm o najlepszych wynikach sprzedaży w zakresie tych usług. Swoją siedzibę ma w Małopolsce kilka światowych koncernów, opierających swoją przewagę konkurencyjną na wysokich technologiach, takich jak: Motorola, Delphi, ABB, Lurgi Bipronaft czy CH2M HILL [MPRO 2007]. Dla gospo-

darki powiatów obszaru badawczego istotne znaczenie ma funkcjonowanie strefy przemysłowej w Dobczycach (powiat myślenicki) i dwóch stref przemysłowych w Myślenicach, firmy Stalprodukt S.A. w Bochni, zakładów Azoty Tarnów S.A., rozwijającej się produkcji obuwia i mebli w powiecie wadowickim, przetwórstwo oraz rozwój usług turystycznych w powiecie gorlickim. W większości jednak gospodarka obszaru badawczego (jak i całej Małopolski) bazuje na funkcjonowaniu małych i średnich przedsiębiorstw. W badanych powiatach aż 92% pracujących osób jest zatrudniona w mikroprzedsiębiorstwach, a w podmiotach małych 5% [Powiaty 2009], co wskazuje na silne rozproszenie kapitału.

Silną cechą małopolskiej gospodarki jest przedsiębiorczość jej mieszkańców. W 2009 roku na 10 tys. mieszkańców przypadało ponad 900 podmiotów gospodarczych (w badanych powiatach 700), podczas gdy średnia dla Polski wyniosła 272 [BDR]. W Małopolsce działa też 8% wszystkich polskich organizacji pozarządowych (wyprzedza ją tylko województwo mazowieckie i śląskie). Wskaźnik liczby organizacji pozarządowych na 1000 mieszkańców wynosi dla Małopolski 3,5, dla Polski 1,86 [BDL], co też wskazuje na aktywność mieszkańców. Małopolska jest więc regionem, którego gospodarka bazuje na dużej liczbie małych podmiotów. Wzrost PKB jest nadal ograniczony przez niską wydolność rolnictwa i ukryte w nim bezrobocie. Nadzieją na impuls rozwojowy jest pojawienie się firm z branży ICT, kreowanie profilu gospodarczego niektórych powiatów oraz przedsiębiorczość mieszkańców.

1.6. Turystyka

Badane gminy są obszarem o umiarkowanej atrakcyjności turystycznej [Sawicka 2006]. Wskaźnik Schneidera (liczba odbytych noclegów na 100 ludności) dla powiatów obszaru badawczego wynosi od 2 do 82 i jest niższa niż dla południowych obszarów województwa, ale wyższa niż dla terenów nizinnych. Trudno jest więc ocenić rolę turystyki w rozwoju tego terenu. Krajobraz jest atrakcyjny (teren pagórkowaty), ale prawdopodobnie nie na tyle by skutecznie konkurować z sąsiadującymi obszarami górskimi. Silną stroną Pogórza Karpackiego może być turystyka kulturowa, ze względu na dużą liczbę zabytków (architektura drewniana, zachowane układy urbanistyczne małych miasteczek, zamki nad Dunajcem), oraz agroturystyka przy założeniu, że uda się ocalić wiejski charakter i rolniczy krajobraz tamtejszych miejscowości.

W badanych gminach zarejestrowanych jest od kilku do kilkunastu gospodarstw agroturystycznych. Jednak z wywiadów z wójtami wynika, że w gminie są na ogół tylko 2 gospodarstwa, dla których turystyka jest istotnym (choć nigdy jedynym) źródłem dochodu. Wszyscy wójtowie (niezależnie od cha-

rakteru gminy) wysoko szacują potencjał turystyczny swoich miejscowości, jednak wydaje się, że nie ma on uzasadnienia w faktycznym zainteresowaniu turystów tym regionem.

Podsumowując opisane powyżej cechy rozwojowe Pogórza Karpackiego, leżącego w województwie małopolskim, można stwierdzić, że siłą tego obszaru jest jego korzystne położenie, potencjał demograficzny, przedsiębiorczość mieszkańców, pojawienie się w Krakowie firm z obszaru ICT, dobra jakość środowiska naturalnego i zachowany rolniczy krajobraz kulturowy, który może pomagać w przyciągnięciu turystów. Słabością tych terenów jest duże zatrudnienie w rolnictwie w relacji do wypracowywanego PKB przez ten dział gospodarki oraz ukryte w nim bezrobocie. Działalność pogórskich firm też nie daje pewności dalszego rozwoju regionu ze względu na ich w większości tradycyjny profil gospodarczy oraz duże rozproszenie kapitału.

Rozdział IV

Bawaria i Małopolska – porównanie sytuacji wyjściowej i wykorzystanie doświadczeń Bawarii

1. Porównanie sytuacji wyjściowej regionów

W tej części rozdziału zostanie porównana sytuacja wyjściowa Bawarii na początku lat pięćdziesiątych XX wieku i Małopolski obecnie. Starano się odpowiedzieć na pytanie badawcze postawione we wstępie pracy, czy Małopolska, a szczególnie gminy Pogórza Karpackiego, mogą skorzystać z doświadczenia rozwoju obszarów wiejskich gmin Lasu Bawarskiego. Zagadnienia, o których jest mowa w tej części pracy, zostały dokładnie omówione wcześniej – sytuacja wyjściowa Bawarii w rozdziale drugim (punkty 1, 2, 3), a dzisiejsza sytuacja Małopolski w rozdziale trzecim.

1.1. Cechy fizyczno-geograficzne

Cechy fizyczno-geograficzne badanego obszaru są następujące:

- **Ukształtowanie terenu.** Tak bawarski, jak i małopolski obszar badawczy jest terenem wyżynnym i pagórkowatym. Wzniesienia sięgają od 400 do 900 m n.p.m. i charakteryzują się stromymi stokami. Różna jest budowa geologiczna tych terenów. Las Bawarski zbudowany jest ze skał magmowych i metamorficznych, natomiast Pogórze Karpackie tworzy flisz, który jest bardziej podatny na działanie wody. Stąd szkody wyrządzone przez ulewne deszcze i powódzie na Pogórzu Karpackim są bardziej dotkliwe niż na terenach Lasu Bawarskiego [Kornkrumpf 1948; MRPO 2007].
- **Klimat.** Oba obszary badawcze położone są w strefie klimatów umiarkowanych, przejściowych. Na podobnej wysokości zanika okres wegetacji, podobnie kształtują się piętra roślinności [*Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich*, załącznik D 2004].

- **Położenie geopolityczne.** Wydaje się, że dzisiejsze położenie geopolityczne Małopolski jest bardziej korzystne niż Bawarii w latach pięćdziesiątych XX wieku. Bawaria była najbardziej wysuniętym na wschód regionem Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali, niemożliwa była wymiana handlowa z sąsiadami – Czechosłowacją i Niemiecką Republiką Demokratyczną. Handel z Austrią i Szwajcarią też był utrudniony, gdyż pozostawały one poza EWWiS. Małopolska leży natomiast przy drodze tranzytowej Zgorzelec–Medyka (przyszła autostrada A4), korzystna jest też bliskość rynku słowackiego. Małopolska nie ma dziś cech obszaru peryferyjnego, choć można śmiało powiedzieć, że jej położenie nie jest do końca wykorzystywane.

Podsumowując, oba obszary badawcze cechują podobne cechy fizyczno-geograficzne, choć różna jest budowa geologiczna tych terenów, przez co Pogórze Karpackie jest bardziej narażone na szkody erozyjne. Dzisiejsze położenie geopolityczne Małopolski można uznać za bardziej korzystne niż usytuowanie Bawarii w latach pięćdziesiątych XX wieku.

1.2. Charakter rolnictwa

- **Udział użytków rolnych.** Udział powierzchni użytków rolnych jest podobny w obu obszarach badawczych. W przypadku Bawarii wynosił on w 1949 roku 54% [*Landwirtschaftliche Betriebszählung* 1949], w Małopolsce w 2008 roku 52% [RSR 2009].
- **Warunki dla rozwoju rolnictwa.** Oba obszary badawcze cechuje duży udział obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Spośród 28 gmin Pogórza Karpackiego tylko 5 nie ma żadnych obwodów geodezyjnych zakwalifikowanych jako ONW [załącznik 1, PROW 2007–2013]. W bawarskim obszarze badawczym udział obszarów ONW waha się w poszczególnych gminach od 32 do 62% [Würfl i in. 1984]. Przyczyną utrudnionych warunków prowadzenia gospodarki rolnej jest na ogół podgórski charakter tych terenów (gminy ze specyficznymi utrudnieniami) [Ustawa 1984; Würfl i in. 1984]¹.

¹ Są to gminy, w których co najmniej 50% powierzchni użytków rolnych znajduje się powyżej 350 m n.p.m. Gminy te charakteryzują się przynajmniej dwiema z czterech niżej wymienionych cech: średnia powierzchnia gospodarstw rolnych wynosi poniżej 7,5 ha; gleby są zagrożone występowaniem erozji wodnej; udział gospodarstw rolnych, które zaprzestały produkcji rolnej, wynosi powyżej 25% wszystkich gospodarstw rolnych; udział trwałych użytków zielonych wynosi powyżej 40% w strukturze użytkowania gruntów. Dla warunków bawarskich jest to podział przyjęty w 1984 roku i do dziś najczęściej wykorzystywany w bawarskich publikacjach. Uwzględnia on: wysokość n.p.m. roczną wielkość opadów, średnie roczne temperatury, wskaźnik wilgotności powietrza, długość okresu wegetacji, jakość gleb, dzień rozpoczęcia wegetacji.

- **Struktura produkcji i struktura obszarowa.** Zarówno w Małopolsce, jak i w Bawarii w latach pięćdziesiątych XX wieku dominował mieszany kierunek produkcji rolnej w dużej części przeznaczanej na własny użytek [Leffler, Schall 1964; RSR 2009]. Natomiast jeśli chcielibyśmy określić pojawiającą się powoli specjalizację regionów, w przypadku Lasu Bawarskiego jest to chów bydła mlecznego, a w gminach Pogórza Karpackiego – równoległy rozwój sadownictwa, uprawy owoców miękkich i chowu bydła mlecznego. Ten ostatni kierunek nie ma w małopolskim obszarze badawczym tak dużego znaczenia, jak w przypadku Bawarii, gdyż wzniesienia Pogórza Karpackiego charakteryzuje brak płaskowyżów – grzbiety są wąskie, mało jest naturalnych użytków zielonych. Natomiast Las Bawarski cechują szerokie grzbiety, dzięki czemu wypas jest łatwiejszy i determinuje specjalizację w tym kierunku.
- **Relatywnie niska średnia wielkość gospodarstw rolnych.** Oba regiony charakteryzuje relatywnie niska średnia wielkość gospodarstw rolnych – dla Małopolski jest to 2,32 ha UR (2008 rok), dla obszaru badawczego Bawarii 5,1 ha UR [BDL, *Landwirtschaftliche Betriebszählung* 1949]. Wielkości te nie są identyczne, ale w obu przypadkach są one najniższe spośród wszystkich regionów kraju (województw Polski i landów RFN) i pokazują skalę rozdrobnienia struktury agrarnej.
- **Tradycyjny charakter rolnictwa.** Zarówno w przypadku Bawarii, jak i Małopolski rolnictwo ma rodzinny charakter. W Bawarii w 1960 roku tylko 1,5% gospodarstw nie należało do osób prywatnych [por. Eichmüller 1997, Straus 1979]. W przypadku Małopolski 99% gospodarstw należy do indywidualnych właścicieli [RSR 2009].
- **Duże zatrudnienie w rolnictwie.** Oba regiony cechuje wysoki udział ludności pracującej w rolnictwie. Dla gmin Pogórza Karpackiego wskaźnik ten wynosił w 2008 roku 37%, w Bawarii (brak danych dla gmin) w 1950 roku 31%. W obu przypadkach wielkości te znacznie odbiegają od średnich krajowych i są najwyższe w porównaniu z innymi regionami kraju (średnia dla Polski 13%, średnia dla RFN 23,5%) [Powiaty 2009; RSR 2009; Siebert 2005]. Najwyższa w porównaniu z innymi regionami kraju jest także dla obu obszarów badawczych liczba osób pracujących w rolnictwie na 100 ha UR. Dla Bawarii było to w 1954 roku 48 osób (dwa razy więcej niż średnio w RFN) [Bayerische Gemeinde- und Kreisstatistik 1949/50], dla Małopolski (2008 rok) 25 osób (średnio dla Polski 13) [RSR 2009]. Dane te wskazują na wysoką pracochłonność rolnictwa tych terenów w porównaniu ze wskaźnikami, jakie w tym samym okresie uzyskiwano w innych regionach. Przedstawione zestawienie danych pokazuje, że charakter rolnictwa obu obszarów badawczych jest zbliżony. Zarówno obszary Pogórza Karpackiego,

jak i Lasu Bawarskiego cechują podobne warunki rozwojowe (obszary podgórskie), podobna struktura własności (gospodarstwa indywidualne), kierunki produkcji (kierunek mieszany, na własne potrzeby) i podobna struktura obszarowa (rozdrobniona). W obu przypadkach mamy też do czynienia z nadmiernym zatrudnieniem w rolnictwie w porównaniu z innymi częściami kraju. Jedyną istotną różnicą, która może determinować dalszy rozwój tych terenów jest odmienny charakter wzniesień – szerokie grzbiety Lasu Bawarskiego sprzyjają wypasowi bydła, który jest utrudniony na stromych stokach Pogórza Karpackiego.

1.3. Cechy demograficzne

Najistotniejszymi cechami demograficznymi obu regionów, odróżniającymi je od innych regionów kraju i decydującymi o ich specyfice, jest wysoki udział ludności wiejskiej i wysoki przyrost naturalny.

- **Urbanizacja.** Autorce nie udało się dotrzeć do danych opisujących wskaźnik urbanizacji Bawarii w latach pięćdziesiątych XX wieku. Wiadomo jednak, że w 1950 roku ponad 58% ludności Bawarii żyło w gminach do 3 tys. mieszkańców [Schlemmer, Woller 2001]. Udział ludności żyjącej na wsi musiał być więc jeszcze wyższy (na pewno nie wszystkie miejscowości powyżej 3 tys. mieszkańców miały prawa miejskie, szczególnie że dzisiaj ponad 50% bawarskiej ludności mieszka na wsi), mogąc osiągać nawet 70%. W badanych powiatach Małopolski 75% ludności mieszka na wsi (2008 rok) [Powiaty 2009]. Oznacza to, że o demograficznym charakterze obu regionów decyduje ludność wiejska, a wskaźniki urbanizacji są niskie.
- **Przyrost naturalny.** Oba regiony badawcze cechuje relatywnie wysoki przyrost naturalny. W gminach Lasu Bawarskiego w latach 1958–1960 wskaźnik ten wynosił 11,6‰ (dla Bawarii 6,6‰) i był najwyższy spośród niemieckich landów [por. Leffler, Schall 1964]. W badanych powiatach Pogórza Karpackiego przyrost naturalny w 2008 roku wyniósł 3,4‰ i także był wyższy niż średnio w województwie (2,2‰) i znacznie przewyższał średnią dla Polski, wynoszącą 0,9‰. Wskaźniki te, choć zdecydowanie różne w wartościach bezwzględnych, to ich wydźwięk jest podobny – wielkość przyrostu naturalnego wyróżnia je spośród innych regionów kraju i decyduje o ich specyfice.
- **Gęstość zaludnienia.** Dla badanych gmin Pogórza Karpackiego wskaźnik gęstości zaludnienia wynosił średnio 159 osób na 1 km² (2008 rok), dla Bawarii 130 osób na 1 km² (1950 rok) [Frey 2003]. Małopolskę charakteryzuje więc większa gęstość zaludnienia niż cechowała Bawarię w latach pięćdziesiątych XX wieku. Różnicę tę pogłębia relatywna wielkość tych

wskaźników, zestawiona ze średnimi dla obu krajów. Dla Polski wynosi ona 120 osób na 1 km², a w Niemczech w 1949 roku wynosiła 190 osób na 1 km² [RS 2009; *Statistisches Jahrbuch* 1964]. Oznacza to, że Bawaria była regionem relatywnie słabo zaludnionym i uchodziła za obszar peryferyjny. Małopolska natomiast jest, jak na polskie warunki, województwem o gęstym zaludnieniu i nie ma przez to cech obszaru peryferyjnego.

1.4. Sytuacja gospodarcza

Podstawowe wskaźniki przedstawiające sytuację gospodarczą oraz szanse rozwojowe obu obszarów badawczych kształtują się następująco:

- **Wielkości PKB i bezrobocie.** Do 1960 roku Bawaria pozostawała najślabiej rozwiniętym regionem Niemiec – miała najniższy poziom produktu krajowego brutto na mieszkańca (75% średniej dla Niemiec), najniższe średnie zarobki i wysokie bezrobocie (wahające się w dekadzie 1950–1960 od 10 do 20%), które było głównie wynikiem przyjazdu przesiedlonych ze Wschodu [Bergschmidt 1966; *Statistisches Jahrbuch* 2006]. Małopolska wypada lepiej od Bawarii w porównaniu z resztą kraju, choć PKB na mieszkańca też jest relatywnie niskie – w 2008 roku stanowiło 85% poziomu średniej dla Polski, co sytuowało Małopolskę na dziesiątym miejscu wśród województw. Poziom bezrobocia nie odbiegał od średniej krajowej – dla badanych powiatów wynosił w 2008 roku 9,3%, dla województwa 7,5%, dla Polski 9,5%. Przyczyną niskiego poziomu PKB na mieszkańca w obu obszarach badawczych jest wysoki udział pracujących w rolnictwie, przy jednoczesnej jego niskiej produktywności [por. *Gruener Plän* 1956; *Powiaty* 2009]. Ponadto w przypadku Bawarii jej trudna sytuacja gospodarcza była uwarunkowana peryferyjnym położeniem, co utrudniało wymianę handlową.
- **Przedsiębiorczość.** Oba regiony cechuje niemal identyczna wielkość wskaźnika przedsiębiorczości, mierzonego liczbą podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców. Dla badanych gmin Bawarii wynosił on w 1949 roku 701, dla powiatów Pogórza Karpackiego – 700 [BGKS 1949/1950; BDL 2009]. Zarówno w Małopolsce, jak i w Bawarii przeważają małe przedsiębiorstwa. W Bawarii w 1939 roku 32,8% osób pracujących było zatrudnionych w podmiotach do 10 osób i był to wskaźnik najwyższy spośród niemieckich landów. W Małopolsce udział ten był zdecydowanie wyższy i wynosił (w 2008 roku) 92% [Emminger 1947; *Powiaty* 2009]. Rozproszenie kapitału jest więc bardziej widoczne w przypadku powiatów Pogórza Karpackiego, ale w obu regionach mamy do czynienia z przewagą sektora MŚP, co je odróżnia od innych części kraju.

- **Przemysł.** W Bawarii w latach pięćdziesiątych XX wieku praktycznie nie istniał tradycyjny przemysł. Małopolska natomiast wciąż jest uzależniona od tradycyjnych gałęzi przemysłu. Choć waga przemysłu wydobywczego spada, nadal duże znaczenie ma hutnictwo, przemysł chemiczny, zbrojeniowy, obuwniczy. Tak w Małopolsce, jak i w Bawarii ośrodki przemysłowe są skoncentrowane geograficznie. W Bawarii w latach pięćdziesiątych XX wieku większość przemysłu zlokalizowana była w 13 największych miastach, w Małopolsce duże firmy przemysłowe rozmieszczone są głównie wzdłuż linii tranzytowej ze Zgorzelca do Medyki, w większych ośrodkach miejskich. Powoli obserwuje się przenoszenie przemysłu do mniejszych ośrodków, a także na obszary wiejskie, co miało miejsce także w Bawarii wraz z rozwojem regionu [por. Domański 2002; Frey 2003].
- **Infrastruktura komunalna.** Istotnym czynnikiem dla rozwoju gospodarczego jest poziom infrastruktury komunalnej. Niestety, autorce udało się dotrzeć tylko do danych opisujących poziom elektryfikacji Bawarii. W 1956 roku liczbę gospodarstw w Bawarii, która nie posiadała prądu w ogóle lub w niewystarczającym zakresie szacowano na 24 000. Stanowiło to około 5% gospodarstw [*10 Jahre Förderung* 1962], z tym że aż około 25% tych gospodarstw znajdowało się w granicach obszaru badawczego [*Die Vorbelastung* 1962]. Z tej informacji można wnioskować, że poziom rozwoju pozostałej infrastruktury komunalnej był na bardzo niskim poziomie, skoro jeszcze nie wszędzie dotarł prąd. Wydaje się więc, że obecna sytuacja Małopolski jest korzystniejsza – rozwój infrastruktury komunalnej jest bardziej zaawansowany.

Porównując sytuację gospodarczą obu regionów badawczych można powiedzieć, że mają one podobny poziom PKB na mieszkańca w porównaniu z innymi regionami kraju, cieszą się dużą przedsiębiorczością mieszkańców widoczną w liczbie podmiotów gospodarczych oraz cechuje je koncentracja przemysłu w największych ośrodkach miejskich. Różnią się natomiast poziomem bezrobocia, odsetkiem mikroprzedsiębiorstw, poziomem rozwoju infrastruktury i znaczeniem tradycyjnych gałęzi przemysłu, które w Małopolsce odgrywają większą rolę niż w Bawarii. Wydaje się więc, że Bawaria wchodziła w okres powojenny jako region bardziej zacofany w stosunku do innych niemieckich landów niż Małopolska. Jej peryferyjne położenie, najniższy wskaźnik PKB na mieszkańca, wysokie bezrobocie, niedostateczna elektryfikacja i słaby rozwój przemysłu czyniły z Bawarii region mocno opóźniony w rozwoju. Nie można tego powiedzieć o Małopolsce, która co prawda również ma niski poziom PKB na mieszkańca (duże zatrudnienie w rolnictwie), ale bezrobocie nie odbiega od średniej dla kraju, infrastruktura komunalna rozwija się prężnie, położenie geopolityczne jest korzystne. Bawaria miała zatem

relatywnie gorszą sytuację wyjściową niż Małopolska na tle innych regionów kraju. Jednak tym co zadecydowało o jej dalszym rozwoju były pojawiające się możliwości zewnętrzne. Ich porównanie jest konieczne w celu całościowej oceny możliwości rozwoju gospodarczego obu regionów.

Szanse rozwojowe:

- **Cud gospodarczy.** Opisany wcześniej niemiecki cud gospodarczy (już w 1951 roku przyniósł wzrost PKB o 22%, a w latach 1950–1970 doszło do jego podwojenia, w 1959 roku bezrobocie wynosiło 2%) [Bergschmidt 1966; North 2005]) na pewno był ogromną szansą rozwojową dla Bawarii – rozwijający się przemysł potrzebował siły roboczej, którą najłatwiej było pozyskać z rolniczych terenów Bawarii. Dzięki temu właśnie w Bawarii rozwijały się nowe branże przemysłu – elektrotechnika, mechanika precyzyjna, optyka, budowa samochodów i maszyn. Dodatkową szansą rozwojową był eksport do innych krajów europejskich – cała Europa rozwijała się wówczas bardzo dynamicznie. W Polsce nie można dziś mówić o cudzie gospodarczym. Choć udaje się utrzymać wzrost PKB, ale jego tempo nie jest na tyle duże by prognozować możliwość znalezienia pracy przez wszystkich bezrobotnych. Także sytuacja gospodarki światowej – wciąż w wielu regionach oscylującej na granicy kryzysu – nie daje nadziei na znaczący wzrost inwestycji zagranicznych czy dynamiczny rozwój eksportu. Nie ma wątpliwości, że ogólnogospodarcza sytuacja Niemiec lat pięćdziesiątych XX wieku była bardziej korzystna niż Polski obecnie. Małopolska nie ma więc tej podstawowej szansy rozwojowej, jaką miała Bawaria w postaci cudu gospodarczego.
- **Napływ środków zewnętrznych.** Oba regiony otrzymały możliwość korzystania z zewnętrznych środków bezzwrotnych. Dla Bawarii były to fundusze z Planu Marshalla, przeznaczone głównie na inwestycje i odbudowę przemysłu, w Małopolsce są to fundusze europejskie, przeznaczone głównie na poprawę infrastruktury, rozwój wsi i inwestycje w nowoczesne technologie (*Fundusz Spójności*, MPRO, PROW). Trudno jest określić, jak istotną szansę rozwojową stwarza możliwość pozyskania tych funduszy, ale na pewno stanowią one impuls rozwojowy.
- **Przyjazd do Bawarii osób przesiedlonych ze wschodnich Niemiec.** W większości byli to rzemieślnicy i handlowcy, dzięki czemu spadł odsetek zatrudnionych w rolnictwie. Nowi mieszkańcy zaczęli wykonywać swoje zawody w miejscu osiedlenia, przyczyniając się do powstawania nowych przedsiębiorstw [por. Bergschmidt 1964; Frey 2003].
- **Przenoszenie się firm z Berlina.** To właśnie do Bawarii przeniosło się kilka siedzib dużych firm, które uciekały z okupowanego Berlina. Najważniejsze

z nich to Siemens, Audi, BMW, Löwe. Pojawienie się tak znaczących przedsiębiorstw musiało mieć silny wpływ na gospodarkę regionu [Frey 2003].

- **Duża liczba silnych ekonomicznie miast.** W Bawarii rozwój gospodarczy w pierwszych powojennych dziesięcioleciach napędzany był przez kilkanaście większych miast, w których lokalizowały się nowoczesne firmy. Choć na obszarach wiejskich infrastruktura była na niskim poziomie rozwoju i wiele terenów miało cechy peryferyjne, impulsy rozwojowe płynące z licznych ośrodków miejskich, umożliwiały rozwój przylegającym wsiom i mniejszym miasteczkom. Małopolskie miasta w ograniczonym zakresie pełnią tę funkcję. Ciągłe różnica między poziomem rozwoju gospodarczego miast i wsi (poza Krakowem i Nowym Sączem) jest na tyle mała, że nie są one w stanie napędzać koniunktury.
- **Nowe formy zatrudnienia i nowoczesne technologie.** Wydaje się, że istotną szansą rozwojową dla Małopolski, a szczególnie dla jej obszarów wiejskich, jest pojawienie się możliwości pracy w domu, a także rozpowszechnienie usług świadczonych przez Internet, co zmniejsza poziom koniecznego kapitału do rozpoczęcia działalności. Jest to szansa rozwojowa, której nie miała Bawaria w latach pięćdziesiątych XX wieku.

Przedstawiony opis sytuacji gospodarczej i zaistniałych szans rozwojowych pokazuje, że obszary badawcze różniły się pod wieloma względami. Bawaria miała relatywnie słabszą pozycję wyjściową w porównaniu z innymi regionami Niemiec (bardzo niskie PKB, wysokie bezrobocie, brak przemysłu) niż Małopolska, ale za to dla Bawarii rysowały się już na początku lat pięćdziesiątych XX wieku istotne szanse rozwojowe – głównie w postaci ogólnogospodarczego rozwoju Niemiec i wszystkich rynków zachodnioeuropejskich. Małopolska dziś nie ma takiej szansy. Pozostaje zatem pytanie, czy będzie potrafiła wykorzystać inne atuty swojej sytuacji – dobre położenie, dopływ unijnych funduszy, dynamiczny rozwój infrastruktury i nowe możliwości pracy, jakie dają Internet i nowoczesne technologie, aby doświadczyć podobnego rozwoju, jak Bawaria w okresie powojennym.

1.5. Turystyka

Gałęzią gospodarki, która nie została omówiona wcześniej, a zasługuje na osobne spojrzenie ze względu na jej znaczenie dla obu obszarów badawczych, jest turystyka. Wydaje się, że naturalny potencjał turystyczny obu obszarów badawczych jest podobny. Są to tereny o umiarkowanej atrakcyjności turystycznej [por. Sawicka 2006], o zbliżonym ukształtowaniu terenu i podobnym udziale lasów. Leżą w bezpośrednim sąsiedztwie regionów wysokogórskich (Karpaty, Alpy), które są dla nich istotną konkurencją. Tak w przypadku

Pogórza Karpackiego, jak i Lasu Bawarskiego, tym co może przyciągać turystów jest rolniczy krajobraz kulturowy, dość atrakcyjne (pagórkowate) ukształtowanie terenu, nieskażone środowisko i liczne zabytki kulturowe (kościoły, pałace, małe miasteczka z tradycyjną zabudową).

Porównując poziom rozwoju usług turystycznych obu regionów, można stwierdzić, że na Pogórzu Karpackim są one lepiej rozwinięte niż w gminach Lasu Bawarskiego w latach pięćdziesiątych XX wieku. Był to wprawdzie tradycyjny region urlopowy Berlińczyków, ale infrastruktura turystyczna i myślenie o turystyce jako szansie na dywersyfikację źródeł dochodu pojawiło się dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku (programy odnowy wsi, program „wypoczynek w gospodarstwie” itp.). Pogórze Karpackie jest zatem na etapie bardziej zaawansowanym. Dzięki środkom przed- i poakcesyjnym powstały gospodarstwa agroturystyczne, rozbudowano szlaki turystyczne, rozpoczęto promocję regionu. Wydaje się więc, że choć potencjał turystyczny obu regionów jest podobny, Pogórze Karpackie zostało lepiej wyposażone w infrastrukturę turystyczną niż tereny Lasu Bawarskiego w latach pięćdziesiątych XX wieku.

1.6. Kod kulturowy

Istotnym podobieństwem Bawarii i Małopolski jest mentalność mieszkańców. Bawarczycy nazywają to własnym „kodem kulturowym”. Mieszkańców obu regionów czyni podobnymi głównie ich katolicyzm, który wyraża się w ludowej religijności mieszkańców – istnieje dużo miejsc pielgrzymkowych, przy drogach stoją kapliczki, na wsi kultywowanych jest wiele świąt kościelnych oraz przywiązanie do tradycji. Widoczne jest ono chociażby w niechęci do sprzedawania „ojcowizny”, w wadze nadawanej instytucji rodziny. Tak w Bawarii, jak i w Małopolsce wyraża się też ono w lokalnych dialektach.

1.7. Podsumowanie

Przedstawiona analiza ukazała podstawowe podobieństwa i różnice między badanymi regionami. Na pewno żaden z obszarów uwarunkowań rozwojowych nie jest identyczny w obu regionach – zawsze występuje wiele różnic. Można jednak śmiało powiedzieć, że cechy fizyczno-geograficzne, sytuacja rolnictwa, potencjał demograficzny i turystyczny oraz mentalność mieszkańców obu regionów są (oczywiście w ujęciu historycznym) na tyle zbliżone, że umożliwiają porównanie obu regionów i korzystanie z wzajemnych doświadczeń rozwojowych. Płaszczyzną rozwoju, która wykazuje więcej różnic niż podobieństw jest ogólna sytuacja gospodarcza badanych obszarów. Choć

Małopolska ma relatywnie (w porównaniu do innych regionów kraju) lepszą sytuację gospodarczą niż Bawaria w latach pięćdziesiątych XX wieku, której opóźnienie rozwojowe było bardziej widoczne, to Małopolska nie może dziś liczyć na takie szanse rozwojowe, jakie miała Bawaria w postaci dynamicznego wzrostu gospodarki Niemiec i Europy Zachodniej.

To spostrzeżenie ma swoje konsekwencje dla wnioskowania w dalszej części pracy. Wykazane istotne podobieństwa sytuacji wyjściowej obu regionów uzasadniają korzystanie z doświadczeń rozwojowych Bawarii, opisanych w drugim rozdziale pracy – można czerpać z wprowadzanych przez nią programów, uczyć się aktywizacji miejscowej społeczności, wyciągać wnioski z popełnianych przez nią błędów. Ze względu jednak na odmienną sytuację ogólnogospodarczą nie można na podstawie doświadczeń Bawarii prognozować scenariuszy rozwoju Małopolski. Niemiecki cud gospodarczy w sposób decydujący wpłynął na rozwój Bawarii i innych niemieckich regionów. Trudno jest więc od niego abstrahować. Małopolska nie ma dziś perspektyw na tak korzystną sytuację gospodarczą – trudno jest więc przewidzieć na ile odległe będą jej drogi rozwoju, od tych którymi kroczyła Bawaria. Warto więc skorzystać z bawarskich doświadczeń, ale ich wprowadzenie w życie nie zagwarantuje, że Małopolska stanie się „drugą Bawią”.

2. Możliwości wykorzystania doświadczeń Bawarii w rozwoju obszarów wiejskich Pogórza Karpackiego

W tej części rozdziału przedstawiono działania rozwojowe podejmowane w badanych gminach Pogórza Karpackiego oraz zidentyfikowano ich główne problemy. Celem tej analizy była odpowiedź na pytanie, w jakich sferach i w jakim zakresie warto skorzystać z doświadczeń rozwojowych Bawarii. Opis podejmowanych działań i problemów badanych gmin Pogórza Karpackiego pochodzi z wywiadów, których metodologia została przedstawiona wcześniej. Wójtowie (w niektórych przypadkach także inni pracownicy gmin lub Ośrodków Doradztwa Rolniczego) byli pytani o następujące sfery funkcjonowania gminy: rolnictwo i gospodarka gruntami, inwestycje gminne, przedsiębiorczość i turystyka. Dodatkowym zagadnieniem poruszonym w wywiadach była ocena funkcjonowania osi LEADER w ramach PROW.

2.1. Rolnictwo i gospodarka gruntami

Gmina – jako jednostka samorządu terytorialnego – nie ma prawa podejmować działań służących bezpośrednio wsparciu rolników, którzy są trakto-

wani jak przedsiębiorcy. Działania mające na celu wsparcie rolnictwa prowadzą się więc do korzystania z dopłat bezpośrednich oraz z instrumentów zapisanych w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013². W ich wykorzystaniu przez rolników pomagają Ośrodki Doradztwa Rolniczego, działające na ogół przy gminach, ale poza ich strukturą.

Najszerzej wykorzystywaną formą wsparcia jest korzystanie z systemu dopłat bezpośrednich. We wszystkich gminach rozmówcy twierdzili, że system ten znacząco obniżył powierzchnię nieużytków, co potwierdzają też dane statystyczne prezentowane wcześniej. Ponadto części rolników z badanych gmin przysługują dodatkowe płatności związane z gospodarowaniem na obszarach o „specyficznych naturalnych utrudnieniach”. Zainteresowanie programami rolnośrodowiskowymi, w których udział podnosi wysokość płatności obszarowej (PROW, działanie 2.2), pracownicy ODR badanych gmin szacowali na 15–20% rolników. Korzystanie z pakietu „rolnictwo ekologiczne” w ramach tych programów różniło się między gminami. Więcej gospodarstw ekologicznych jest w gminach, gdzie funkcjonują gospodarstwa sadownicze (ze względu na wyższe dopłaty do sadownictwa ekologicznego) oraz w tych obrębach gmin, które są zaklasyfikowane jako ONW³. Gminy różnią się też, jeśli chodzi o wykorzystanie możliwości dofinansowania działań, służących modernizacji gospodarstw rolnych (PROW działanie 1.5). Prym wiedzie tutaj gmina Trzeciana o najlepszych warunkach do rozwoju rolnictwa. W dwóch gminach o największym udziale obrębów zakwalifikowanych jako ONW, żadne gospodarstwo rolne nie skorzystało z takich środków. W pozostałych gminach sięgnęło po nie kilka gospodarstw. Warto zaznaczyć, że we wszystkich przypadkach modernizacja polegała na zakupie maszyn. Przedsięwzięcia budowlane były zbyt kosztowne i nie udało się wykazać ich rentowności. Wskazuje to na małą skalę, w jakiej działają pogórskie gospodarstwa – nawet te najbardziej prężne.

Ostatnim instrumentem wsparcia, z którego korzystają rolnicy badanych gmin, jest działanie „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” (działanie 3.1 oraz oś LEADER w PROW). Zainteresowanie tą formą pomocy jest niskie. W sumie, w siedmiu gminach złożono tylko kilka takich wniosków. Najczęściej ich celem było przystosowanie domu pod funkcję

² PROW jest to krajowy program, określający formę i zakres wsparcia obszarów wiejskich w latach 2007–2013, będący podstawą uzyskania finansowania z Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich. Składa się z czterech osi działania. W tym miejscu mowa jest tylko o tych instrumentach, które dotyczą bezpośrednio wsparcia rolnictwa, a ich beneficjentami są rolnicy.

³ Określenie „obwód” jest używane w klasyfikowaniu konkretnych terenów gmin jako obszarów o niekorzystnych warunków zagospodarowania [PROW 2007–2013].

agroturystyczną. Inne pomysły to stworzenie masarni oraz wprowadzenie mechanicznej obróbki drewna.

Przytoczone informacje pokazują, że na terenie gmin Pogórza Karpackiego wykorzystanie możliwości wsparcia rolnictwa jest niewielkie i sprowadza się głównie do pobierania dopłat bezpośrednich, czasem powiększonych ze względu na utrudnione warunki gospodarowania lub udział w programach rolnośrodowiskowych. Zainteresowanie modernizacją gospodarstw lub różnicowaniem ich działalności jest niske. Profil wykorzystywanych form wsparcia nie daje więc odpowiedzi na pytanie, w jakim kierunku zmierza pogórskie rolnictwo.

Wydaje się, że na razie udaje się utrzymać stan obecny, a wprowadzane zmiany nie mają charakteru rewolucyjnego. Wójtowie wskazywali na następujące trudności związane z przekształcaniem rolnictwa i rozsądną gospodarką gruntami na terenie ich gmin:

1. **Presja na przekształcanie działek rolnych w działki budowlane.** We wszystkich badanych gminach obserwuje się rosnący popyt na działki budowlane. Zdaniem wójtów, częściowo wynika on z nasilającej się tendencji do wracania na wieś (dziadkowie wyjechali, wnuki wracają) i chęci zamieszkania tu na stałe, częściowo jest wynikiem mody na budowanie „drugich domów”, w celu przyjeżdżania na wieś na weekendy i urlopy. Popyt na działki budowlane idzie w parze z porzucaniem rolnictwa przez mieszkańców wsi, co zachęca dawnych właścicieli gospodarstw rolnych do starania się o przekształcenie ich gruntów w działki budowlane. Szczególnie wyraźne zmiany w przeznaczeniu gruntów widać w gminach położonych blisko Tarnowa (Pleśna) i Krakowa (Raciechowice). Wójtowie zaznaczali w rozmowach, że zdają sobie sprawę z konieczności ograniczania możliwości przekształcania działek na cele budowlane. Wiedzą, że ich gminy będą atrakcyjne tak długo, jak długo przetrwa w nich wiejski krajobraz. Zapewnienie równowagi między utrzymaniem przyrodniczego dziedzictwa a zaspokojeniem popytu na działki budowlane jest trudne i nie wiadomo, jaki będzie miało finał w długim okresie.
2. **Ograniczone możliwości koncentracji ziemi.** Proces koncentracji ziemi faktycznie odbywa się na większą skalę niż przedstawiają to dane statystyczne. Wójtowie i pracownicy ODR-ów twierdzili, że we wszystkich miejscowościach z czasem wybija się jedno gospodarstwo, którego właściciel jest chętny by uprawiać ziemię sąsiadów. Nieformalny charakter umów powoduje, że takie zmiany struktury nie są ewidencjonowane. Nie to jednak stanowi główną barierę ich wzrostu. Głównym problemem w rozwoju gospodarstw nastawionych na zwiększanie produkcji rolnej, jest warunek stawiany przez właścicieli gruntów (szczególnie gdy w grę wchodzi większe areale), że

dopłaty bezpośrednie zostają „po ich stronie”. Środki publiczne nie trafiają więc do faktycznego użytkownika, obniżając jego próg rentowności i utrudniając finansowanie inwestycji w gospodarstwie. Zmniejsza też gotowość do użytkowania powierzchni rolnej o gorszej bonitacji. Często grunty takie są raz w roku koszone przez właściciela, który nie chce zrezygnować z dopłat, zamiast umożliwić wzrost gospodarstwu nastawionemu na faktyczną produkcję rolną. Mamy tu więc do czynienia z barierą wzrostu spowodowaną systemem dopłat. Podobna sytuacja miała miejsce w Bawarii.

3. **Duża niepewność co do przyszłych cen płodów rolnych.** Umowy z odbiorcami podpisywane są tylko na dany sezon, a rolnicy mają słabą pozycję przetargową w negocjacjach z przetwórcami. Lokalni przetwórcy często korzystają z dostawców z odległych obszarów ze względu na możliwość zamówienia większych ilości produktów od jednego podmiotu.
4. **Brak następców.** Właściciele gospodarstw nie chcą inwestować w rozwój, bo nie wierzą by któreś z ich dzieci chciało przejąć gospodarstwo rolne. Wskazuje to na stopniowe odchodzenie od gospodarstw dwuzawodowych. Wydaje się, że młode pokolenie nastawione jest na wykonywanie wyłącznie pracy pozarolniczej.
5. **Trudności w rozwoju gospodarstw ekologicznych.** Rozmówcy wskazywali na dwie podstawowe bariery w rozwoju tej formy produkcji. Z jednej strony są to wciąż wysokie ceny produktów ekologicznych, co utrudnia wzrost popytu, z drugiej – częste zmiany prawa definiującego rolnictwo ekologiczne powstrzymują rolników przed staraniem się o certyfikowanie ich produkcji. Sytuacja ta doprowadziła w kilku przypadkach nawet do wycofania się z podjętej wcześniej produkcji ekologicznej.

Opisane problemy, związane z rozwojem rolnictwa i gospodarką gruntami w gminach Pogórza Karpackiego, pokazują, że utrzymanie krajobrazu rolniczego nie jest przesądzone, szczególnie iż już dziś widoczny jest spadek powierzchni użytkowanej rolniczo. Uzasadnione jest więc pytanie o to, czy i jak wspierać rolnictwo i racjonalne zagospodarowanie terenu. Korzystając z doświadczeń Bawarii i pomysłów zgłaszanych przez władarzy gmin, można zaproponować następujące rozwiązania:

1. **Scalanie gruntów.** Doświadczenia Bawarii pokazały, że na scalaniu gruntów skorzystały głównie gospodarstwa małe z rozdrobnionymi parcelami. Wydaje się więc, że małopolscy rolnicy mogliby skorzystać na procedurach scaleniowych. Oczywiście nie będą to przedsięwzięcia przeprowadzane na taką skalę, jak w Bawarii w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. Warto jednak, tak jak z czasem zrobiono to w Bawarii, pomyśleć o wprowadzeniu form elastycznej gospodarki gruntami (dobrowolna wymiana użytkowników, wymiana gruntów), w ramach progra-

mów odnowy wsi. Ich realizacja wymaga (o czym będzie mowa w dalszej części pracy) tworzenia planów odnowy miejscowości, co poprzedzone jest konsultacjami społecznymi. Wydaje się to być idealną okazją do przeprowadzenia zamiany użytkowników czy scalania działek rolnych, co byłoby szansą na podniesienie konkurencyjności gospodarstw, chcących kontynuować produkcję rolną. Opór przed takimi działaniami wynika prawdopodobnie z lęku przed jakąkolwiek zmianą, a także obawy przed istotną zmianą krajobrazu. Przeprowadzanie tych procedur w ramach programów odnowy miejscowości mogłoby wyeliminować część tych obiekty i dopasować formę tych przedsięwzięć do innych działań podejmowanych w gminie.

2. **Warunkowe wsparcie gospodarstw małych.** Wsparcie gospodarstw małych i dwuzawodowych w Bawarii z jednej strony na pewno pomagało utrzymać rolniczy krajobraz, z drugiej natomiast uniemożliwiało rozwój gospodarstwom większym. Wydaje się, że przynajmniej częściowe rozwiązanie tego problemu mogłoby przynieść kategoryzowanie obszarów rolnych, na wzór bawarskich planów zagospodarowania rolniczego. Plany te określały, na jakich obszarach żadna forma produkcji rolnej może nie być opłacalna, a jednocześnie warto utrzymać tam rolnicze zagospodarowanie (w wersji minimalnej, czyli kosząc łąki). Na podstawie takich planów można by określać (i jest to krok dalej niż poszła Bawaria), za jakie grunty właściciel może otrzymywać dopłatę, która zobowiązuje go do utrzymania rolniczego krajobrazu, a dla jakich terenów należy przede wszystkim spróbować znaleźć użytkownika, który prowadziłby na nich faktyczną produkcję rolną. Takie podejście pomogłoby uwolnić tę część ziemi, która może służyć rozwojowym gospodarstwom. Sprowadzałoby się to do prostej zasady, że dopłaty służące wyłącznie utrzymaniu krajobrazu przysługują tylko wówczas, gdy nie ma nikogo chętnego do rolniczego użytkowania tej powierzchni.
3. **Zrzeszenia.** Zdaniem respondentów tym, co mogłoby wspomóc rozwój pogórskiego rolnictwa byłyby zrzeszenia rolnicze. Jako główną przeszkodę na drodze do międzyrolniczej współpracy wskazywali opór samych rolników oraz rozwiązania prawne, które faworyzują duże grupy⁴. Jednak doświadczenia Bawarii, dla której jednym z priorytetów było wsparcie rolniczych zrzeszeń, mogą wskazywać, że nie ma rozwiązań, które skutecznie zachęcą rolników do współpracy. W Bawarii dynamiczny wzrost liczby zrzeszeń był wywołany przez zmiany rynkowe. Wydaje się bowiem, że tym, co popchnie małopolskich rolników do współpracy będzie przede

⁴ Grupy producenckie otrzymują dofinansowanie proporcjonalne do wartości ich produkcji sprzedanej (PROW, działanie 1.10), co faworyzuje grupy o dużym potencjale i z już wywalczoną pozycją na rynkach zbytu.

wszystkim rozwój rynku przetwórstwa spożywczego oraz wzrost świadomości i zamożności konsumentów, co wymusi wprowadzanie norm jakości i zmotywuje do współpracy właścicieli gospodarstw ekologicznych. Bez silnych bodźców ze strony rynku, publiczna pomoc nie odniesie prawdopodobnie większego skutku. Należy też pamiętać o ujawnionej w Bawarii wyraźnej dysproporcji w skali zrzeszenia się właścicieli gospodarstw jedno- i dwuzawodowych. Skłonność do współpracy wśród rolników dwuzawodowych i właścicieli gospodarstw małych jest zdecydowanie mniejsza niż wśród dużych gospodarstw żyjących głównie z rolnictwa. Przyczyn takiego stanu jest kilka. Po pierwsze, gospodarstwa, dla których rolnictwo nie jest głównym źródłem dochodu, są gotowe poświęcać mniej zasobów (głównie czasu i pieniędzy) na zagwarantowanie swojemu gospodarstwu wielkości i ceny sprzedaży. Oznacza to, że nie są zainteresowane uczestnictwem w grupach producenckich, gdyż to zmuszałoby ich do ciągłych, surowych kontroli jakości i przestrzegania norm, czemu nie są w stanie podołać przy małej skali działalności. Nie są też gotowe gwarantować wielkości dostaw. Gospodarstwa dwuzawodowe rzadko też są członkami kółek maszynowych, gdyż ich usługi są dla nich za drogie. Wynika to z braku czasu (ze względu na pracę pozarolniczą) na świadczenie pracy dla kółka, przez co nie ma możliwości odpracowania wykorzystanych usług. Oferta kółka jest wówczas równie atrakcyjna, jak standardowy zakup komercyjnej usługi. Z przedstawionego opisu widać, jak trudno jest motywować gospodarstwa mniejsze i dwuzawodowe do zrzeszania się. Choć bawarska polityka nakierowana była na wsparcie samopomocy głównie wśród takich gospodarstw, nie osiągnięto zamierzonego celu. Nadal na ogół gospodarstwa duże są tymi, którym współpraca się najbardziej opłaca. Dla rolników, którzy mają główne źródła dochodu poza rolnictwem, pozostaje ono działalnością poboczną, w którą chcą inwestować jak najmniej czasu i środków, stąd niechęć do podejmowania jakichkolwiek zobowiązań wynikających ze zrzeszania się. Prowadzi to do wniosku, że nie ma uzasadnienia konstruowanie specjalnych zachęt do współpracy dla małopolskich rolników. Musi je stworzyć sam rynek.

4. **Stalość rozwiązań prawnych.** Wójtowie zgadzają się, że szansą dla części gospodarstw rolnych Pogórza Karpackiego mogą być nisze rynkowe w postaci rolnictwa ekologicznego, winnic czy sadów. Wybór tej specjalizacji oznacza przy dzisiejszym systemie wsparcia rolnictwa, decyzję na „życie z dopłat”. Ich otrzymywanie musi opierać się na stałych zasadach. Dotyczy to głównie produkcji wymagającej certyfikacji.

Przedstawione propozycje rozwiązań oparte na doświadczeniach Bawarii, nie mają rewolucyjnego charakteru. Ich celem jest głównie doprowadze-

nie do większej elastyczności w gospodarce ziemią. Z jednej strony poprzez uwolnienie gruntów zatrzymywanych przez właścicieli chcących wyłącznie otrzymywać dopłaty, z drugiej – poprzez zachęcanie do wymian gruntów przy okazji przeprowadzania programów odnowy wsi. Pozostałe impulsy rozwojowe w postaci chociażby zachęt do międzyrolniczej współpracy muszą płynąć z rynku. Doświadczenia Bawarii pokazały, że to one wywołują największe zmiany zarówno w kierunku, jak i sposobach produkcji rolnej.

2.2. Inwestycje gminne

Następną ważną sferą, która dziś kształtuje wizerunek pogórskich gmin, są prowadzone inwestycje. Najczęściej sprowadzają się one do poprawy infrastruktury ochrony środowiska, budowy i modernizacji dróg oraz działań służących odnowie wsi.

1. **Inwestycje w ochronę środowiska.** Skala i charakter prowadzonych inwestycji w gminach Pogórza Karpackiego zostały opisane wcześniej. Tutaj są przedstawione źródła finansowania inwestycji oraz trudności związane z ich przeprowadzaniem. Z rozmów z wójtami wynikało, że potrzeby i pomysły dotyczące inwestycji w infrastrukturę techniczną służącą ochronie środowiska są większe niż możliwości pozyskania funduszy. Dofinansowanie tego typu przedsięwzięć jest przewidziane zarówno w PROW-ie jak i w Małopolskim Regionalnym Programie Operacyjnym (MRPO), działanie 7.1. Jednak w tym ostatnim kryteria są tak ustalone, że praktycznie uniemożliwiają skorzystanie z tych środków przez gminy wiejskie. Wymagane jest bowiem 121 osób na 1 km sieci kanalizacyjnej, co przy rozproszonym osadnictwie gmin wiejskich jest warunkiem nie do spełnienia. Pozostają więc środki z PROW-u, w ramach działania 3.3 „Podstawowe usługi dla ludności wiejskiej” (dla gmin). Zainteresowanie gmin małopolskich tymi środkami było bardzo duże. Wnioski złożyło aż 97 z 182 gmin. Dofinansowanie uzyskało jednak tylko 21 ze względu na ograniczone fundusze. W obliczu trudności z pozyskaniem dofinansowania na budowę kanalizacji i oczyszczalni ścieków, w kilku badanych gminach zdecydowano się na alternatywne rozwiązanie w postaci budowy przydomowych oczyszczalni. Środki na taką inwestycję są przewidziane zarówno w MRPO (działanie 7.1), jeśli wnioskuje gmina dla grupy gospodarstw, jak i w PROW-ie w ramach modernizacji gospodarstw rolnych (działanie 1.5), jeśli wnioskodawcą jest pojedyncze gospodarstwo rolne lub w ramach „podstawowych usług dla gospodarki i ludności wiejskiej (działanie 3.3, PROW), jeśli wnioskodawcą jest gmina. Wydaje się, że budowa przydomowych oczyszczalni jest trafionym rozwiązaniem dla gmin z roz-

proszonym osadnictwem i pagórkowatym krajobrazem. Z wyliczeń przedstawianych przez wójtów wynika, że budowa takiej oczyszczalni kosztuje około 12 tys. zł, a wykonanie pojedynczego przyłącza do kanalizacji może kosztować od 20 do 50 tys. zł. Jeśli przydomowe oczyszczalnie sprawdzą się w praktyce, to – być może – w małych miejscowościach wiejskich z pagórkowatym krajobrazem staną się one docelowym sposobem rozwiązania gospodarki ściekowej. Problem gospodarki odpadami w badanych gminach można będzie uznać za rozwiązany. Wszystkie wysypiska śmieci zrehabilitowano i są one wywożone do miast powiatowych. We wszystkich gminach istnieje system segregacji odpadów i obowiązek podpisywania umów na wywóz śmieci. Wójtowie twierdzą, że w ciągu ostatnich lat zdecydowanie zmniejszył się problem dzikich wysypisk, choć przyznają, że nadal około 15–30% mieszkańców jest „poza systemem” zbiórki odpadów. Wydaje się jednak, że świadomość społeczna się poprawia i z roku na rok problem się zmniejsza. Istotnym działaniem podejmowanym przez gminy, służącym ochronie środowiska, jest walka z azbestem, który stanowił pokrycie dachowe wielu zabudowań na terenie Pogórza Karpackiego. Mieszkańcy na ogół sami wymienili dachy, ale azbest składowali na własnych działkach. Gminy podjęły starania o jego utylizację. Inicjatywa ta jest finansowana głównie z gminnego i powiatowego funduszu ochrony środowiska.

We wszystkich badanych gminach podejmuje się także inicjatywy mające na celu dofinansowanie budowy kolektorów słonecznych (do podgrzewania wody) na domach prywatnych. Badane gminy składały wnioski do Szwajcarsko-Polskiego Programu Współpracy (priorytet „Infrastruktura i środowiska”), ale ich projekty znalazły się na liście rezerwowej⁵. Zainteresowanie mieszkańców tą formą korzystania z odnawialnych źródeł energii jest bardzo wysokie – w każdej gminie zgłosiło się kilkaset gospodarstw. Programy bazujące na funduszach europejskich nie dają możliwości dofinansowania takiej inwestycji. W ramach MRPO możliwa jest budowa kolektorów, ale tylko na budynkach jednostek samorządu terytorialnego. W PROW-ie o takie dofinansowanie mogą ubiegać się gospodarstwa rolne w ramach działania „Modernizacja gospodarstw”, które w przypadku małych gospodarstw gmin Pogórza Karpackiego ma bardzo ograniczony zasięg, o czym wspomniano wcześniej. Od 17 czerwca 2010 roku istnieje możliwość uzyskania 45% dopłaty do kredytu na zakup i montaż kolektorów. Program ten finansowany jest przez Narodowy

⁵ Badane gminy były zrzeszone w dwóch związkach gmin. Gminy wschodnie złożyły projekt „Słoneczna Małopolska” (gminą wiodącą była gmina Brzesko), gminy zachodnie złożyły wniosek Związek Gmin Dolnego Dorzecza Rzeki Raby.

Fundusz Ochrony Środowiska i skierowany do osób fizycznych i wspólnot mieszkaniowych niepodłączonych do sieci ciepłowniczej. Na pewno należy pozytywnie ocenić pojawienie się tego programu, biorąc pod uwagę duże zainteresowanie mieszkańców gmin wiejskich Pogórza Karpackiego taką inwestycją. Przeszkodą w skorzystaniu z niego może być konieczność indywidualnego składania wniosków przez mieszkańców, co może utrudniać sięgnięcie po te środki.

Podsumowując działania podejmowane w gminach Pogórza Karpackiego na rzecz ochrony środowiska, można stwierdzić, że widać tu dużą aktywność zarówno ze strony władz gmin, jak i mieszkańców. Rośnie świadomość społeczna dotycząca szkodliwości dla środowiska, wywoływanej dzikim odprowadzaniem ścieków i odpadów czy składowaniem azbestu. Przeszkodą w realizacji wszystkich zamierzeń poprawy stanu środowiska i tym samym jakości życia mieszkańców jest wciąż niewystarczająca ilość środków na inwestycje w infrastrukturę techniczną. Należy jednak zauważyć, że sytuacja ta zmusza do szukania alternatywnych rozwiązań chociażby w postaci przydomowych oczyszczalni.

2. **Budowa i modernizacja dróg.** Drugim istotnym obszarem działań inwestycyjnych podejmowanych przez gminy Pogórza Karpackiego jest modernizacja dróg gminnych. Gminy posilkują się tu głównie środkami własnymi. Kilka gmin Pogórza Karpackiego otrzymało środki w ramach Narodowego Programu Przebudowy Dróg Lokalnych (tzw. Schetynówki), który obecnie ma swoją trzecią edycję. Udział dofinansowania wynosi 50% kosztów kwalifikowanych. Przeszkodą w jego realizacji jest wymóg chodnika i przystanku autobusowego przy danej drodze. Warunki te są rzadko spełnione w przypadku dróg gminnych. Wielką pomocą przy modernizacji dróg, co otwarcie przyznawali wójtowie, są pieniądze powodziowe. Udział budżetu państwa w modernizacji dróg na obszarach dotkniętych powodzią wynosi aż 80%. Z tych funduszy gminy (których większość leży na terenach powodziowych) stopniowo remontują kolejne drogi, doprowadzając je do stanu lepszego niż były przed powodzią.

Innymi pomniejszonymi źródłami finansowania poprawy stanu dróg, jest udział gmin w modernizacji dróg wojewódzkich przebiegających przez daną gminę (na ogół gmina i województwo finansują inwestycję po 50%) oraz środki z funduszu ochrony gruntów rolnych. Do końca 2010 roku gminy mogły z tego funduszu otrzymywać 50% dofinansowania na modernizację dróg rolniczych (stanowiących dojazd do pól, przy których nie stoją żadne domy).

Choć wójtowie na ogół narzekają na brak środków na budowę dróg, wydaje się jednak, że nie jest to obszar zaniedbany. Przede wszystkim nie

ma już konieczności i presji na budowę nowych dróg. Modernizacje oczywiście są konieczne, ale należy też pamiętać, że ulepszanie dróg nie ma kresu. Sami wójtowie w wywiadach przyznawali, że zawsze jeszcze można zrobić przy drodze oświetlenie, a potem jeszcze ją ogrzewać, żeby nie zalegał śnieg. Oznacza to, że trudno postawić granicę modernizacji. Ograniczony dostęp do środków finansowych zmusza do narzucenia ograniczeń. Wydaje się, że stan pogórskich dróg gminnych nie stanowi przeszkody w ich rozwoju i nie jest tym obszarem, który wymaga zdecydowanie większego nakładu środków. W zakresie inwestycji w infrastrukturę drogową czy ochronę środowiska doświadczenia Bawarii nie mogą być pomocne dla gmin pogórskich. Wynika to z istotnej różnicy w wielkości środków finansowych, jakimi dysponowała Bawaria w okresie powojennym i jakimi dziś dysponuje Małopolska. Gminy bawarskie, choć często w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku miały gorzej rozwiniętą infrastrukturę niż obecnie małopolskie gminy, dzięki dynamicznemu wzrostowi gospodarczemu nie słysząc szybko nadrabiały zaległości. Stąd trudno o znalezienie analogii między Bawarią i Małopolską w tym zakresie. Inaczej przedstawia się sytuacja inwestycji związanych z programami odnowy wsi. Wydaje się, że na tej płaszczyźnie doświadczenia Bawarii mogą być w Małopolsce przydatne.

3. **Odnowa wsi.** Tym pojęciem można określić działania podejmowane przez gminę, służące poprawie wizerunku wsi i jakości życia mieszkańców. Stanowią one w ostatnich latach istotny obszar inwestycji gminnych ze względu na możliwość ich dofinansowania w ramach programów PROW i MRPO. W ramach MRPO (działanie 6.2) dofinansowywane są projekty większe (minimalna wartość 500 000 zł), umożliwiające całościową modernizację centrów wsi (schemat A) oraz rozbudowę infrastruktury społecznej (schemat B – szkoły, przedszkola, obiekty sportowe). Tak jak w przypadku wszystkich działań podejmowanych w ramach MRPO, projekt musi spełniać kryterium znaczenia regionalnego, co rzadko jest możliwe w przypadku małych miejscowości wiejskich. Środki z PROW-u są łatwiejsze do pozyskania (nie ma kryterium regionalności) i przeznaczone są na mniejsze projekty (do 500 000 zł). Zakładają głównie inwestycje w pojedyncze obiekty lub w małą infrastrukturę (kształtowanie obszaru przestrzeni publicznej). Projekty takie mogą być finansowane zarówno w ramach działania 3.4 („Odnowa i rozwój wsi”), jak i w ramach programu LEADER (działanie „Odnowa wsi”) [PROW 2007–2013].

Patrząc zbiorczo na inwestycje realizowane w gminach, mające na celu odnowę i rozwój wsi (niezależnie od źródła ich finansowania), można wyróżnić ich następujące grupy:

- budowa lub modernizacja infrastruktury technicznej (kanalizacja, oczyszczalnie, drogi);
- budowa lub modernizacja obiektów sportowych (budowa zadaszonych trybun, sali sportowej przy szkole, boisk sportowych);
- rozbudowa lub modernizacja obiektów turystycznych (parkingi, rozbudowa muzeum przyrodniczego, odnowienie obiektów związanych z pamięcią I.J. Paderewskiego, renowacja podworskiego spichlerza);
- budowa lub modernizacja infrastruktury społecznej (świetlice, domy kultury, place zabaw, place rekreacyjne);
- tworzenie lub modernizacja miejsc związanych z regionalną tradycją (stworzenie izby regionalnej);
- odnowa centrów wsi i małych miast (chodniki, oświetlenie, ścieżki spacerowe, murki, ujednolicenie wyglądu budynków);

Podejmowanie działań, służących odnowie wsi, na pewno należy ocenić pozytywnie. Inicjatywy te pomogą poprawić wygląd wsi oraz podniosą jakość życia mieszkańców, zmniejszając dysproporcje między miastem i wsią. Patrząc jednak krytycznie na podejmowane działania i wiedząc, jaką postać miały i mają one w gminach bawarskich można sformułować następujące uwagi i propozycje rozwiązań:

1. **Wycinkowy charakter prowadzonych inwestycji.** Przy składaniu wniosku o dofinansowanie w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi”, konieczne jest przedstawienie planu odnowy miejscowości⁶. Planowane przedsięwzięcia muszą się w ten plan wpisywać i gwarantować podniesienie jakości życia mieszkańców. Analizując plany powstałe w gminach Pogórza Karpackiego⁷, widać, że planowane w nich przedsięwzięcia dotyczą wyłącznie sfery publicznej. Przewidują rozbudowę lub modernizację infrastruktury technicznej i społecznej, porządkowanie publicznej przestrzeni (centra wsi). Plany te nie zakładają przedsięwzięć, które dotyczyłyby potrzeb osób prywatnych i inwestorów (obecnych lub potencjalnych)⁸. Można tu sko-

⁶ Wymóg ten i wytyczne tworzenia takich planów są zawarte w Rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 14 lutego 2008 roku w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi”, objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (Dz.U. nr 38, poz. 220).

⁷ Analizowano plany odnowy następujących miejscowości: Gmina Zakliczyn (Zakliczyn, Charzewice, Jamna), Gmina Pleśna (Świebodzin, Rzuchowa, Janowice), Gmina Raciechowice (Kwapinka, Gruszów, Krzesławice), Gmina Ciężkowice (Bogoniowice).

⁸ Takie spojrzenie wynika prawdopodobnie z form pomocy, jakie można uzyskać w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi” z PROW-u. Jest tam przewidziane wyłącznie dofinansowanie inwestycji publicznych. Jednak mimo to plany odnowy miejscowości nie powinny być tworzone tylko pod kątem istniejących programów wsparcia, ale realnie opisywać wszystkie potrzeby rozwojowe.

rzystać z doświadczeń Bawarii, gdzie programy odnowy wsi połączone są, o czym nadmieniano już wcześniej, z możliwością zamiany użytkowników gruntów rolnych, a także stwarzają szansę na zabezpieczenie terenów pod prywatne inwestycje, dzięki tzw. procedurze inwestycyjnej. Jej sednem jest chwilowe wykupienie lub dzierżawa gruntów aktualnie wystawionych do obrotu po to, by je w razie potrzeby udostępnić inwestorom. Oczywiście działanie takie zakłada zaangażowanie finansowe ze strony gminy, co może być przeszkodą w jego realizacji. Jednak należy pamiętać, że obecnie pogórskie gminy świadczą wiele usług na rzecz mieszkańców, inwestując w infrastrukturę techniczną, wnioskując o przydomowe oczyszczalnie itp. Przedsięwzięcia te mogą być więc „rozliczane” w ramach tego typu usług. Analizując bowiem małopolskie plany odnowy miejscowości i porównując je z procedurami przeprowadzanymi w Bawarii, odnosi się wrażenie, że polskie projekty zakładają bardzo ostre rozdzielanie sfery inwestycji publicznych, interesów mieszkańców i ewentualnych potrzeb inwestorów. Wydaje się, że w Bawarii spojrzenie na odnowę wsi jest bardziej całościowe, a organizowane zebrania wiejskie są wykorzystywane nie tylko w celu uzgodnienia podejmowanych inwestycji publicznych, ale także jako szansa na zabezpieczenie potrzeb inwestorów i prywatnych dążeń mieszkańców. Jest to pewnie warunek konieczny, aby realizowane na Pogórzu Karpackim projekty odnowy wsi mogły dać wskaźniki podobne do tych osiągniętych w Bawarii, gdzie każde euro zainwestowane daje 7 euro wartości inwestycji.

2. **„Betonowanie” centrów wsi.** Dotyczy to charakteru inwestycji służących odnowie centrów wsi. W planach odnowy miejscowości sprowadza się je do odnowy budynków publicznych, budowy lub modernizacji chodnika, stworzenia parkingu, czasem jest to także wybudowanie murków, czy oświetlenia. Nie ma natomiast mowy o nasadzeniach czy stworzeniu/zabezpieczeniu terenów zielonych w centrach wsi. Przyglądając się już przeprowadzonym inwestycjom w czasie badań w 2010 roku, autorka miała wrażenie, że odnowa centrów wsi została sprowadzona do „wybetonowania”⁹. Takie spojrzenie jest prawdopodobnie wynikiem sformułowań użytych w polskich programach operacyjnych. W PROW-ie (działanie 3.4 „Odnowa i rozwój wsi”) jest co prawda zapis o utrzymaniu specyfiki wsi, ale nie ma wprost mowy o jej charakterze przyrodniczym, a jedynie o kul-

⁹ W projekcie odnowy centrum wsi jednej z badanych miejscowości (już zrealizowany) czytamy: „Istniejąca droga rekreacyjna [idąca przez park], żwirowa, została przebudowana na chodnik z kostki brukowej” [www.gromnik.pl]. Jest to dokładnie taki kierunek działań, z jakiego wycofują się kraje bardziej rozwinięte, mające negatywne doświadczenia, związane z nadmierną ingerencją w środowisko przy przedsięwzięciach modernizacyjnych.

turowym. Warto więc może przeformułować te zapisy, skoro dążymy do tego, by wsie nie stały się małymi miastami, a pogórskie miejscowości liczą dodatkowo na rozwój turystyki. Można tu także skorzystać z doświadczenia Bawarii, która już w 1960 roku zaangażowała się w konkurs „Nasza wieś ma ładniej wyglądać”. Ważne jest, że istotą tego konkursu było stworzenie na wsi terenów zielonych, sadzenie drzew i kwiatów w przydomowych ogródkach. Oznacza to, że już wówczas w tych działaniach widziano sposób na poprawę wizerunku wsi, co miało zapobiegać jej wyludnianiu i przyciągać turystów. W kolejnych latach reformowano też podejście do scalania gruntów, łącząc je z procedurami odnowy wsi, w których coraz większe znaczenie miało utrzymanie nie tylko kulturowego, ale także przyrodniczego charakteru wsi. Zawsze też działania pomagające utrzymać jakość środowiska naturalnego miały wyższy poziom dofinansowania niż działania infrastrukturalne. Dzisiejsza żywotność bawarskich gmin wiejskich świadczy o zasadności takiego podejścia.

3. **Rozwiązania komunikacyjne.** Elementem, który zwraca uwagę w bawarskich programach rozwoju wsi, a który nie pojawia się w planach odnowy pogórskich miejscowości, jest planowanie rozwiązań komunikacyjnych. Jest to uwaga dość szczegółowa, ale może mieć ona istotne znaczenie dla kierunku zmian zachodzących w małopolskich wsiach. Rozwiązania komunikacyjne nie dotyczą bowiem budowy czy modernizacji dróg. Chodzi tu o wsparcie transportu zbiorowego, ruchu rowerowego czy wspólnego używania samochodów. O ile część tych rozwiązań wymaga zaangażowania finansowego (dofinansowanie kolei, budowa ścieżek rowerowych), o tyle niektóre z nich, jak na przykład stworzenie portalu z informacją o wspólnych dojazdach do pracy, nie pociąga za sobą dużych kosztów, a może się przyczynić do podniesienia jakości życia mieszkańców, obniżyć koszty dojazdów, integrować lokalną społeczność i pozytywnie wpływać na stan środowiska naturalnego.

Podsumowując działania inwestycyjne podejmowane w gminach Pogórza Karpackiego widać, że wykazują one dużą aktywność na tym polu. Nie brakuje pomysłów na potrzebne inwestycje, wytrwale są też pozyskiwane fundusze na ich przeprowadzenie. Dużym wsparciem jest tu możliwość uzyskania dofinansowania z funduszy europejskich. Niewątpliwie stanowi to istotny impuls rozwojowy. Uwagi krytyczne dotyczą inwestycji związanych z programami odnowy wsi. Zestawiając je z przedsięwzięciami przeprowadzanymi w Bawarii wydaje się, że słabością małopolskich projektów jest wycinkowe spojrzenie na rozwój przez pryzmat wyłącznie publicznych inwestycji oraz pomijanie wagi przyrodniczego charakteru pogórskich miejscowości w planach odnowy centrów wsi.

2.3. Przedsiębiorczość

Rozwój przedsiębiorczości, warunkujący możliwości znalezienia pracy pozarolniczej, a także decydujący o poziomie dochodów budżetowych gmin, jest istotną sferą ich funkcjonowania. Niestety, przykład Bawarii nie może być tu pomocny. Jej dynamiczny wzrost gospodarczy sprzyjał rozwojowi przedsiębiorczości i w sposób naturalny prowadził do gospodarczego ożywienia także obszarów wiejskich. Bawaria nie prowadziła działań, mających bezpośrednio na celu wsparcie przedsiębiorczości wiejskiej i stąd jej doświadczenia w tym zakresie nie mogą być wykorzystane w polskich warunkach. Mimo to, chcąc mieć możliwie całościową wizję działań i problemów, z jakimi borykają się dzisiaj pogórskie gminy, warto opisać tę sferę ich funkcjonowania. To ona będzie w dużym stopniu decydować o przyszłości tych gmin.

1. **Wsparcie przedsiębiorczości przez władze gmin.** Z wywiadów z wójtami wynika, że gminy nie prowadzą rozwiniętej polityki wsparcia przedsiębiorczości. Tylko w gminie Raciechowice, która, zgodnie z opisaną wcześniej metodologią, ma warunki korzystne do rozwoju przedsiębiorczości, sfera ta jest dość dobrze rozwinięta. W gminie tej istnieją ulgi dla inwestorów na pierwsze trzy lata działalności w postaci zmniejszenia podatku od nieruchomości i ulgi od podatku CIT przy zatrudnianiu pracowników. Dzięki tym działaniom gmina otrzymała już trzy razy nagrodę gminy „Fair Play”. Ponadto gmina ta stara się nadać rozpoznawalny profil swojemu wizerunkowi i określa się jako „gmina ekologiczna”, konsekwentnie odmawiając przyjęcia „brudnej” produkcji. Zdaniem wójta, działania te przynoszą efekty – gmina ściąga przedsiębiorców z innych gmin. Innymi działaniami, które podejmują gminy w celu wsparcia przedsiębiorczości jest organizowanie szkoleń dla przedsiębiorców z pozyskiwania funduszy europejskich, czy udostępnianie właścicielom busów darmowych miejsc postojowych w centrach miejscowości. Warto zaznaczyć, że na stronach internetowych badanych gmin nie można znaleźć żadnej informacji skierowanej do inwestorów, zachęcającej do zlokalizowania działalności w danej gminie.
2. **Pozyskiwanie dofinansowania przez przedsiębiorców.** Przedsiębiorcy są podmiotami autonomicznymi, dlatego wójtowie gmin nie zawsze mają pełną wiedzę na temat aktywności przedsiębiorców w pozyskiwaniu dofinansowań na ich działalność. Informacje przekazywane przez wójtów są więc w tym przypadku jedynie szacunkową oceną funkcjonowania podmiotów gospodarczych na terenie ich gminy. Podstawowymi programami służącymi wsparciu przedsiębiorców w Małopolsce jest MRPO (oś priorytetowa 2 „Gospodarka regionalnej szansy”) oraz PROW (działanie 3.1

„Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” i działanie 3.2 „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” oraz oś LEADER).

Z informacji uzyskanych w gminach wynika, że żadne lokalne przedsiębiorstwo nie skorzystało ze środków z MRPO. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest prawdopodobnie kilka. Po pierwsze, z założenia o dofinansowanie nie mogą ubiegać się firmy z branży handlu detalicznego i usług turystycznych, co dyskwalifikuje większość pogórskich podmiotów. Po drugie, wymogiem uzyskania dofinansowania jest wykazanie innowacyjnego charakteru wprowadzanych zmian, co też jest trudne do spełnienia przez małe firmy z niskim kapitałem. Po trzecie, wsparcie to jest skierowane na działania: wdrożenie systemów efektywnego zarządzania środowiskiem, rozbudowę pozabankowych źródeł finansowania działalności, tworzenie instytucji otoczenia biznesu i klastrów, rozwój inwestycji na działania badawczo-rozwojowe. Katalog ten pokazuje dla jakiego typu przedsiębiorstw są skierowane te fundusze. Większość firm w badanych gminach funkcjonuje na podstawowym poziomie działalności i daleko im do wdrażania nowoczesnych technik produkcyjnych.

W PROW-ie, który jest adresowany właśnie do obszarów wiejskich, fundusze dla firm są łatwiejsze do pozyskania. Mimo to aktywność lokalnych przedsiębiorców tu też jest niska. Zdaniem wójtów, tylko kilka firm (a w niektórych gminach żadna) próbowało sięgnąć po te środki. Największe zainteresowanie dotyczyło środków na różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej (działanie 3.1 oraz oś LEADER), co na ogół oznaczało uruchomienie działalności agroturystycznej, o czym pisano już wcześniej¹⁰. Zainteresowanie środkami na „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” (działanie 3.2 oraz oś LEADER) było bardzo niskie. W dotychczasowych naborach, przeprowadzonych przez trzy lokalne grupy działania, działające na terenie gmin, w których przeprowadzono wywiady (w ramach działania 3.2 nie było żadnych wniosków), finansowanie uzyskało zaledwie kilka projektów: utworzenie zakładu stolarskiego – produkcja tradycyjnych wyrobów z drewna, powiększenie restauracji w piwnicach ratusza, usługi turystyczne, rozbudowa masarni, założenie ekosklepu. Zainteresowanie tymi środkami jest więc jeszcze mniejsze niż w przypadku różnicowania w kierunku dzia-

¹⁰ Przeszkodą w większym wykorzystaniu tej formy dofinansowania jest prawdopodobnie określenie beneficjenta jako płatnika składek KRUS, co dyskwalifikuje większość właścicieli gospodarstw dwuzawodowych. Takiemu zapisowi towarzyszyło przekonanie, że rolnicy dwuzawodowi nie muszą już różnicować działalności. Jednak na obszarach z tak rozdrobnioną strukturą, jaka jest w gminach Pogórza, mamy często do czynienia z „trójjawodowymi” gospodarstwami. Utrzymywane jest rolnictwo, właściciel gospodarstwa wykonuje pozarolniczą pracę najemną, a oprócz tego prowadzi własną działalność gospodarczą. Wymóg opłacania KRUS-u utrudnia możliwość uzyskania dofinansowania przez rolników dwuzawodowych na rozpoczęcie własnej działalności gospodarczej.

łalności nierolniczej. Przyczyną jest tu prawdopodobnie wymóg stworzenia pełnoetatowego miejsca pracy, co nie jest konieczne w przypadku tworzenia działalności gospodarczej w gospodarstwach rolnych. W obu działaniach poziom dofinansowania wynosi 50% kosztów kwalifikowanych. Konieczność posiadania istotnego wkładu własnego jest także, zdaniem wójtów, dużą przeszkodą w skorzystaniu z tej pomocy.

Sfera wsparcia rozwoju przedsiębiorczości wydaje się więc ogólnie słabo rozwinięta. Gminy nie wykazują tu dużej aktywności, licząc na inicjatywę ze strony przedsiębiorców i wykorzystanie przez nich dofinansowań ze środków pomocowych Unii Europejskiej. Okazuje się jednak, że zainteresowanie nimi jest nikłe ze względu na niską innowacyjność pogórskich firm i wymóg 50% wkładu własnego.

2.4. Turystyka

Wpływ na atrakcyjność turystyczną regionu mają praktycznie wszystkie działania podejmowane w celu rozwoju gminy i poprawy warunków życia mieszkańców. Opisane wcześniej inwestycje w infrastrukturę techniczną, modernizację dróg, ochronę środowiska czy odnowę wsi wpływają na wizerunek turystyczny pogórskich gmin. Programy wsparcia dla rolnictwa, które pomagają utrzymać rolniczy krajobraz i zapobiegają niszczeniu środowiska naturalnego, także wpływają na turystyczny charakter regionu. Istotne znaczenie ma też ustanowienie obszarów Natura 2000, których istnienie, zdaniem wójtów, pomaga poprawiać czystość wód tutejszych rzek, co też może mieć znaczenie dla potencjalnych turystów. Trudno jest zatem wskazać takie działania podejmowane w gminach, które nie miałyby wpływu na ich atrakcyjność turystyczną.

W gminach Pogórza Karpackiego podejmuje się też działania służące bezpośrednio rozwojowi turystyki. Ich inicjatorem są najczęściej gminy, gospodarstwa agroturystyczne lub ich zrzeszenia. Inwestycje służące podniesieniu atrakcyjności turystycznej regionu, prowadzone przez gminy, dofinansowywane są głównie w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi” oraz w ramach działania „Małe projekty” osi LEADER. Jako przykłady podejmowanych inicjatyw można podać: rozbudowę muzeum przyrodniczego, stworzenie centrum ornitologicznego, budowę wież i punktów widokowych, budowę parkingów przy atrakcjach turystycznych, budowę lub rozbudowę szlaków pieszych i rowerowych, stworzenie punktu informacji turystycznej, stworzenie „przystanków” turystycznych, budowa zagrody z prezentacją „żywych” zawodów sprzed lat, jarmark ginących zawodów i rękodzieła ludowego, festiwal kultury pogórskiej, stworzenie projektu Aleja Gwiazd Lusławice–Kończyska–Zakli-

czyn (połączenie Centrum Pendereckiego z Zakliczynem), opracowanie trasy „ścieżkami tradycji”.

Ważną inicjatywą pogórskich gmin było także stworzenie w 2008 roku Szlaku Subregionu Małopolski Południowej „Beskidek”. Tworzy go 11 gmin. Opracowana została mapa prezentująca atrakcje turystyczne, imprezy, ofertę noclegową, gastronomiczną oraz punkty sprzedaży lokalnych produktów. Zarówno szlak „Beskidek”, jak i inne mniejsze projekty realizowane w gminach, wskazują na coraz lepsze ich współdziałanie (wspólne szlaki, festiwale) przy tworzeniu oferty turystycznej. Pomocą jest tu na pewno istnienie Lokalnych Grup Działania, wdrażających program LEADER, które zawsze funkcjonują na terenie kilku sąsiadujących gmin, co zmusza do współpracy. Tworzenie wspólnej oferty jest istotne szczególnie dla takich regionów, jak Pogórze Karpackie, których atrakcyjność turystyczna jest umiarkowana. Dzięki współpracy oferta jest bogatsza i bardziej rozpoznawalna niż w przypadku pojedynczej gminy.

Wzrost zainteresowania współpracą widać też wśród właścicieli gospodarstw agroturystycznych, którzy są drugą (poza władzami gminnymi) istotną siłą napędową dla pogórskiej turystyki. Większość z nich przeprowadziła już inwestycje budowlane w swoich gospodarstwach ze środków przedakcesyjnych (SAPARD). Teraz starają się zdobyć fundusze na wspólne działania reklamowe oraz podnoszenie atrakcyjności oferty (dodawanie nowych usług). Najwięcej tego typu projektów jest dofinansowywane w ramach działania „Małe projekty” z osi LEADER. Warto podać przykłady takich przedsięwzięć podejmowanych przez pojedyncze gospodarstwa lub ich zrzeszenia:

1. Działania reklamowe i sprzedaż: nowe strony internetowe regionu „Dolina Raby” z możliwością rezerwacji i sprzedaży noclegów i innych usług przez Internet, promowanie marki turystycznej obszaru LGD „Dunajec–Biała”.
2. Działania podnoszące atrakcyjność oferty: rowerowe wyprawy szlakiem produktów i smaków lokalnych, stworzenie wioski rowerowej, warsztaty i wycieczki po okolicy, jazda stylową bryczką, inicjatywa – „Ocalić zapomniane smaki”, organizacja wycieczek kajakowych po Dunajcu, otwarcie fermy danieli.

Analizując projekty składane przez gospodarstwa agroturystyczne, widać, że coraz wyraźniej dzielą się one na te, które poszerzają swoją ofertę i te, które pozostają biernie. Właściwie wszystkie gospodarstwa, które faktycznie wiążą nadzieję z turystyką jako istotnym źródłem dochodu, zawsze mają ofertę szerszą niż tylko zakwaterowanie. Coraz częściej są to różnego typu warsztaty, imprezy, jazda konna, specjalne turnusy dla osób starszych, wyspecjalizowane usługi dla osób niepełnosprawnych, sprzedaż własnych

produktów rolnych. Wydaje się więc, że gospodarstwa agroturystyczne Pogórza Karpackiego mają pomysły na podnoszenie atrakcyjności oferty i dzięki współpracy coraz bardziej prawdopodobne staje się stworzenie rozpoznawalnej marki i produktu turystycznego tego regionu. Impulsem zewnętrznym dla rozwoju turystyki może być budowa w gminie Zakliczyn Europejskiego Centrum Muzyki Krzysztofa Pendereckiego w Lusławicach [www.eucemusic.org]. Powstanie tam sala koncertowa na 500 osób i hotel. Już tym projektem interesują się inwestorzy, pytając o możliwość uruchomienia tam kawiarni, sklepu i innych usług.

Rozwój turystyki na Pogórzu Karpackim można ocenić pozytywnie. Chęć współpracy między gminami i gospodarstwami, a także liczne pomysły na podnoszenie atrakcyjności oferty, dają nadzieję na stworzenie rozpoznawalnego produktu turystycznego wysokiej jakości. Nie będzie to nigdy oferta skierowana do masowego odbiorcy, ale jej dopasowanie do potrzeb rodzin czy osób starszych może przynieść efekty w postaci istotnego źródła utrzymania dla kilku gospodarstw w każdej gminie. Istotnym wsparciem rozwoju turystyki są środki pomocowe UE, głównie z programu LEADER w ramach działania „Małe projekty”. Ich znaczenie jest na tyle istotne, że zostaną one omówione jeszcze w dalszej części pracy. Przeszkodą w rozwoju turystyki regionu jest duża liczba domków letniskowych, szczególnie w gminach położonych blisko Krakowa i Tarnowa. Odbiera to klientów tutejszym gospodarstwom agroturystycznym, z drugiej strony tacy letnicy coraz częściej są zainteresowani zakupem produktów z pobliskich gospodarstw rolnych.

Porównanie działań służących rozwojowi turystyki, podejmowanych w pogórskich gminach z doświadczeniami Bawarii w tym zakresie, nie ukazuje wyraźnych dysproporcji. Wydaje się, że zarówno w sferze koncepcji, jak i ich wdrażania badane gminy Małopolski nie pozostają w tyle za inicjatywami realizowanymi w Bawarii. Jedyną płaszczyzną, która pośrednio wpływa na atrakcyjność turystyczną regionu, a której w Bawarii nadaje się większe znaczenie niż w Małopolsce jest ochrona krajobrazu i dziedzictwa przyrodniczego. Widać to głównie w charakterze programów odnowy wsi. Można jeszcze raz podkreślić, że w tej sferze pogórskie gminy mogłyby skorzystać z bawarskich doświadczeń.

2.5. LEADER

Istotnym impulsem dla podejmowania działań rozwojowych w gminach Pogórza Karpackiego było powołanie Lokalnych Grup Działania, zgodnie z założeniem 4 osi PROW (LEADER). Lokalne Grupy Działania zrzeszają przedstawicieli kilku sąsiadujących gmin i ich celem jest wdrażanie wspólnej

strategii rozwoju. Jej realizacja odbywa się poprzez dofinansowanie inicjatyw mieszkańców, gmin, firm i organizacji pozarządowych, których pomysły są spójne z celami ustalonymi w strategii. Finansowanie odbywa się w ramach czterech rodzajów działań: „Różnicowanie działalności w kierunku nierolniczym”, „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”, „Odnowa i rozwój wsi” oraz „Małe projekty”. Cele i zasady finansowania pierwszych trzech działań są takie same, jak w przypadku analogicznych osi PROW-u (odpowiednio działanie 3.1, 3.2, 3.4) i zostały opisane wcześniej. Specyfiką programu LEADER jest działanie „Małe projekty” – taka forma finansowania przedsięwzięć może być realizowana tylko w ramach funkcjonowania Lokalnych Grup Działania. Na przykładzie „Małych projektów” można najlepiej pokazać, co jest istotą osi LEADER i jakie inicjatywy mogą być wspierane.

Lokalna Grupa Działania, której co najmniej 50% muszą stanowić partnerzy gospodarczy i społeczni (czyli nie władze ani pracownicy gminni), tworzy strategię rozwoju danego terenu. Następnie, dysponując odpowiednim budżetem na jej realizację, rozpisuje nabory na poszczególne działania. Wnioski w ramach „Małych projektów” mogą składać: osoby fizyczne, osoby prawne, organizacje pozarządowe, związki wyznaniowe i kościoły. Poziom dofinansowania może wynosić do 70% kosztów kwalifikowanych i nie więcej niż 25 000 zł. Przykłady takich projektów zostały już przedstawione w części poświęconej działaniom, podejmowanym dla rozwoju turystyki. Faktycznie duży odsetek wniosków dotyczy właśnie tej sfery rozwoju. Inne projekty (zgodnie z lokalnymi strategiami rozwoju) mają na celu: wsparcie lokalnego przetwórstwa i rolnictwa (produkcja ekologicznych soków owocowych, portal odrolnika.pl – sprzedaż produktu lokalnego online), wzmocnienie lokalnej tożsamości i tradycji (wydawanie lokalnej gazety, spotkania „Nowoczesność w służbie tradycji”), rozwój kultury (spotkania z kabaretem, zakup sprzętu nagłaśniającego dla domu kultury), integrację mieszkańców (rozgrywki sportowe strażaków z Ochotniczej Straży Pożarnej, spotkania dla seniorów, organizacja świetlicy plenerowej, rodzinny rajd rowerowy na orientację)¹¹.

Przedstawione przykłady pokazują, że finansowane przedsięwzięcia faktycznie są projektami „małymi”. Nie zakładają inwestycji budowlanych, na ogół dotyczą finansowania drobnych zakupów i działań marketingowych, związanych z daną inicjatywą. Zdaniem wójtów, a także kilku członków lokalnych grup działania (pracowników gmin), z którymi autorka miała okazję przeprowadzić wywiad, zainteresowanie działaniem „Małe projekty” jest bardzo duże. Przy każdym naborze (dotąd były dwa) składano do 20 wniosków.

¹¹ Przykłady projektów pochodzą ze stron internetowych trzech Lokalnych Grup Działania, funkcjonujących na obszarze badanych gmin: www.dunajecbiala.pl, www.psr.tuchow.pl, www.dolinaraby.pl.

Wydaje się, że zainteresowanie tą formą pomocy wynika z trzech głównych czynników:

1. **Lokalne podejmowanie decyzji.** Ocena (liczba przyznanych punktów za dany projekt) zależy głównie od tego, na ile wpisuje się on w realizację lokalnej strategii rozwoju. Strategie te są ustalane przez lokalnych działaczy, do których mieszkańcy mają bezpośredni dostęp. Oznacza to, że mogą bez trudności przychodzić i prosić o udzielenie informacji, które pomogą w konstruowaniu wniosku. Uzyskane informacje są pewne, w tym sensie, że pochodzą od tych, którzy strategię formułowali i którzy będą wnioski oceniać. Nie ma zatem poczucia, że decyzja o finansowaniu zapada gdzieś daleko, a kryteria jej podejmowania nie do końca są jasne. Daje to mieszkańcom poczucie, że wiedzą, jak należy wniosek napisać i motywuje do podjęcia tego starania.
2. **Mała skala projektów.** Ograniczenie wielkości projektów (poprzez wielkość dofinansowania) ułatwia pisanie realistycznych wniosków. Nie zmusza do utopijnego powiększania ich skali, po to aby udowodnić rozmach przedsięwzięcia. W efekcie powstają takie projekty, w których widać, że ich autor jest w stanie je faktycznie zrealizować. Na pewno takie sformułowanie kryteriów eliminuje też strach wnioskodawców, związany z obawą czy udźwigną realizację tego, co sami wymyślili.
3. **Duży udział finansowania publicznego.** Zachętą do składania „małych projektów” jest też wysoki udział możliwego dofinansowania publicznego (do 70% kosztów kwalifikowanych)¹². W żadnym innym działaniu w ramach PROW-u, skierowanym do osób fizycznych, proporcje te nie są tak korzystne. Jest to pewnie główna przyczyna, dla której mieszkańcy, ale też inne podmioty, chętniej sięgają po fundusze w ramach „małych projektów” niż w ramach innych działań („Różnicowanie działalności w kierunku nierolniczym”, „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”, „Modernizacja gospodarstw” itp.).

Obserwując funkcjonowanie programu LEADER na przykładzie trzech lokalnych grup działania na terenie Pogórza Karpackiego, widać, że faktycznie jego realizacja przyczynia się do aktywizacji mieszkańców. Szczególnie działanie „Małe projekty” daje dużą szansę na urzeczywistnianie pomysłów związanych z rozwojem turystyki, produktu lokalnego czy integracją mieszkańców. Pomysłów, których realizacja nie jest kosztowna, ale których nie dało by się zrealizować bez zewnętrznego wsparcia. Oceniając więc pozytywnie funkcjonowanie pogórskich lokalnych grup działania, można tylko wyrazić

¹² Można założyć większy udział środków własnych, co powinno podnieść liczbę punktów uzyskanych przez projekt.

żał, że w programach wsparcia wsi nie przewidziano więcej możliwości dofinansowania mniejszych projektów, bo wydaje się, że to one mają największe znaczenie rozwojowe przy dzisiejszym niskim poziomie oszczędności mieszkańców, firm i innych podmiotów działających na obszarach wiejskich.

2.6. Podsumowanie

Przedstawione działania podejmowane w pogórskich gminach dają raczej pozytywny obraz ich dzisiejszego funkcjonowania. Badane gminy nie stoją w miejscu. Inwestują w ochronę środowiska, w rozwój turystyki, starają się poprawić wizerunek swoich miejscowości i podnieść jakość życia mieszkańców. Istniejące programy wsparcia zachęcają do podejmowania inicjatyw nie tylko przez jednostki samorządu terytorialnego, ale także przez mieszkańców, podmioty gospodarcze i organizacje pozarządowe. Ważne jest też, że możliwość uzyskania dofinansowania na własne pomysły, rodzi poczucie sprawczości i pomaga zwiększać zaangażowanie mieszkańców w lokalne sprawy. Można więc powiedzieć, że na pewno jest to dobry czas dla pogórskich gmin. Czas, który jest szansą na ich rozwój. Jednocześnie zestawienie podejmowanych działań i problemów gmin Pogórza Karpackiego z doświadczeniami rozwoju obszarów wiejskich Bawarskich Gór Średnich, ukazało kilka płaszczyzn funkcjonowania małopolskich gmin, dla których doświadczenia Bawarii mogą być przydatne.

Wydaje się, że najwięcej możemy nauczyć się z bawarskich programów odnowy wsi. Zawierają one wiele elementów, których brakuje w pogórskich planach odnowy miejscowości. Chodzi tu przede wszystkim o włączenie do tych planów możliwości wymiany gruntów rolnych między mieszkańcami, udostępnienie terenów pod inwestycje, wprowadzenie nowych rozwiązań komunikacyjnych, a także działania służące zachowaniu nie tylko kulturowego, ale także przyrodniczego charakteru miejscowości. Takie rozszerzenie patrzenia na programy odnowy wsi mogłoby się przyczynić do poprawy funkcjonowania gospodarstw rolnych, sprzyjać potencjalnym inwestorom, podnosić jakość życia i spędzania czasu wolnego w badanych gminach. Skoro w Bawarii to właśnie programy odnowy wsi były tym działaniem, które pozwoliło odwrócić trend do wyludniania się obszarów wiejskich, warto skorzystać z doświadczeń w tym zakresie.

Drugi ważny wniosek dotyczy charakteru wsparcia rolnictwa i zarządzania gruntami. Jak wykazano wcześniej, silne wsparcie bawarskich gospodarstw małych i dwuzawodowych, choć pomagało utrzymać rolniczy krajobraz, spowalniało przemiany strukturalne rolnictwa, które w dłuższym okresie i tak okazały się nieuniknione. Korzystając z tego bawarskiego doświadczenia,

można tak formułować programy wsparcia dla gospodarstw rolnych, by nie prowadziły do sztucznego ograniczenia podaży ziemi rolnej dla gospodarstw chcących się rozwijać. Dofinansowanie utrzymania rolniczego krajobrazu przy braku prowadzenia produkcji rolnej (choć na własny użytek) powinno być możliwe tylko w sytuacji braku popytu na rolnicze wykorzystanie danego gruntu. Takie podejście mogłoby poprawić konkurencyjność gospodarstw nastawionych na towarową produkcję rolną, a jednocześnie przyczynić się do ograniczenia wydatków publicznych.

Innym ważnym spostrzeżeniem, wynikającym z analizy doświadczeń Bawarii w rozwoju obszarów wiejskich jest znikomy efekt publicznego wsparcia zrzeszeń rolniczych. Wydaje się, że głównym impulsem do współpracy między rolnikami jest zawsze rynek, a gospodarstwa małe i dwuzawodowe i tak (nawet w regionie z tak rozwiniętym społeczeństwem obywatelskim jak Bawaria) wykazują słabe zainteresowanie współpracą ze względu na obciążenia, jakie ona za sobą niesie. Z doświadczeń Bawarii wynika więc, że zwiększanie publicznego wsparcia zrzeszeń w regionach z rozdrobnionym rolnictwem mogłoby nie przynieść oczekiwanego rezultatu.

Przedstawione tu uogólnienia umożliwiają odpowiedzieć na drugie pytanie badawcze sformułowane na początku pracy¹³: działaniem, które w Bawarii okazało się skuteczne, a jednocześnie jego elementy mogą być wykorzystane w warunkach polskich, są tamtejsze programy odnowy wsi. Natomiast nie do końca efektywny był bawarski system wsparcia rolnictwa. Jego ułomności mogą pomóc w programowaniu wsparcia tej sfery rozwoju w pogórskich gminach. Wprowadzenie proponowanych zmian, opartych na doświadczeniach Bawarii, może przyczynić się do podniesienia jakości życia mieszkańców bez konieczności zwiększania publicznych wydatków.

¹³ Pytanie brzmi następująco: które z wprowadzanych polityk i programów rozwoju obszarów wiejskich w Bawarii okazały się skuteczne i możliwe do zastosowania w Polsce, a które były nieefektywne lub nie stosują się do warunków polskich?

Zakończenie

W opracowaniu ukazano trajektorie rozwoju obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski. Celem pracy była pomoc w programowaniu rozwoju obszarów wiejskich Małopolski na podstawie doświadczeń Bawarii, dlatego rozważania oparto na analizie historyczno-porównawczej. Opis rozwoju bawarskich obszarów wiejskich odnosił się do okresu 1950–2005, a dla Małopolski przedstawiono jej sytuację obecną i sformułowano wnioski dotyczące programowania rozwoju jej gmin wiejskich. Zarówno część pracy dotycząca Bawarii, jak i poświęcona Małopolsce zostały ukazane na podstawie danych wtórnych i pierwotnych danych jakościowych. Badania pierwotne przeprowadzone były w formie wywiadów pogłębionych z właścicielami gospodarstw rolnych Bawarii i z wybranymi wójtami gmin Małopolski. Dobór różnych grup respondentów był wynikiem przesunięcia analizy w czasie. Materiał empiryczny posłużył do zobrazowania przemian zachodzących na badanych obszarach, a także pomógł w formułowaniu wniosków.

Poza wstępem, pozostałe jej części służyły odpowiedzi na pytania badawcze i weryfikacji hipotezy sformułowanej na początku pracy. I tak w rozdziale pierwszym, opisującym literaturę przedmiotu, pozytywnie zweryfikowano hipotezę badawczą w wymiarze teoretycznym – przedstawione pozycje literatury wskazały, że „w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce można wykorzystać doświadczenia zagraniczne z wcześniejszych lat, jeśli ich sytuacja wyjściowa była podobna, jak w Polsce, a kierunek ich rozwoju został uznany za korzystny”. Rozdział drugi, opisujący trajektorię rozwoju bawarskich obszarów wiejskich, umożliwił wskazanie zarówno korzystnych elementów tamtejszej polityki wobec wsi i rolnictwa, jak i tych, które z dzisiejszej perspektywy można uznać za nieefektywne. Wnioski te pozwoliły odpowiedzieć na drugie pytanie badawcze, dotyczące ewaluacji elementów bawarskiej polityki wobec wsi i rolnictwa. W rozdziale trzecim opisano obecną sytuację gmin wiejskich Małopolski, co pozwoliło na ocenę podobieństwa sytuacji wyjściowej obu obszarów badawczych i umożliwiło weryfikację hipotezy. Uznano, że cechy

fizyczno-geograficzne, sytuacja rolnictwa, potencjał demograficzny i turystyczny oraz mentalność mieszkańców obu regionów są (w ujęciu historycznym) na tyle zbliżone, że umożliwiają porównanie obu regionów i korzystanie z wzajemnych doświadczeń rozwojowych. Płaszczyzną rozwoju, która wykazuje więcej różnic niż podobieństw jest ogólna sytuacja gospodarcza badanych obszarów. Wnioski te ukierunkowały dalsze rozważania dotyczące możliwości wykorzystania doświadczeń Bawarii w programowaniu działań rozwojowych dla małopolskich wsi. Za szczególnie cenne i możliwe do wykorzystania w polskich warunkach uznano doświadczenia Bawarii w formułowaniu programów odnowy wsi oraz w konstruowaniu programów wsparcia dla rolnictwa.

Za podstawowy cel pracy uznano pomoc w programowaniu rozwoju obszarów wiejskich Małopolski dzięki wykorzystaniu doświadczeń Bawarii w tym zakresie. Nawiązując do wniosków zawartych w rozdziale czwartym rozprawy, można stwierdzić, że cel ten został zrealizowany zarówno poprzez określenie działań, o które warto rozszerzyć wsparcie rozwoju obszarów wiejskich, jak i tych, które nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Najważniejszą pozytywną wskazówką praktyczną są uwagi dotyczące programów odnowy wsi. Doświadczenia Bawarii pokazują, że warto je rozszerzyć o możliwości wymiany gruntów między mieszkańcami, zabezpieczenie terenów dla prywatnych inwestorów, a także o wymóg zachowania nie tylko kulturowego, ale także przyrodniczego charakteru miejscowości. Działania te zadecydowały o efektywności bawarskich programów odnowy wsi i wydaje się, że mogą być realizowane także w polskich warunkach.

Pomocą w programowaniu rozwoju małopolskich obszarów wiejskich mogą być także przedstawione w pracy negatywne doświadczenia Bawarii. Chodzi tu głównie o długotrwałe sztuczne spowalnianie przemian struktury agrarnej. Działania te nie przyniosły oczekiwanych rezultatów w postaci rentowności małych gospodarstw rolnych, a ograniczały możliwości poprawy konkurencyjności gospodarstw rozwojowych. To doświadczenie może być istotnym argumentem w toczącej się wciąż dyskusji o sensowność i skalę wsparcia gospodarstw małych.

Podobne wnioski można wyciągnąć z doświadczeń Bawarii we wspieraniu zrzeszeń rolniczych. Choć ich znaczenie bardzo wzrosło w minionych pięćdziesięciu latach, to wciąż z rozmaitych form współpracy i samopomocy korzystają głównie gospodarstwa największe i jednozawodowe. Mimo znacznej pomocy publicznej nie udało się zachęcić do zrzeszania się na dużą skalę gospodarstw małych. Jest to spostrzeżenie, które także może pomóc w programowaniu wsparcia współpracy między małopolskimi gospodarstwami rolnymi.

Przedstawione trzy wnioski, tj. rozszerzenie programów odnowy wsi, uwolnienie podaży ziemi rolniczej i ograniczona wiara w skuteczność wsparcia

publicznego dla międzyrolniczej współpracy, jeśli będą wykorzystane przez decydentów odpowiedzialnych za rozwój obszarów wiejskich, mogą przyczynić się do podniesienia efektywności programów rozwojowych i lepiej przewidywać ich skutki.

Możliwość odpowiedzi na pytania badawcze i weryfikacji hipotezy wskazuje na prawidłowo dobraną metodologię. Jej kwintesencja w postaci analizy historyczno-porównawczej, opartej na analogii, została też potwierdzona w przedstawianej literaturze przedmiotu. Należy jednak zaznaczyć, że jeden element przyjętej metodologii nie sprawdził się. Chodzi tu o podział badanych gmin, ze względu na ich uwarunkowania rozwojowe. Choć zebrany materiał statystyczny potwierdzał słuszność obranych cech różnicujących gminy (dane wskazywały na różny profil gmin obszaru badawczego), to wywiady pogłębione przeprowadzone w pogórskich gminach pokazały, że *de facto* borykają się one z podobnymi problemami i potrzebują zbliżonych form wsparcia. Brak uzasadnienia dla ich różnicowania potwierdziły też wnioski z badań przeprowadzonych w Bawarii.

Wnioski z pracy wskazują na zasadność podjęcia dalszych badań w dwóch podstawowych obszarach. Przede wszystkim warto dokładnie spojrzeć na bawarskie programy odnowy wsi. Głównym celem takich badań powinno być rozpoznanie i ocena metod ochrony dziedzictwa przyrodniczego oraz gospodarki gruntami. Są to te elementy bawarskich programów, które tam przyniosły widoczne efekty w postaci poprawy żywotności gmin, a jednocześnie są marginalizowane w wytycznych do konstruowania polskich planów odnowy miejscowości.

Drugim obszarem funkcjonowania małopolskich gmin wiejskich, którego rozwój warto analizować w kontekście doświadczeń bawarskich, jest współpraca między rolnikami. Jak przedstawiono w pracy, w Bawarii wszelkie formy zrzeszeń rozwijały się głównie dzięki impulsom płynącym z rynku. Warto więc obserwować, czy w Małopolsce też będziemy mieli do czynienia ze zwiększeniem liczby rolniczych zrzeszeń, chociażby w wyniku wzrostu znaczenia sieci sklepów ekologicznych czy rozwoju przetwórstwa rolno-spożywczego. Obserwacja tych przeobrażeń, pomoże też odpowiedzieć na powracające pytanie o to, czy i jak wspierać rolniczą współpracę w regionach z rozdrobnionym rolnictwem.

Podsumowując można stwierdzić, że wnioski z pracy zachęcają do kontynuowania obserwacji małopolskich obszarów wiejskich w kontekście doświadczeń Bawarii. Niniejsza rozprawa potwierdziła zasadność konfrontacji doświadczeń i wskazała na znaczące możliwości ich wykorzystania.

Załączniki

Załącznik 1.	
Obszary badawcze	165
Mapa 1. Lokalizacja województwa małopolskiego w Polsce	165
Mapa 2. Obszar badawczy w województwie małopolskim	165
Mapa 3. Lokalizacja Bawarii w Niemczech	166
Mapa 4. Obszar badawczy w Bawarii	166
Załącznik 2.	
Kwestionariusz wywiadu pogłębionego z mieszkańcami bawarskich gmin	167
Załącznik 3.	
Wykaz rozmówców – mieszkańcy wsi	169
Załącznik 4.	
Wykaz rozmówców – wywiady eksperckie	170
Załącznik 5.	
Podział gmin Pogórza Karpackiego ze względu na uwarunkowania rozwojowe	171
Tabela 1. Podział gmin Pogórza Karpackiego ze względu na uwarunkowania rozwojowe (zestawienie)	171
Tabela 2. Kryteria oceny warunków rozwoju rolnictwa badanych gmin	172
Tabela 3. Kryteria oceny warunków rozwoju turystyki badanych gmin	174
Tabela 4. Kryteria oceny warunków rozwoju działalności pozarolniczej i pozaturystycznej badanych gmin.	176

Załącznik 6.

Wybrane charakterystyki gospodarstw rolnych w badanych gminach Bawarskich Gór Średnich	178
Tabela 1. Liczba i wielkość gospodarstw rolnych w badanych gminach Bawarskich Gór Średnich	178
Tabela 2. Struktura obszarowa gospodarstw według grup obszarowych Bawarskich Gór Średnich.....	179

Załącznik 7.

Wybrane charakterystyki badanych gmin Bawarskich Gór Średnich...	180
Tabela 1. Liczba ludności i gęstość zaludnienia badanych gmin Bawarskich Gór Średnich	180

Załącznik 8.

Wykaz wywiadów pogłębianych przeprowadzonych w gminach Pogórza Karpackiego.....	181
Tabela 1. Wykaz wywiadów pogłębianych przeprowadzonych w gminach Pogórza Karpackiego	181

Załącznik 1. Obszary badawcze

Mapa 1. Lokalizacja województwa małopolskiego w Polsce

Źródło: Zob. <http://www.geografia.com.pl/linki/mappol.html>.

Mapa 2. Obszar badawczy w województwie małopolskim

Źródło: Zob. www.zpp.pl.

Mapa 3. Lokalizacja Bawarii w Niemczech

Źródło: Zob. http://www.pol-web.de/Niemcy/mapa_niemiec.htm.

Mapa 4. Obszar badawczy w Bawarii

Źródło: Zob. www.bavariaalta.de.

Załącznik 2. Kwestionariusz wywiadu pogłębionego z mieszkańcami bawarskich gmin

1. Sytuacja gospodarstwa w latach pięćdziesiątych XX wieku:

- wielkość i struktura;
- liczba osób pracujących w gospodarstwie;
- stopień mechanizacji;
- stopień specjalizacji;
- stopień towarowości;
- dochodowość.

2. Sytuacja gospodarstwa w latach sześćdziesiątych XX wieku:

Te same zagadnienia jak wyżej, ze szczególnym uwzględnieniem:

- oddziaływania federalnych programów „Zielony Plan” (niem. *Grüner Plan*) na funkcjonowanie gospodarstwa: dopłaty do inwestycji, tanie kredyty;
- wpływu zmian WPR na funkcjonowanie gospodarstwa (Plan Mansholta);
- zmian związanych z przeprowadzaną komasacją gruntów;
- przyczyn podjęcia pracy pozarolniczej i ewentualnie porzucenia gospodarstwa.

3. Sytuacja gospodarstwa w latach siedemdziesiątych XX wieku:

Te same zagadnienia jak wyżej, ze szczególnym uwzględnieniem:

- oddziaływania ustawy o wspieraniu bawarskiego rolnictwa (niem. *Gesetz zur Förderung der bayerischen Landwirtschaft*) na funkcjonowanie gospodarstwa: wspieranie inwestycji w małych gospodarstwach i ONW, doradztwo, zawód pomocnika w gospodarstwie, programy ochrony środowiska i krajobrazu;
- uczestnictwa w nowych formach kooperacji: kółka maszynowe, koła producenckie itp.;
- dalszego oddziaływania komasacji gruntów;
- pierwszych programów odnowy wsi;
- wpływu rozwoju gospodarczego na sytuację gospodarstwa i wsi: ewentualna decyzja o podjęciu dodatkowej pracy poza rolnictwem, porzucanie rolnictwa.

4. Sytuacja gospodarstwa w latach osiemdziesiątych XX wieku:

Te same zagadnienia jak wyżej, ze szczególnym uwzględnieniem:

- reakcji na problem nadprodukcji i spadków cen;
- wprowadzenia kwot mlecznych;
- programów służących ekstensyfikacji produkcji.

5. Sytuacja gospodarstwa w latach dziewięćdziesiątych XX wieku i w XXI wieku:

Te same zagadnienia jak wyżej, ze szczególnym uwzględnieniem:

- wpływu ograniczenia dopłat do produkcji;
- wpływu programów zachęcających do ekstensyfikacji rolnictwa (programy rolnośrodowiskowe, wymogi *cross-compliance* przy dopłatach bezpośrednich);
- wpływu dalszych spadków cen;
- wpływu wejścia nowych krajów do UE (szczególnie konkurencja ze strony Czech);
- rozwój wsi.

6. Dodatkowe pytania:

- Jakie jest znaczenie doradztwa rolniczego dla funkcjonowania gospodarstwa?
- Jaki jest poziom i kierunek wykształcenia osób prowadzących gospodarstwo?
- Jakie są dalsze plany związane z gospodarstwem?
- Jaki jest udział dopłat w przychodach i w zysku z działalności rolniczej?

Załącznik 3. Wykaz rozmówców – mieszkańcy wsi

(wywiady przeprowadzone od listopada 2006 do lutego 2007 roku)

Gospodarstwa w 2006 roku utrzymujące się wyłącznie lub głównie z rolnictwa	Gospodarstwa, których minimum 50% dochodu w 2006 roku pochodziło z pracy poza rolnictwem	Gospodarstwa, które do 2006 roku całkowicie porzuciły rolnictwo i żyją obecnie z pozarolniczych źródeł dochodu
---	---	---

1. OKRĘG BOGEN*

Josef Six	Frau Weindl	Johann und Theresia Kaiser
-----------	-------------	----------------------------

2. OKRĘG CHAM

Max Wanninger	Josef Fisch	Marianne Schottke
---------------	-------------	-------------------

3. OKRĘG DEGGENDORF

Sebastian Paulik	Herr Leiter	Josef Weber
------------------	-------------	-------------

4. OKRĘG NABBURG

Johann Schiessl	Brigitte und Johann Mueller	Robert Markl
-----------------	-----------------------------	--------------

5. OKRĘG NEUNBURG

Anton Scherr	Albert Feldkirchner	Marianne und Georg Rueckerl
--------------	---------------------	-----------------------------

6. OKRĘG OBERVIECHTACH

Peter Scherr	Albert Elsner	Alois Koeppel
--------------	---------------	---------------

7. OKRĘG REGENSBURG

Hofmeister Theodor, Edwig, Helmut	Gerhard Hochmuth	Max Kainz
-----------------------------------	------------------	-----------

8. OKRĘG RODING

Anna, Martin, Martin Weigl	Peter Schambeck	Franz Heuschneider
----------------------------	-----------------	--------------------

9. OKRĘG VIECHTACH

Georg Kraus	Walter Fischer	Johann Schneider
-------------	----------------	------------------

10. OKRĘG VOHENSTRAUSS

Roman Ruprecht	Hans Hermann	Herr Hans Frischholz
----------------	--------------	----------------------

* Podane są nazwy okręgów sprzed reformy administracyjnej z 1972 roku, zgodnie z opisaną metodologią. Okręgi podane są w kolejności alfabetycznej.

Załącznik 4. Wykaz rozmówców – wywiady eksperckie (przeprowadzone w lutym 2007 roku)

1. Baudirektor Hennemann, Bayerisches Staatministerium für Landwirtschaft und Forsten, Referat: Internationale Zusammenarbeit (Bawarskie Ministerstwo Rolnictwa i Leśnictwa, referat ds. współpracy międzynarodowej).
2. Dr Stefan Gabler, Bayerisches Staatministerium für Landwirtschaft und Forsten, Referat: Grundsatzfragen der Förderung (Bawarskie Ministerstwo Rolnictwa i Leśnictwa, referat ds. dotacji).
3. Leonhard Rill, Bayerisches Staatministerium für Landwirtschaft und Forsten, Referat: Dorfereneuerung, Landespflege (Bawarskie Ministerstwo Rolnictwa i Leśnictwa, referat ds. odnowy wsi).
4. Anton Dippold, Bayerisches Staatministerium für Landwirtschaft und Forsten, Referat: Agrarpolitik, Agrarstatistik, Wirtschaftsbeobachtung (Bawarskie Ministerstwo Rolnictwa i Leśnictwa, referat ds. polityki rolnej, statystyki i analizy gospodarczej).
5. Dr Angelika Schaller, Bayerisches Staatministerium für Landwirtschaft und Forsten, Referat: Strukturentwicklung im ländlichen Raum (Bawarskie Ministerstwo Rolnictwa i Leśnictwa, referat ds. przemian strukturalnych obszarów wiejskich i inicjatyw wspólnotowych).
6. Dr Franz-Josef Mayer, Bayerisches Staatministerium für Landwirtschaft und Forsten Referat: Forstpolitik und Umwelt (Bawarskie Ministerstwo Rolnictwa i Leśnictwa, referat ds. środowiska i polityki leśnej).
7. Dr. Peter Würfl, Institut für ländliche Strukturentwicklung, Betriebswirtschaft und Agrarinformatik, Arbeitsbereich Strukturentwicklung und Multifunktionalität, (Instytut Rozwoju Strukturalnego Obszarów Wiejskich, Zarządzania i Informatyki Rolniczej, dział przemian strukturalnych i wielofunkcyjności obszarów wiejskich).
8. Georg Mayer, Amt für Ernährung, Landwirtschaft Und Forsten Regensburg (Urząd ds. Rolnictwa i leśnictwa Regensburg).

Załącznik 5. Podział gmin Pogórza Karpackiego ze względu na uwarunkowania rozwojowe

Tabela 1. Podział gmin Pogórza Karpackiego ze względu na uwarunkowania rozwojowe (zestawienie)

Nazwa gminy	Uwarunkowania rozwoju rolnictwa (liczba punktów 0–9)	Uwarunkowania rozwoju turystyki (liczba punktów 0–12)	Uwarunkowania rozwoju działalności pozarolniczej i pozaturystycznej (liczba punktów 0–12)	Rodzaj gminy
Andrychów (m-w)	0	5	9	C1
Bobowa	3	6	4	C2
Ciężkowice m-w	3	7	1	A1
Czchów m-w	3	9	4	A1
Dobczyce m-w	2	6	6	C2
Gromnik m-w	2	5	1	C2
Iwkowa	4	5	4	C2
Kalwaria Zebrz m-w	4	6	7	C1
Lanckorona	4	5	7	C1
Lipnica Murowana	2	9	3	A1
Łapanów	3	9	7	A3
Łużna	3	3	3	C2
Moszczenica	3	3	2	C2
Myślenice m-w	0	8	8	A3
Nowy Wiśnicz m-w	4	6	5	C1
Pleśna	3	7	6	A3
Raciechowice	5	6	5	B2
Ryglice m-w	3	3	1	C2
Rzepiennik Strzyżewski	4	4	1	C2
Siepraw	4	3	8	C1
Stryszów	2	7	5	A1
Tomice	8	3	8	A3
Trzciana	6	3	4	B1
Tuchów m-w	4	5	4	C2
Wieprz	7	2	6	B2
Wiśniowa	0	7	6	A2
Zakliczyn	4	10	5	A2
Żegocina	1	6	5	C1

Odcieniami i pogrubieniem zaznaczono gminy z poszczególnych grup, w których przeprowadzono wywiady z wójtami i innymi pracownikami gmin.

Źródło: Obliczenia własne.

Tabela 2. Kryteria oceny warunków rozwoju rolnictwa badanych gmin

Nazwa gminy	Powierzchnia użytków rolnych w powierzchni ogółem	Liczba punktów za powierzchnię użytków rolnych	Konkurencyjny produkt rolny	Liczba punktów za produkt rolny	Wskaźnik waloryzacji Rolniczej Przestrzeni (WWRRPP)	Liczba punktów za WWRRPP	Suma punktów
Andrychów (m-w)	44,29	0	nie ma	0	57,6	0	0
Bobowa	72,43	3	nie ma	0	66,3	0	3
Ciężkowice m-w	58,33	1	nie ma	0	74,2	2	3
Czechów m-w	62,51	2	nie ma	0	72,1	1	3
Dobczyce m-w	47,91	0	róże	1	70,0	1	2
Gromnik m-w	59,91	1	nie ma	0	72,2	1	2
Iwkowa	62,89	2	sady	1	72,1	1	4
Kalwaria Zebrz m-w	66,59	2	nie ma	0	74,0	2	4
Lanckorona	68,06	3	nie ma	0	70,9	1	4
Lipnica Murowana	46,49	0	nie ma	0	74,8	2	2
Łapanów	59,58	1	sady	1	72,1	1	3
Łużna	69,47	3	nie ma	0	68,9	0	3
Moszczenica	72,00	3	nie ma	0	68,9	0	3
Myślenice m-w	51,71	0	nie ma	0	68,9	0	0
Nowy Wiśnicz m-w	59,18	1	nie ma	0	77,7	3	4
Pleśna	52,93	0	sady	1	78,8	3	3
Raciechowice	64,21	2	sady	2	70,4	1	5
Ryglice m-w	63,07	2	nie ma	0	72,6	1	3
Rzepiennik Strzyżewski	71,94	3	nie ma	0	72,3	1	4
Siepraw	69,99	3	nie ma	0	73,0	1	4
Stryszów	58,37	1	nie ma	0	73,5	1	2

Tomice	72,92	3	trzoda, wiklina, stawy	2	84,0	3	8
Trzciana	62,24	2	sady, ubojnia, szklarnie	2	74,8	2	6
Tuchów m-w	57,84	1	nie ma	0	75,7	3	4
Wieprz	73,20	3	trzoda	1	81,8	3	7
Wiśniowa	55,03	0	nie ma	0	54,2	0	0
Zakliczyn	55,03	0	sady	1	75,9	3	4
Żegocina	54,47	0	sady	1	68,8	0	1

poniżej 1 kwartyła ☐ powyżej 1 kwartyła ☐ powyżej 2 kwartyła ☐ powyżej 3 kwartyła ☐

Źródło: Badania własne, BDR 2005, *Waloryzacja* 1981.

Tabela 3. Kryteria oceny warunków rozwoju turystyki badanych gmin

Nazwa gminy	Możliwość kąpieli	Liczba punktów	Powierzchnia lasów [BDR 2005]	Liczba punktów	Malowniczość krajobrazu	Suma punktów za warunki naturalne	Zabytki	Suma punktów
Andrychów (m-w)	mała rzeczka	0	44,08	3	1	4	1	5
Bobowa	rzeka Biała	1	14,81	0	3	4	2	6
Ciężkowice m-w	rzeka Biała, brudna	0	29,57	3	2	5	2	7
Czchów m-w	Dunajec	2	23,63	1	3	6	3	9
Dobczyce m-w	nie	0	27,08	2	2	4	2	6
Gromnik m-w	nie	0	25,70	2	2	4	1	5
Iwkowa	nie	0	27,29	2	2	4	1	5
Kalwaria Zebrz m-w	nie	0	21,38	1	3	4	2	6
Lanckorona	nie	0	24,55	1	2	3	2	5
Lipnica Murowana	rzeczka Uszwica	1	38,62	3	2	6	3	9
Łapanów	Zalew Łapanowski	3	26,72	2	2	7	2	9
Łużna	nie	0	19,67	0	2	2	1	3
Moszczenica	nie	0	14,00	0	2	2	1	3
Myslenice m-w	rzeka Raba	2	29,78	3	2	7	1	8
Nowy Wiśnicz m-w	nie	0	27,10	2	1	3	3	6
Pieśna	Dunajec	2	28,57	2	2	6	1	7
Raciechowice	mała rzeczka	1	26,08	2	2	5	1	6
Ryglice m-w	nie	0	24,03	1	2	3	0	3

Rzepiennik Strzyżewski	nie	0	20,26	0	3	3	1	4
Siepraw	nie	0	13,57	0	1	1	2	3
Stryków	rzeka Skawa	1	28,40	2	2	5	2	7
Tomice	rzeka Skawa	1	12,49	0	1	2	1	3
Trzciana	nie	0	24,04	1	2	3	0	3
Tuchów m-w	nie	0	25,10	1	2	3	2	5
Wieprz	nie	0	9,21	0	1	1	1	2
Wiśniowa	rzeczka	0	37,12	3	2	5	2	7
Zakliczyn	Dunajec	2	31,91	3	3	8	2	10
Żegocina	nie	0	34,15	3	2	5	1	6

poniżej 1 kwartyła powyżej 1 kwartyła powyżej 2 kwartyła powyżej 3 kwartyła

Źródło: Badania własne; BDR 2005.

Tabela 4. Kryteria oceny warunków rozwoju działalności pozarolniczej i pozaturystycznej badanych gmin

Nazwa gminy	Odległość od miasta	Liczba punktów	Liczba przedsiębiorstw na 1000 mieszkańców	Liczba punktów	Poziom wykształcenia	Liczba punktów	Suma punktów
Andrychów (m-w)	23 km Bielsko Biała	3	67	3	3,45	3	9
Bobowa	24 km Gorlice	1	28	0	3,50	3	4
Ciężkowice m-w	42 km Tarnów	1	36	0	1,87	0	1
Czechów m-w	34 km Tarnów	1	48	1	2,96	2	4
Dobczyce m-w	30 km Kraków	3	53	2	2,69	1	6
Gromnik m-w	35 km Tarnów	1	26	0	1,86	0	1
Iwkowa	45 km Tarnów	1	59	2	2,68	1	4
Kalwaria Zebrz m-w	35 km Kraków	3	125	3	2,62	1	7
Lanckorona	36 km Kraków	3	77	3	2,54	1	7
Lipnica Murowana	15 km Bochnia, 50 km Tarnów	1	48	1	2,29	1	3
Łapanów	40 km Kraków	3	50	1	3,42	3	7
Łużna	20 km Gorlice	1	31	0	3,09	2	3
Moszczenica	11 km Gorlice	1	24	0	2,44	1	2
Myślenice m-w	30 km Kraków	3	56	2	3,26	3	8
Nowy Wiśnicz m-w	45 km Kraków	2	45	1	3,24	2	5
Pleśna	11 km Tarnów	2	38	1	3,42	3	6
Raciechowice	45 km Kraków	2	53	2	2,50	1	5
Ryglice m-w	31 km Tarnów	1	32	0	1,75	0	1
Rzepiennik Strzyżewski	40 km Tarnów	1	30	0	2,19		1
Siepraw	18 km Kraków	3	100	3	3,16	2	8

Stryków	45 km Kraków	2	71	3	2,06	0	5
Tomice	36 km Bielsko Biała	2	91	3	3,70	3	8
Trzciana	20 km Bochnia	1	48	1	3,14	2	4
Tuchów m-w	24 km Tarnów	2	37	1	2,29	1	4
Wieprz	28 km Bielsko Biała	2	59	2	2,99	2	6
Wiśniowa	44 km Kraków	2	71	3	2,83	1	6
Zakliczyn	26 km Tarnów	1	53	2	3,05	2	5
Żegocina	28 km Bochnia	0	53	2	3,54	3	5

poniżej 1 kwartyła ☐ powyżej 1 kwartyła ☐ powyżej 2 kwartyła ☐ powyżej 3 kwartyła ☐

Źródło: BDR 2005, NSP.

Załącznik 6. Wybrane charakterystyki gospodarstw rolnych w badanych gminach Bawarskich Gór Średnich

Tabela 1. Liczba i wielkość gospodarstw rolnych w badanych gminach Bawarskich Gór Średnich

Nazwa gminy	Liczba gospodarstw rolnych w 1950 roku	Powierzchnia UR w ha w 1950 roku	Liczba gospodarstw rolnych w 1972 roku	Powierzchnia UR w ha w 1972 roku	Liczba gospodarstw rolnych w 1983 roku	Powierzchnia UR w ha w 1983 roku	Liczba gospodarstw rolnych w 2004 roku	Powierzchnia UR w ha w 2004 roku
Bernhardswald	70	528	285	3208	220	3406	132	3592
Haidbach	72	296	189	1057	214	1474	108	1550
Willmering	92	459	73	492	50	469	24	405
Schoellnach	171	592	368	2254	221	2073	110	2121
Nabburg	159	491	120	1288	178	2814	121	2812
Neunburg v. W.	161	1268	279	2551	388	5241	229	5217
Oberviechtach	210	1325	273	2651	244	2984	140	2922
Walderbach	88	495	197	1611	152	1438	75	1494
Viechtach	130	383	298	1426	333	2412	174	2284
Vohenstrauß	169	928	397	4157	260	3747	146	3842
Suma	1322	6765	2479	20695	2260	26058	1259	26239
Średnia wielkość gospodarstwa		5,12		8,35		11,53		20,84
Liczba gospodarstw w stosunku do okresu poprzedniego (w 100%)			nie można porównać liczby gospodarstw w stosunku do 1950 roku ze względu na znaczne zmiany powierzchni badanych gmin.		91,17%		55,71%	

Źródło: BGKS 1949/1950, BGD 1973, Gemeindedaten 1984, Bayerische Gemeindedaten 2004.

Tabela 2. Struktura obszarowa gospodarstw według grup obszarowych Bawarskich Gór Średnich

	Liczba gospodarstw według grup obszarowych				Liczba gospodarstw ogółem
	0-2 ha UR	2-5 ha UR	5-20 ha UR	20 i więcej ha UR	
1950 [BGKS 1949/1950]					
Liczba gospodarstw	372	566	356	28	1322
Udział procentowy	28%	43%	27%	2%	
1970 [BGS 1970]					
Liczba gospodarstw	202	301	298	0	801
Udział procentowy	25%	38%	37%	0%	
1983 [Gemeindedaten 1984]					
Liczba gospodarstw	229	545	1057	429	2260
Udział procentowy	10%	24%	47%	19%	
2003 [BGD 2004]					
Liczba gospodarstw	15	247	585	299	1146
Udział procentowy	1%	22%	51%	26%	

Źródło: BGKS 1949/1950; Bayerische Gemeindestatistik 1970; Gemeindedaten 1984; Bayerische Gemeindedaten 2004.

Załącznik 7. Wybrane charakterystyki badanych gmin Bawarskich Gór Średnich

Tabela 1. Liczba ludności i gęstość zaludnienia badanych gmin Bawarskich Gór Średnich

Nazwa gminy	Liczba ludności w 1983 roku	Gęstość zaludnienia w 1984 roku	Powierzchnia gminy w km ² w 1994 roku	Liczba ludności w 2003 roku	Gęstość zaludnienia w 2003 roku
Bernhardswald	4033	56	71,92	5586	77,67
Haidbach	1968	61	32,37	2186	67,53
Willmering	1423	138	10,33	1516	146,76
Schoellnach	4026	101	39,55	5104	129,05
Nabburg	6236	100	62,39	6070	97,29
Neunburg v. W	7284	67	110,16	8250	74,89
Oberviechtach	5010	80	62,41	5073	81,29
Walderbach	1624	60	26,84	2081	77,53
Viechtach	7284	117	62,48	8640	138,28
Vohenstrauß	6938	94	74,07	7699	103,94
Średnia		87,4			99,42

W okresie 1950–2005 badane gminy zmieniały swoją powierzchnię. Najpierw w wyniku reformy administracyjnej w 1972 roku, potem niektóre z nich w 1994 roku. Stąd duże różnice w liczbie ludności badanych gmin.

Źródło: BGKS 1949/1950; Bayerische Gemeindestatistik 1970; BGD 1973; Gemeindedaten 1984; Bayerische Gemeindedaten 2004.

Załącznik 8. Wykaz wywiadów pogłębionych przeprowadzonych w gminach Pogórza Karpackiego

Tabela 1. Wykaz wywiadów pogłębionych przeprowadzonych w gminach Pogórza Karpackiego

Nazwa gminy	Rodzaj gminy (korzystne uwarunkowania rozwojowe)	Osoby, z którymi przeprowadzono wywiady
Cieżkowice	A1 – korzystne warunki dla rozwoju turystyki	1. Burmistrz 2. Wiceburmistrz, prezes zarządu LGD Dunajec-Biała) 3. Pracownik zajmujący się pozyskiwaniem funduszy unijnych 4. Pracownik Referatu ds. gospodarki gruntami, mienia komunalnego, rolnictwa i ochrony środowiska
Gromnik	C2 – brak korzystnych warunków rozwojowych	1. Sekretarz
Pleśna	A3 – korzystne warunki dla rozwoju turystyki i działalności pozaturystycznej i pozarolniczej	1. Wójt 2. Zastępca wójta
Raciechowice	B2 – korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa i działalności pozarolniczej i pozaturystycznej	1. Wójt
Trzciana	B1 – korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa	1. Wójt 2. Pracownik ODR
Zakliczyn	A2 – korzystne warunki dla rozwoju turystyki	1. Burmistrz 2. Pracownik obejmujący stanowisko ds. rolnictwa
Żegocina	C1 – korzystne warunki dla rozwoju działalności pozarolniczej i pozaturystycznej	1. Wójt 2. Pracownik ODR

Spis tabel

Tabela 1. Metody badawcze i źródła danych.	24
Tabela 2. Podział gmin ze względu na cechy uwarunkowań rozwojowych	27
Tabela 3. Kryteria oceny warunków rozwoju rolnictwa badanych gmin.	28
Tabela 4. Kryteria oceny warunków rozwoju turystyki badanych gmin.	29
Tabela 5. Kryteria oceny warunków rozwoju działalności pozarolniczej i pozaturystycznej badanych gmin	31
Tabela 6. Poziom i dynamika wzrostu podstawowych danych makroekonomicznych.	60
Tabela 7. Wielkość gospodarstw rolnych w ha użytków rolnych w latach 1950 i 1970 z podziałem na grupy respondentów ...	98
Tabela 8. Miejsca pracy pozarolniczej rolników badanych gospodarstw.	107
Tabela 9. Lista gmin, w których przeprowadzono wywiady i ich charakterystyki	121

Bibliografia

1. *10 Jahre Förderung: 10 Jahre Förderung der Landwirtschaft in Bayern. Grüner Plan und ergänzende Förderungsmassnahmen 1956 bis 1965* (1968). Schriftenreihe zur Landwirtschaftsberatung, Heft 12, Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
2. Abrahams R. (1995): *Beetween East and West: family farming in Finland and Estonia*, [w:] *Family Farming in the contemporary world: east – west comparisons* (wstęp), prace socjologiczne, zeszyt 17. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
3. Attenberger J. (2001): *Daten zur Geschichte der Ländlichen Entwicklung in Bayern*, [w:] *Fachbeiträge zur Dorferneuerung und Flurbereinigung*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
4. Aulig G. (2001): *Ländliche Entwicklung und ökokonten*, [w:] *Fachbeiträge zur Dorferneuerung und Flurbereinigung*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
5. Bański J. (2006): *Geografia polskiej wsi*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
6. Bauer I., Matt N. (1994): *Bayerns Landwirtschaft seit 1800, Texte zum Museum im Schafhof*. Wolzrach, Kastner.
7. *Bayerische Gemeindedaten* (2004). Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung, München.
8. *Bayerische Gemeindestatistik 1970* (1972): Band 2. *Arbeitsstätten. Ergebnisse der nichtlandwirtschaftlichen Arbeitsstättenzählung am 27 Mai 1970*. Heft 302 der Beiträge zur Statistik Bayerns. Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
9. *Bayerische Gemeindestatistik 1970* (1972): Band 3. *Betriebsstruktur der Landwirtschaft. Ergebnisse der Landwirtschaftszählung 1971 nach dem Gebietsstand zum Zeitpunkt der Grunderhebung vom Mai 1971*. Teil A und B. Heft 303a und 303b der Beiträge zur Statistik Bayerns. Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
10. *Bayerische Gemeindestatistik 1970* (1972): Band 4. *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ergebnisse der Volkszählung am 27. Mai 1970 zum Gebietsstand 1. Juli 1972*.

- Heft 305 der Beiträge zur Statistik Bayerns. Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
11. *Bayerische Gemeindestatistik 1970* (1972): Band 4. *Bevölekrung und Erwerbstätigkeit. Ergebnisse der Volkszählung am 27. Mai 1970*. Teil A und B. Heft 304a und 304b der Beiträge zur Statistik Bayerns. Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
 12. *Bayerischer Agrarbericht* (2006): Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten, München.
 13. BDL. Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (www.stat.gov.pl/bdl).
 14. BDR. Bank Danych Regionalnych Głównego Urzędu Statystycznego (www.stat.gov.pl/bdr). Obecnie działa jako Bank Danych Lokalnych.
 15. Bergschmidt H. (1966): *Das Wachstum der bayerischen Wirtschaft seit 1950 im Vergleich zum Wirtschaftswachstum in der Bundesrepublik Deutschland*. München.
 16. *Bericht* (1976): *Bericht über die wirtschaftliche Entwicklung der sturkturschwachen Gebiete Bayern -Grenzlandbericht*. Bayerisches Staatsministerium für Wirtschaft und Verkehr. München.
 17. *BGD. Bayerische Gemeindedaten* (1973): Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
 18. *BGKS. Bayerische Gemeinde- und Kreisstatistik 1949/50* (1952): Heft 177 der Beiträge zur Statistik Bayerns. Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
 19. Bischoff H. (1986): *Dorferneuerung, [w:] 100 Jahre Flurbereinigung in Bayern 1886–1986*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
 20. Bodenstedt A. (1998): *Rolnictwo europejskie – wspólne dziedzictwo czy kość niezgody, [w:] Rolnictwo i wieś europejska: od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
 21. Broussard J.-M., Delorme H., Servolin C. (1998): *Rolnictwo nowoczesne – doświadczenia francuskie, [w:] Rolnictwo i wieś europejska: od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
 22. Buchowiecki M. (1991): *Wspólna Polityka Rolna EWG w latach osiemdziesiątych*. Seria Studia i Monografie. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
 23. Budzyński F. (2001): *Ekonomika porównawcza rolnictwa*. SGGW, Warszawa.
 24. Bundscherer L. (1986): *Förderung der Landwirtschaft, [w:] 100 Jahre Flurbereinigung in Bayern 1886–1986*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
 25. Cziomer E. (2006): *Historia Niemiec Współczesnych*. Wydawnictwo Neriton, Warszawa.

26. Czykier-Wierzba D. (1998): *Polityka regionalna Unii Europejskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
27. Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A. (2004): *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
28. *Das Flurbereinigungsverfahren - Ländliche Neuordnung in Bayern* (1977): Heft 12 der Schriftenreihe des Bayerischen Staatsministeriums für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
29. *Der Agrarleitplan* (1974): *Bayern. Bäurland. Kulturland*. Der Agrarleitplan. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
30. *Der Bayerische Weg. Agrarpolitik für eine bäuerliche Landwirtschaft und einen gesunden Lebensraum* (1978): Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
31. *Der Einfluss der Flurbereinigung auf die Bewirtschaftung landwirtschaftlicher Betriebe in Bayern* (1989): Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
32. *Die Anpassung Bayerns an die EWG. Chancen, Probleme und Aufgaben* (1967): Bayerisches Staatsministerium für Wirtschaft und Verkehr, Landesplanungsstelle, München.
33. *Die Landwirtschaft in der Europäischen Union. Zahlen und Fakten im statistischen Vergleich* (2003): Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten, München.
34. *Die Vorbelastung der bayerischen Landwirtschaft, bedingt durch die natürlichen, strukturellen und wirtschaftlichen Gegebenheiten unter besonderer Berücksichtigung der von der Natur benachteiligten Gebiete in Bayern* (1962): Schriftenreihe zur Landwirtschaftsberatung, Heft 5, Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
35. Domański B. (2002): *Przemysł w rozwoju gospodarczym Małopolski*, [w:] *Geograficzne uwarunkowania rozwoju Małopolski*. Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział w Krakowie. Kraków.
36. Duczkowska-Małysz K. (1998): *Rolnictwo – wieś – państwo*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
37. Eichmüller A. (1997): *Landwirtschaft und bäuerliche Bevölkerung in Bayern, ökonomischer und sozialer Wandel 1945–1970; eine vergleichende Untersuchung der Landkreise Erding, Kötzing und Obernburg*. Hans-Seidel-Stiftung, München.
38. Eisenmann H. (1979): *Zehn Jahre Bayerischer Weg – Eine positive Bilanzin „Arbeitsplatz ländlicher Raum. Frühjahrstagung der ASG 1979 in Regensburg“*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
39. Emminger O. (1947): *Die Bayerische Industrie*. Richard Pflaum Verlag München 2, München.

40. Errington A., Barahona C., Comont E. (1995): *Continuity and change: managing transitions in the farm family business*, [w:] *Family Farming in the contemporary world: east – west comparisons* (wstęp), prace socjologiczne, zeszyt 17. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
41. Frey A. (2003): *Die industrielle Entwicklung Bayerns von 1925 bis 1975. Eine vergleichende Untersuchung über die Rolle städtischer Agglomerationen im Industrialisierungsprozess*. Dunckner & Humblot GmbH, Berlin.
42. Fried P., Zorn W. (1986): *Aus der Bayerischen Agrargeschichte 1525–1978, gesammelte Beiträge zur Bayerischen Agrargeschichte von Heinz Haushofer*. BLV Verlagsgesellschaft München–Wien–Zürich.
43. Gaworecki W. (2003): *Turystyka*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
44. *Gemeindedaten 1983* (1984): Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung, München.
45. *Gemeindedaten 2005* (2005): Bayerisches Landesamt für Statistik und Datenverarbeitung, München.
46. Görgmaier D. (1974): *Moderne Agrarpolitik in Bayern im Rahmen der Pflege und Erhaltung der Kulturlandschaft*. Harbeke Verlag, München.
47. Gorlach K., Gilarek K. (1998): *Globalizacja, regionalizacja, restrukturyzacja: rolnictwo polskie w obliczu integracji z Unią Europejską*, [w:] *Wież i rolnictwo w procesie integracji Polski z Unią Europejską. Przyjmowanie zachodnioeuropejskich dróg rozwoju, utrzymywanie własnej tożsamości czy poszukiwanie innych rozwiązań* (red. E. Kośmicki, H. Januszek, W. Janik). Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań.
48. Gorlach K. (1995): *Family Farming in the contemporary world: east – west comparisons* (wstęp). Zeszyty Naukowe. Prace socjologiczne, zeszyt 17. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
49. Grässel G. (2001): *Konzeption und Auswirkungen des Bayerischen Weges in der Agrarpolitik*. Technische Universität München, München.
50. *Grüner Plan 1956* (1956): Bericht über die Lage der Landwirtschaft.
51. *Grüner Plan 1957* (1957): Bericht über die Lage der Landwirtschaft.
52. *Grüner Plan 1958* (1958): Bericht über die Lage der Landwirtschaft.
53. *Grüner Plan 1959* (1959): Bericht über die Lage der Landwirtschaft.
54. Halamska M., Maurel M.-C. (1998): *Rolnicy Europy: zróżnicowanie poglądów, postaw i tożsamości*, [w:] *Rolnictwo i wieś europejska: od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
55. Halamska M. (2005): *Rozwój wiejski w Portugalii w latach 1986–2000: wzór czy przestroga dla Polski*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
56. Heller J. (2000): *Regionalizacja obszarów wiejskich w Polsce*, seria „Studia i Monografie”. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.

57. Hunek T. (2002): *Projekcja modelu rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce*, [w:] *Rolnictwa Polska wobec wyzwań współczesności*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
58. Informationsdienst des Bayerischen Statistischen Landesamt, *Die Bodenbenutzungserhebung 1951, Reihe III/B/1/3b*. Endgültiges Ergebnis vom Regierungsbezirk Niederbayern.
59. Informationsdienst des Bayerischen Statistischen Landesamt, *Die Bodenbenutzungserhebung 1951, Reihe III/B/1/3c*. Endgültiges Ergebnis vom Regierungsbezirk Oberpfalz.
60. Jurcewicz A., Kozłowska B., Tomkiewicz E. (2004): *Wspólna Polityka Rolna. Zagadnienia Prawne*. Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa.
61. Kaleta A., Wierzbicki T. (1998): *Rolnictwo i wieś europejska : od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku (wstęp)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
62. *Knaurs Kulturführer in Farben in Niederbayern und Oberpfalz* (1995): Drömer Knaur, München.
63. Kochanowicz J. (1998): *Wieś europejska w perspektywie długiego trwania*, [w:] *Rolnictwo i wieś europejska: od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
64. Kondracki J. (2002): *Geografia regionalna Polski*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
65. Kornkrumpf M. (1948): *Bayern Atlas. Landschaft, Anbau, Wirtschaft, Bevölkerungsbewegung*. Leibniz Verlag München Bisher R. Oldenbourg Verlag, München.
66. Kośmicki E., Januszek H., Janik W. (1998): *Wstęp*, [w:] *Wieś i rolnictwo w procesie integracji Polski z Unią Europejską. Przyjmowanie zachodnioeuropejskich dróg rozwoju, utrzymywanie własnej tożsamości czy poszukiwanie innych rozwiązań* (red. E. Kośmicki, H. Januszek, W. Janik). Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań.
67. Kośmicki E. (1993): *Scenariusze rozwoju rolnictwa na przykładzie wybranych krajów – aspekty ekologiczne i społeczne*, [w:] *Wieś polska w procesach transformacji ustrojowej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
68. Kotala A. (1998): *Problemy i perspektywy przebudowy wsi i rolnictwa w Małopolsce (rozprawy 241)*. Akademia Rolnicza im. H. Kołłątaja w Krakowie, Kraków.
69. Lamarche H. (red.) (2002): *Rolnictwo rodzinne: porównania międzynarodowe, Część II: Od mitu do rzeczywistości*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
70. Lamarche H. (1992): *Rolnictwo rodzinne. Międzynarodowe studium porównawcze. Część I: Rzeczywistość polimorficzna*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.

71. *Ländliche Entwicklung in Bayern* (2006): Bayerisches Staatsministerium für Landwirtschaft und Forsten, München.
72. *Landwirtschaftliche Betriebszählung vom 22. Mai 1949 Heft 156a der Beiträge zur Statistik Bayern* (1953): Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
73. *Landwirtschaftliche Betriebszählung vom 22. Mai 1949 Heft 158 der Beiträge zur Statistik Bayern* (1953): Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
74. Leffler C., Schall S. (1964): *Materialien zur regionalen Wirtschaftsentwicklung in Mittelgebirgslagen der Bundesrepublik Deutschland – Bayerischer und Oberpfälzer Wald*. Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie e.V, Bonn.
75. *Leistungsbilanz der Bayerischen Agrarpolitik 1998–2003* (2003): Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
76. Lolliviet M., Eizner N. (1996): *L'Europe et ses Campagne*. Press de Sciences Po, Paris.
77. Łojewski S., Skinder Z. (2003): *Uwarunkowania ekonomiczno-przestrzenne rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Regionalne Uwarunkowania Ekonomicznego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
78. Łopato J. (1992): *Interwencjonizm państwa w rolnictwie*, [w:] *Socjalna gospodarka rynkowa. Jak to robią Niemcy*. Fundacja im. Friedericha Eberta Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa.
79. Magel H. (1986): *Flurbereinigung und Planung*, [w:] *100 Jahre Flurbereinigung in Bayern 1886–1986*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
80. *Małopolska 2003* (2003): *Narodowy Spis Powszechny. Powszechny Spis Rolny. „Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych. Województwo Małopolskie”*. Urząd Statystyczny w Krakowie, Kraków.
81. *Małopolska 2003* (2003): *Narodowy Spis Powszechny – Raport z wyników Województwa Małopolskiego*. Urząd Statystyczny w Krakowie, Kraków.
82. *Małopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007–2013* (2007): Zarząd Województwa Małopolskiego, Kraków.
83. Michna W. (1999): *Polityka regionalna w sferze obszarów wiejskich i rolnictwa. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*. Zeszyty Naukowe SGGW nr 37, Warszawa.
84. Miller J. (2001b): *Flurneuordnung und Dorferneuerung – ein Gewinn für die Gemeinden*, [w:] *Fachbeiträge zur Dorferneuerung und Flurbereinigung*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
85. Miller J. (2001c): *Der ländliche Raum nach Verabschiedung der Agenda 2000*, [w:] *Fachbeiträge zur Dorferneuerung und Flurbereinigung*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.

86. Młeczko F. (1998): *Wieś i rolnictwo w dynamice – bogactwo rozwiązań*, [w:] *Wieś i rolnictwo w procesie integracji Polski z Unią Europejską. Przyjmowanie zachodnioeuropejskich dróg rozwoju, utrzymywanie własnej tożsamości czy poszukiwanie innych rozwiązań* (red. E. Kośmicki, H. Januszek, W. Janik). Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań.
87. Moskal M. (2006): *Rozwój demograficzny małopolskiej wsi. Zróżnicowanie przestrzenne i tendencje zmian*. *Wież i Rolnictwo*, 3/2006. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
88. Musiał W. (1998): *Studium perspektywne interwencjonizmu państwowego w rolnictwie terenów górskich na przykładzie Karpat Polskich*. Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej im H. Kołłątaja w Krakowie. Rozprawy. Zeszyt 246, Kraków.
89. Niemczyk J. (1993): *Tradycyjne i współczesne poglądy na rozwój rolnictwa*, [w:] *Wież polska w procesach transformacji ustrojowej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
90. North M. (red.) (2005): *Deutsche Wirtschaftsgeschichte: ein Jahrtausend im überblick*. C.H. Beck, München.
91. *NSP. Narodowy Spis Powszechny 2002* (2003): Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
92. Oughton E., Wheelock J. (1995): *Market lives and non-market livelihoods*, [w:] *Family Farming in the contemporary world: east – west comparisons* (wstęp), prace socjologiczne, zeszyt 17. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
93. *Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006* (2004): Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
94. *Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013* (2007): Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
95. Poczta W. (1994): *Rolnictwo Polskie a rolnictwo EWG (studium komperatywne)*. Rozprawy naukowe zeszyt 247. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań.
96. *Powiaty 2009. Województwo Małopolskie 2009. Podregiony, Powiaty, Gminy*. Publikacja elektroniczna Urzędu Statystycznego w Krakowie (www.stat.gov.pl/krak).
97. Radkiewicz W. (1993): *Próba prognozy przemian strukturalnych w polskim rolnictwie na tle doświadczeń Europy Zachodniej*, [w:] *Wież polska w procesach transformacji ustrojowej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
98. *RSR. Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2009* (2010): Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
99. Sawicka Z. (2006): *Marketingowa strategia rozwoju turystyki na obszarach wiejskich o umiarkowanej atrakcyjności turystycznej na przykładzie Pogórza Ciężkowickiego*. Zagadnienia Doradztwa Rolniczego 3/2006, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Poznaniu.

100. Schlemmer T., Woller H. (2001): *Die Erschliessung des Landes 1949–1978*, [w:] *Bayern im Bund*. Band 1. Institut für Zeitgeschichte in Oldenburg.
101. Schlögl A.: *Bayerische Agrargeschichte. Die Entwicklung der Land- und Forstwirtschaft seit Beginn des 19. Jahrhunderts*. Bayerischer Landwirtschaftsverlag München 1954.
102. Schlosser F. (1999): *Ländliche Entwicklung im Wandel der Zeit. Zielsetzungen und Wirkungen*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
103. Schneeberger J. (1986): *Erhaltung der Kulturlandschaft*, [w:] *100 Jahre Flurbereinigung in Bayern 1886–1986*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
104. Schulze H. (1999): *Niemcy. Nowa historia*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
105. Seidl A. (1995): *Deutsche Agrargeschichte*. Fachhochschule Weihenstephan, Freising.
106. Siebert H. (2005): *The German Economy beyond the social market*. Princeton University Press, New Jersey.
107. Sikora J. (1999): *Organizacja ruchu turystycznego na wsi. Podręcznik dla technikum rolniczego*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, Warszawa.
108. Smoleński Z. (1988): *Ekonomiczne i społeczne przemiany w rolnictwie europejskim*. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
109. Sroka W., Pieniądz A. (2008): *Rolnictwo Obszarów Górskich Bawarii przykładem dla Karpat Polskich. Studium Porównawcze*. Discussion Paper No. 118, Leibniz Institut of Agricultural Developement in Central and Eastern Europe, Haale.
110. *Statistisches Jahrbuch 2006* (2006): Statistisches Bundesamt, Wiesbaden.
111. *Statistisches Jahrbuch 2007* (2007): Statistisches Bundesamt, Wiesbaden.
112. *Statistisches Jahrbuch Bundesrepublik Deutschland 1964* (1964): Statistisches Bundesamt, Wiesbaden.
113. *Statistisches Jahrbuch für Bayern 1952* (1952): Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
114. *Statistisches Jahrbuch für Bayern 1961* (1961): Bayerisches Statistisches Landesamt, München.
115. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1952* (1952): Statistisches Bundesamt/Wiesbaden, Verlag: W. Kohlhammer/Stuttgart-Köln.
116. Strauss F.J. (1979): *Arbeitsplatz ländlicher Raum. Frühjahrstagung der ASG 1979 in Regensburg*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
117. Streiffeler F. (1998): *Rozwój wsi w regionach z dominacją drobnego chłopstwa: rozwój modernizacyjny czy endogeny?*, [w:] *Rolnictwo i wieś europejska: od*

- korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
118. Strössner G.A.: *Bayerische Gesetzgebung zur Flurbereinigung*, [w:] *100 Jahre Flurbereinigung in Bayern 1886–1986*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München 1986.
119. Strössner G.A. (1985): *Zur gegenwärtigen Situation der Flurbereinigung*, [w:] *Berichte aus der Flurbereinigung 55/1985*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, Abteilung Ländliche Neuordnung durch Flurbereinigung, München.
120. Szumski S. (2007): *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
121. Thiede G. (1990): *Landwirt in Europe. Kontraste in den EG-Regionen*. DLG-Verlag Frankfurt (Main).
122. Tomczak F. (1994): *Procesy dostosowawcze rodzinnych gospodarstw rolnych do warunków gospodarki rynkowej*. Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
123. Tomczak F. (1997): *Japonia: wieś–rolnictwo–agrobiznes*. Key Text, Warszawa.
124. Tomczak F. (1998): *Kierunki rozwoju wsi i rolnictwa w Europie 2000 w kontekście doświadczeń światowych*, [w:] *Rolnictwo i wieś europejska: od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
125. Tomczak F. (2000): *Rozwój rolnictwa światowego. Uwarunkowania i konsekwencje dochodowe*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
126. Tomczak F. (2004): *Od rolnictwa do agrobiznesu: transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych*. Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
127. Tomczak F. (2005): *Gospodarka rodzinna w rolnictwie: uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
128. Tomczak F., Kwieciński A. (1993): *Polityka rolna WE, USA i Nowej Zelandii*. Real Press, Warszawa.
129. Trotha W., Schuh E. (1967): *Die Gemeinsame Agrarpolitik. Auswirkungen und Folgerungen für die bayerische Landwirtschaft*. Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
130. Turowski J. (1998): *Nowe tendencje w polityce rolnej EU a rozwój wsi i rolnictwa polskiego*, [w:] *Wieś i rolnictwo w procesie integracji Polski z Unią Europejską. Przyjmowanie zachodnioeuropejskich dróg rozwoju, utrzymywanie własnej tożsamości czy poszukiwanie innych rozwiązań* (red. E. Kośmicki, H. Januszek, W. Janik). Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań.
131. Turowski J. (1996): *Rozwój wsi i rolnictwa w Holandii*. Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin.

132. *Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski według gmin* (1981): T. Witek (red.). Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach, Puławy.
133. *Wegweiser zu wichtigen agrar- und forstpolitischen Fördermassnahmen* (1986): Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
134. *Wegweiser zu wichtigen agrar- und forstpolitischen Fördermassnahmen* (1995): Bayerisches Staatsministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, München.
135. Wieruszewska M. (1998): *Wieś i rolnictwo w procesie transformacji Europy Centralnej*, [w:] *Rolnictwo i wieś europejska: od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
136. Wilkin J. (1986): *Współczesna kwestia agrarna*. PWN, Warszawa.
137. Wilkowski W., Sobolewska-Mikulska K. (2002): *Opracowanie projektu ogólnego scalania gruntów z uwzględnieniem elementów ekologicznych oraz kształtowania krajobrazu*, [w:] Wilkowski W. (red.), *Systemy katastralne i przekształcenia struktury przestrzennej obszarów wiejskich w krajach Unii Europejskiej i w Polsce*, SGGW, Warszawa.
138. Williams I.T., Znaniecki F. (1976): *Chłop polski w Europie i Ameryce*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
139. *Wohnungstatistische Feststellungen 1961* (1962): Bayerisches Statistisches Landesamt München.
140. Woś A. (1998): *Strategiczne problemy rozwoju rolnictwa*, [w:] *Rolnictwo i wieś europejska: od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
141. Würfl P., Dörfler J., Rintelen P.-M. (1984): *Die Einteilung Bayerns in die Landwirtschaftliche Stnadorte, Landwirtschaftliche Erzeugungsgebiete und Agrargebiete*. Bayerisches landwirtschaftliches Jahrbuch 61 Jahrgang, 3/4.
142. Wüst H., Pelhak J. (1986): *Das Gesetz zur Förderung der bayerischen Landwirtschaft*. Kommentar. Kommunalschriften-Verlag J.Jahle München GmbH, München.
143. Zarębski M. (2002): *Bariery i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie regionu konińskiego)*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
144. Zegar J. (oprac.) (2003): *Zróżnicowanie regionalne rolnictwa [Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, Powszechny Spis Rolny 2002]*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

Zofia Sawicka – (ur. 1979), absolwentka Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, doktorat z ekonomii obroniła w 2012 roku. Wykłada zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym. Stypendystka Stowarzyszenia Naukowo-Kulturalnego w Europie Środkowej i Wschodniej (GFPS-Polska) oraz Katholischer Akademischer Ausländer-Dienst. W latach 2008–2011 realizowała grant badawczy Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pt. Trajektorie rozwoju obszarów wiejskich Bawarii i Małopolski. Publikowała w „Zagadnieniach Doradztwa Rolniczego” i w „Zagadnieniach Ekonomiki Rolnej”.

Książka prezentuje oryginalne i oczekiwane przez wiele środowisk podejście do problematyki przemian strukturalnych na wsi i w rolnictwie. Jej autorka udowadnia, że dobrym i godnym rozważenia przykładem reform oraz zmian dla wsi i rolnictwa w Małopolsce mogłyby być przemiany, które dokonywały się przed laty w Bawarii. Publikacja stanowi istotną pozycję na skromnym rynku wydawnictw ekonomiczno-rolniczych, w której przedstawiono studium dróg rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa rozdrobnionego agrarnie.

Z recenzji prof. dr. hab. Wiesława Musiała